

ISSN 2075-1834 (Print)

KARAZIN UNIVERSITY
CLASSICS AHEAD OF TIME

The Journal of V. N. Karazin
Kharkiv National University

Series: Law

Вісник Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
серія

30'2020

ПРАВО

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 30

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

Index Copernicus

Серія започаткована 2006 року

Харків 2020

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук, Наказом Міністерства освіти і науки України від України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток 1) включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук за спеціальностями: 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» і 293 «Міжнародне право».

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 19 від 28.12.2020 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Редакційна колегія:

Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДНДІ МВС України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Сирод Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Ахмедшин Р. Л., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Томського державного університету, РФ, ResearcherID: O-8385-2014

Россіхіна Г. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Йонца М., доктор хабілітований, професор, завідувач кафедри римського права Люблінського Католицького університету імені Івана Павла II, Польща, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Національної безпеки та правової роботи Військово-юридичного Інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-3465-5219>

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Мічурін Є. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Відповідальний редактор:

Слінько Д. С., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24005-13845Р від 19.06.2019

ISSN 2075-1834

Ministry of Education and Science of Ukraine

V. N. Karazin Kharkiv National University

THE JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

THE SERIES "LAW"

ISSUE 30

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

Index Copernicus

Series founded 2006

Kharkiv 2020

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice.

For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences, Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 y. № 409 (Annex 1) are included in the category "B" list of scientific professional publications of Ukraine in the field of Jurisprudence: 081 «Law», 262 «Law enforcement» and 293 «International Law».

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 19 from 28.12.2020)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T., Doctor of Laws, Professor, Dean of the Faculty of Law, VN Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>.

Vice-Chairmen:

Holovko O., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of State and Legal Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Pashkov V., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Editorial board

Havrylenko O., Doctor of Law, Professor, Professor, Department of International and European Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Koristin O., Doctor of Laws, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Syroid T., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of International and European Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Akhmedshin R., Doctor of Laws, Professor, Professor, Professor, Department of Forensics, Tomsk State University, Russian Federation, ResearcherID: O-8385-2014

Rossikhina G., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of State and Legal Disciplines, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Jońca M., Dr. hab., Professor, Head of the Department of Roman Law of Lublin Catholic University of John Paul II, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Danshin M., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of Law of National Security and Legal Work, Military Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3465-5219>

Khramtsov O., Doctor of Law, Associate Professor, Professor, Department of Criminal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Zhitnyi O., Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Criminal Law Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Seryogin V., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of Constitutional and Municipal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Lukyanets D., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of State and Legal Disciplines, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Michurin E., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Responsible Editor:

Slinko D., Doctor of Laws, Associate Professor, Associate Professor, Department of Criminal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 6, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Website: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

The articles have been double-blinded review.

Certificate of state registration KV № 24005-13845P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Головко О. М. ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНО-ПРАВОВИЙ НАРИС	11
Голубченко А. ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ В АНТИЧНИЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПЕРІОДИ	21

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гудзь Л. В., Гудзь Т. І. ПРИНЦИП ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ	30
---	----

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Lanny Ramli ПРАВОВА ПЕРСПЕКТИВА ЖІНОЧОГО ОБРІЗАННЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ЖІНОК НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ПРО СЕКСУАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я В ІНДОНЕЗІЇ ТА СОМАЛІ	40
Стратонов В., Гавловська А. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПОЖИВАЧА МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ	51

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Кухарчук А. М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ПОВНОВАЖЕННЯ У ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ, УПРАВЛІННЯ, РЕГУЛЮВАННЯ ТА КОНТРОЛЮ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	57
---	----

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Корнієнко В. М., Лазебна А. В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	65
---	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Борякіна В. В. ГАРАНТІЇ ДОСТУПУ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	70
Горбик Д. С. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОМИЛКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ	78
Градова Ю. В. КВАЛІФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК БУЛІНГ: ПРОБЛЕМИ АСПЕКТИ	85
Дзюбенко О. Л. ПОНЯТТЯ КАРАНТИНУ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З СУМІЖНИМИ КАТЕГОРІЯМИ	91
Кагановська Т. С., Пахомова І. А. ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ УЧАСТІ ЖІНОК У ВИКОНАННІ ЗАВДАНЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ	99

Яковлев П.

ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ (НА ПРИКЛАДІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ, КАНАДИ, НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ) 106

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Храмцов О. М.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА У СТАТТІ 43 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ 114

***КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ***

Шахрайчук А. М., Трач Росоловська С. В., Товстюк С. М.

ДУБЦЮВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТРУКТУРУ ПАПІЛЯРНОГО УЗОРУ, ВІДОБРАЖЕНОГО У СЛІДАХ ДАКТИЛОСКОПІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ 123

РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Рибалко Г. С.

РОЛЬ І МІСЦЕ АДВОКАТУРИ У ДЕРЖАВІ 140

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Беспалова О. В.

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄС ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ 146

Варнавська К. А.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВОЗАХИСНИКІВ НА МІЖНАРОДНОМУ РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ 155

Сироїд Т. Л.

ПРАВО НА ЗДОРОВ'Я ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ – ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ 163

Шамраєва В. М.

ПРАВА ЛЮДИНИ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 173

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА; ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Головко А. Н. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АППАРАТ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ И АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ИМПЕРИЙ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИ-ПРАВОВОЙ ОЧЕРК	11
Голубченко А. ЭВОЛЮЦИЯ СТОИВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ДИСКРИМИНАЦИИ В АНТИЧНЫЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОДЫ	21

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

Гудзь Л. В., Гудзь Т. И. ПРИНЦИП ВСЕОБЩЕГО ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ	30
--	----

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Lanny Ramli ПРАВОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ЖЕНСКОГО ОБРЕЗАНИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАВ ЖЕНЩИН НА ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ О СЕКСУАЛЬНОМ ЗДОРОВЬЕ В ИНДОНЕЗИИ И СОМАЛИ	40
Стратонов В., Гавловская А. ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА ПОТРЕБИТЕЛЯ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ	51

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННО-ПРОЦЕДУРАЛЬНОЕ ПРАВО

Кухарчук А. Н. ОРГАНИЗАЦИОННО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ В ПРОЦЕССЕ ОРГАНИЗАЦИИ, УПРАВЛЕНИЯ, РЕГУЛИРОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	57
---	----

ЗЕМЕЛЬНОЕ, АГРАРНОЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Корниенко В. Н., Лазебная А. В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ	65
---	----

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

Борякина В. В. ГАРАНТИИ ДОСТУПА К АДМИНИСТРАТИВНОМУ СУДОПРОИЗВОДСТВУ	70
Горбик Д. С. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОШИБКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ	78
Градова Ю. В. КВАЛИФИКАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ КАК БУЛЛИНГ: ПРОБЛЕМЕ АСПЕКТЫ	85
Дзюбенко А. Л. ПОНЯТИЕ КАРАНТИНА И ЕГО СООТНОШЕНИЕ СО СМЕЖНЫМИ КАТЕГОРИЯМИ	91

Кагановская Т. Е., Пахомова И. А.
ПРАВОВЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ УЧАСТИЯ ЖЕНЩИН В ВЫПОЛНЕНИИ ЗАДАНИЙ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ 99

Яковлев П. А.
ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ (НА ПРИМЕРЕ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ
АМЕРИКИ, КАНАДЫ, ГЕРМАНИИ, ФРАНЦИИ) 106

**КРИМИНАЛЬНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; КРИМИНАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ
ПРАВО**

Храмцов А. Н.
УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛИЯ В СТАТЬЕ 43 УГОЛОВНОГО
КОДЕКСА УКРАИНЫ 114

**КРИМИНАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА; СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Шахрайчук А. Н., Трач Росоловская С. В., Товстюк С. Н.
РУБЦЕВАНИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СТРУКТУРУ ПАПИЛЛЯРНЫХ УЗОРОВ, ОТРАЖЕННЫХ В
СЛЕДАХ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ 123

РЕФОРМА СУДЕБНЫХ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Рыбалко Г. С.
РОЛЬ И МЕСТО АДВОКАТУРЫ В ГОСУДАРСТВЕ 140

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Беспалова О. В.
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СТРАН ЕС ОТНОСИТЕЛЬНО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ПОДДЕРЖАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ 146

Варнавская К. А.
ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВООБОЩАЩИХ НА
МЕЖДУНАРОДНОМ РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ 155

Сыроед Т. Л.
ПРАВО НА ЗДОРОВЬЕ ПОЖИЛЫХ ЛИЦ – ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ 163

Шамраева В. М.
ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ЭВОЛЮЦИЯ
РАЗВИТИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ 173

CONTENT

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

O. Holovko STATE APPARATUS AND LOCAL SELF-GOVERNMENT ON UKRAINIAN LANDS AS A PART OF THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHIC AND PRESENT	11
Alina Holubchenko EVOLUTION OF THE FORMATION OF THE DISCRIMINATION CONCEPT IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIODS	21

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Gudz Liudmyla, Gudz Tetiana PRINCIPLE OF UNIVERSAL SUFFRAGE: INTERNATIONAL STANDARDS AND PROSPECTS OF LEGISLATIVE IMPLEMENTATION IN UKRAINE	30
---	----

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Lanny Ramli LEGAL PERSPECTIVE OF FEMALE CIRCUMCISION: STUDY OF WOMAN RIGHTS TO ACCESS INFORMATION OF SEXUAL HEALTH IN INDONESIAN AND SOMALIA	40
Vasyl Stratonov, Alina Havlovska CONCEPT AND CONTENT OF THE LEGAL STATUS OF A CONSUMER OF MEDICAL SERVICES	51

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Anastasiia Kukharchuk ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC POWERS IN THE PROCESS OF ORGANIZATION, MANAGEMENT, REGULATION AND CONTROL OF ECONOMIC ACTIVITY	57
--	----

LAND LAW, AGRARIAN LAW AND ENVIRONMENTAL LAW

Valentyna Kornienko, Ann Lazebna LEGAL REGULATION OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE UKRAINIAN ECONOMY	65
--	----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Vitalia Boriakina GUARANTEES OF ACCESS TO ADMINISTRATIVE JUDICIARY	70
Daria Gorbik THE CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE MISTAKE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES	78
Yuliia Hradova QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSE AS BULLYING: PROBLEMS ASPECTS	85
Oleksandr Dziubenko THE CONCEPT OF QUARANTINE AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED CATEGORIES	91
Tetyana Kahanovska, I. Pakhomova LEGAL RESTRICTIONS ON WOMEN'S PARTICIPATION IN THE TASKS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE	99
Pavlo Yakovlev EXPERIENCE OF GOVERNMENT CONTROL OF PROVIDING OF INFORMATIVE SAFETY OF THE FOREIGN STATES (ON EXAMPLE OF THE UNITED STATES OF AMERICA, CANADA, GERMANY, FRANCE)	106

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Oleksandr Khramtsov
CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF VIOLENCE IN ARTICLE 43 OF THE CRIMINAL
CODE OF UKRAINE 114

***CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION, OPERATIVELY-
SEARCH ACTIVITY***

A.M. Shakhraichuk, S.V. Trach Rosolovska, S.M. Tovstiuk
SCARRING AND ITS EFFECT ON THE STRUCTURE OF THE PAPILLARY PATTERN, REFLECTED
IN THE TRACES OF DACTYLOSCOPIC ORIGIN 123

JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT REFORM

Hlib Rybalko
THE ROLE AND PLACE OF ADVOCACY IN THE STATE 140

INTERNATIONAL LAW

Olha Bespalova
ECOLOGICAL POLICY OF EU COUNTRIES REGARDING THE REGULATION OF PUBLIC
RELATIONS IN THE FIELD OF MAINTAINING ENVIRONMENTAL SAFETY 146

Karolina Varnavskaya
ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
DEFENDERS AT THE INTERNATIONAL REGIONAL LEVEL 155

Tetiana Syroid
THE RIGHT OF ELDERLY PEOPLE TO HEALTH – THE CHALLENGES OF TODAY 163

Valentina Shamraeva
HUMAN RIGHTS IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS: EVOLUTION OF DEVELOPMENT,
PROBLEMS AND PROSPECTS 173

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW;
HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES**

УДК 340.5:340.12(477)

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-01

**ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ
ІМПЕРІЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНО-ПРАВОВИЙ НАРИС**

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Статтю присвячено проблемі історіографії історико-правових досліджень у незалежній Україні. Цей напрям історії права та держави в Україні лише формується. За предметною сферою обрано історико-правові дослідження державного апарату та органів місцевого самоврядування Російської та Австрійської (з 1867 року – Австро-Угорської імперії). Юридико-історіографічний аналіз здобутків української науки за вказаною проблематикою здійснюється вперше.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Вказаний період був одним із найбільш складних у вітчизняній історії. Імперська влада у обох випадках прагнула асимілювати український народ, позбавити його самобутності та культурної ідентичності, правових традицій. Українська національна державність була ліквідована культурно-національним та політико-правовим наступом Російської імперії у кінці XVIII ст. З одного боку, у цих винятково складних умовах гноблення та насильницького акультураційного тиску виконувалося завдання збереження культурно-правової ідентичності, з іншого – після Великих реформ 1860-х – 1870-х років сформувався більш ефективний ніж раніше державний апарат, який відносно успішно виконував свої завдання в нових історичних умовах Української національної революції 1917 – 1921 рр. Виходячи з викладеного, історико-правові дослідження цих періоду та проблематики мають суттєву наукову актуальність. Українська наука історія держави і права після розпаду СРСР і відновлення незалежної Української державності постала перед завданням відходу від ідеологічно-класових стереотипів, переходу до методологічного плюралізму. Провідні українські науковці в цілому успішно впоралися з ним.

Висновки. Поруч із деідеологізованим і модернізованим відповідно до сучасних умов історико-матеріалістичним (марксистським методом) почали все більше застосовуватися культурологічний та генетично близький до нього цивілізаційний метод. Особливо успішним стало застосування функціональної теорії походження та розвитку органів державної влади, що обумовило до посилення аналізу правозастосовної діяльності. Це стало чинником поширення соціологічно-юридичного розуміння права у вітчизняних історико-правових дослідженнях, аналізу соціальних причин правотворення та соціальних наслідків застосування норм права, тобто історико-правового студіювання соціальної глибини дії правових та державних інститутів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: історія права та держави; історіографія історії права та держави; юридична історіографія; історичний матеріалізм, функціональна теорія походження органів держави; соціологічна теорія права; інтегративне праворозуміння.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АППАРАТ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ И АВСТРО- ВЕНГЕРСКОЙ ИМПЕРИЙ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИ-ПРАВОВОЙ ОЧЕРК

Головко А. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Статья посвящена проблеме историографии историко-правовых исследований в независимой Украине. Предметная сфера – государственный аппарат и органы местного самоуправления Российской и Австрийской (Австро-Венгерской империй). Такого рода историографический анализ в украинской историко-правовой науке осуществляется впервые.

Краткое содержание основных результатов исследования. С одной стороны, в этих исключительно сложных условиях выполнялось задание сохранения украинской культурно-правовой идентичности, с другой – сформированный после Великих реформ 1860-х–1870-х гг. сформировался более эффективный государственный аппарат, который относительно успешно выполнял свои задания в новых исторических условиях Украинской национальной революции 1917–1921 гг. Этот период потребовал от украинских историков права новых подходов.

Выводы. Была осуществлена деидеологизация науки, она перешла к методологическому плюрализму. Получили развитие наряду с историко-материалистическим, культурологический, социологический подходы, в частности, функциональная теория происхождения и развития органов государственной власти.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история права и государства; историография истории права и государства; юридическая историография; исторический материализм; функциональная теория происхождения государства; социологическая теория права; интегративное правопонимание.

STATE APPARATUS AND LOCAL SELF-GOVERNMENT ON UKRAINIAN LANDS AS A PART OF THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHIC AND PRESENT

O. Holovko,

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National
VN Karazin University,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the problem of historiography of historical and legal research in independent Ukraine. This aspect of the history of law and the state in Ukraine has been in the process of formation these days. Historical and legal studies of the state apparatus and local self-government bodies of the Russian and Austrian Empires (since 1867 - the Austro-Hungarian empires) have been selected by subject area. Legal and historiographic analysis of the achievements of Ukrainian science on this issue has been carried out for the first time.

Summary of the main research results. This period was one of the most difficult in the history of our country. In both cases, the imperial authorities sought to assimilate Ukrainian people, deprive them of their identity and cultural identity, as well as legal traditions. Ukrainian national statehood was abolished by the cultural-national and political-legal offensive of the Russian Empire in the late eighteenth century. On the one hand, in these extremely difficult conditions of oppression and violent acculturation pressure, the task of preserving cultural and legal identity was fulfilled, on the other hand, after the Great reforms of the 1860s-1870s, a more effective state apparatus was formed than before, which relatively successfully performed its tasks in the new historical conditions of the Ukrainian national revolution of 1917-1921. Based on the above, historical and legal studies of these periods and problems have significant scientific relevance. Ukrainian science of the history of the state and law after the collapse of the USSR and the restoration of independent Ukrainian statehood, faced the task of moving away from ideological and class stereotypes, the transition to methodological pluralism. In general, leading Ukrainian scientists have successfully coped with this task.

Conclusions. Along with the deideologized and modernized historical-materialist (Marxist) method in accordance with modern conditions, culturological and civilizational method, genetically close to it, began to be increasingly used. The application of the functional theory of the origin and development of state authorities was particularly successful, which led to a stronger analysis of law enforcement activities. This was a factor in the spread of sociological and legal understanding of

law in domestic historical and legal research, analysis of social causes of law-making and social consequences of the application of law, i.e. historical and legal study of the social depth of legal and state institutions.

KEY WORDS: history of law and the state; historiography of the history of law and the state; legal historiography; historical materialism, functional theory of the origin of state bodies; sociological theory of law; integrative legal understanding.

Вступ. Здобуття Україною незалежності у 1991 році стало справжнім поштовхом для розвитку правової науки. Ті творчі й інтелектуальні процеси, які зародилися у юридичній науці у часи «відлиги» 1950-х років, наростали у 1970-х – 1980-х, почали «виходити на поверхню» в умовах «перебудови».

Нові виклики постали перед вітчизняною наукою історії держави і права. Відродження нації й держави ставили перед вченими масштабні завдання загальнокультурного й ідеологічного звучання. Саме історія держави і права мала аргументовано і об'єктивно дати відповідь на питання про обґрунтованість національно-державних зусиль. Це означало концептуалізацію державотворчої й правової традиції, яка тривала впродовж століть. Історико-правова наука постала перед завданням звільнити наукове знання від товстих «нашарувань» імперських міфів, убраних у псевдонаукові «шати», обґрунтувати істинні державно-правові цінності українського народу, віднайти його культурно-правовий код.

Радянська українська історико-правова наука була, як видається, одночасно і готова, і не готова до цих викликів. Поясню цю думку. Готова до виконання нових завдань вона була з точки зору кадрового потенціалу, інтелектуального й наукового рівня вчених, які розпочинали наукову кар'єру в радянські часи. Не готовою – тому що належало вийти за межі моністичної марксистської методології, осягнути здобутки світової державно-правової думки. Але рівня кваліфікації, володіння методом діалектичного та історичного матеріалізму, як видається, цілком вистачило для розв'язання нових дослідницьких завдань. Вже у 90-х рр. минулого і перших роках нинішнього століття почали з'являтися ґрунтовні ідеологічно не заангажовані та не упереджені праці українських істориків держави і права.

Постановка завдання дослідження. Наука історії держави і права із здобуттям незалежності Україною зазнала бурхливого розвитку. Удосконалювалися методологічні підходи, формувалися основи методологічного плюралізму. Протягом 1996 – 1998 рр. виникла і організаційно оформилася Міжнародна асоціація істориків права, яку очолили авторитетні в Україні науковці О. Ярмиш (президент), І. Усенко (перший віце-президент), О. Тимошук (віце-президент) [1]. Міжнародні конференції, які проводяться під егідою асоціації, сприяли творчому спілкуванню науковців, пошуку нових форм роботи, удосконаленню методологічного інструментарію. Серед ідей, які збагачували вітчизняну історико-правову науку, важливе місце посідала та, яка обґрунтовувала формування історіографії історії держави і права як відносно самостійного і цілісного розділу науки. Адже в загальній (громадянській, цивільній) історії історіографія вже давно посіла гідне, визначне й незамінне місце (своєрідна історична наука наук). Щодо історії держави і права (сьогодні більш зважено і коректно було би поміняти місцями – історія права і держави) історіографія історії права та держави, або правова історіографія чи юридична історіографія (про назву можна і слід дискутувати) ще не інституювалася. Разом з тим, сьогодні вже неможливо уявити скільки-небудь солідне історико-правове дослідження, яке би не містило більш чи менш кваліфікованого історіографічного огляду. Слід із задоволенням зауважити, що рівень історіографічного аналізу історико-правової літератури часом є таким, що можна констатувати наявність своєрідного «дослідження в дослідженні». Власне самостійних історіографічних праць з історії права і держави створено відносно небагато.

Саме таким чином позиціонуємо й дане дослідження. Не претендуючи на всеохоплюваність, спробуємо проаналізувати історико-правові дослідження доби незалежної України, присвячені об'єктивно одному із найскладніших періодів – коли українська державність була знищена сусідами, імперіями – загарбниками, Російською та Австрійською. Право як явище національної культури опинилося під загрозою цілковитого викорінення, були ліквідовані органи влади і самоврядування Гетьманщини, зникла інституційна складова української державності. Більше того, саме існування українського народу, його національна ідентичність у більшій чи меншій мірі виключалися імперіями – анексіоністами. І якщо українці в складі Австрійської імперії зазнавали культурних, національних і соціально-економічних утисків, то в імперії Російській існувала загроза втрати ідентичності, повної асиміляції, розчинення у «великоросійській» нації.

Події Першої світової війни каталізували у Європі як соціальні, так і національно-визвольні рухи. Одним із проявів в Україні цього процесу стала Українська революція 1917 – 1921 рр. у ході якої, нехай і так трагічно ненадовго, відродилися українські право і держава. Складно вважати обґрунтованим підхід, за яким у націй на етапах розвитку, коли немає власної держави, переривається державно-правовий розвиток, і потім він дивовижним чином відновлюється, а правова система і держава виникають і формуються з нічого. Жоден із типів філософського обґрунтування права (об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність) не може раціонально пояснити це «диво». Обґрунтування тут лише одне – право не

виникає і не зникає, воно трансформується, набуває латентної форми, національна культура «ховає» і зберігає його як правову культуру, правову свідомість, правову традицію, звичаєве право. Викладенню цієї позиції присвячено спеціальну статтю автора, у якій можна ознайомитися з його науковою аргументацією [2].

Щодо предметної сфери досліджень, умовно поділимо її на дві частини. По-перше, це державний апарат та органи місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської), правові та організаційні засади його діяльності, структура, кадровий склад, основні напрями і наслідки правозастосовної діяльності. По-друге – правова складова, як ідеологічна, так і нормативна. Вона, на суб'єктивний погляд автора, є більш складною для пізнання, оскільки тут має місце, використовуючи запроваджені Кантом поняття, прояв як феноменів права (екстравертних явищ – «річ-для-нас»), так і його ноуменів (інтравертних – «річ-у-собі»). Правові явища пов'язані із загальнокультурними і загальносоціальними; саме тут зберігалася українська культурно-правова ідентичність.

Виходячи з наведеного, логічним було би побудувати історіографічне дослідження з двох частин. У цій розвідці йтиметься, переважно, про перший аспект. Разом з цим, підкреслимо, що такий поділ є умовним і не відображає сутнісну єдність державно-правових явищ. Отже, у цій, першій частині, зосередимося на інституційній характеристиці правових явищ і процесів, організаційних, структурних аспектах.

Мета дослідження. Метою дослідження є історіографічний нарис сучасних вітчизняних історико-правових досліджень державного апарату і органів місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Стан наукової дослідженості теми. Історіографії історії права і держави протягом майже трьох десятиліть існування незалежної Української держави присвячено порівняно невелику кількість спеціальних досліджень, але вони є. Відзначимо найбільш значущі, фундаментальні з них. Їх умовно поділимо на дві групи (які не вичерпують, звісно, всього масиву історіографічних досліджень, зрештою, таке завдання автор перед собою і не ставить).

Перша – це тривала і масштабна робота колективу науковців Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України на чолі з І. Усенком. Її зміст, результати і вплив на розвиток української державно-правової науки, як видається, заслуговують на окреме глибоке дослідження. Серед безсумнівних здобутків – колективні монографії «Микола Прокопович Василенко» (1991), «Юридична наука і освіта в Україні» (1992), «Академічна юридична думка» (1998). Особливо варто наголосити на підготовці й виданні 10-томної «Антології української юридичної думки» [див.: 3]. Цей напрям також представлений у монографічних дослідженнях представників вказаного наукового колективу Т. Бондарук [4] та І. Музики [5]. Окремо слід зупинитися на останній праці, де вперше у сучасній вітчизняній історико-правовій науці здійснено комплексний аналіз становлення соціологічного напрямку у вітчизняному правознавстві у кінці XIX – на початку XX ст.

Другу групу складають фундаментальні монографічні дослідження українських фахівців з порівняльного правознавства. Так, у монографіях О. Кресіна [6, 7] чимало уваги приділено генезису компаративно-правознавчої науки в працях саме істориків права, котрі зробили видатний внесок. Високим рівнем юридико-історіографічного аналізу відзначається також монографія С. Кудіна [8], де всебічно і комплексно розглянуто становлення саме історичного напрямку порівняльно-правової науки.

Методи дослідження. Методологія сформована у річищі діалектичного загальнофілософського (філософсько-правового) підходу. Оскільки у якості предмета обраний доктринальний текстовий матеріал, застосовані:

- загальнонаукові методи: логічний (дедукції та індукції, аналізу й синтезу, абстрагування і порівняння); герменевтичний (щодо розуміння наукових текстів);
- спеціально-наукові методи: формально-догматичний та порівняльно-правовий (при слідуванні за аналітичними та логічними конструкціями авторів історико-правових праць).

Результати дослідження. Як видається, початок нового етапу дослідження права і держави в Україні у роки її перебування у складі імперій можна визначити доволі чітко. Він хронологічно співпадає зі здобуттям державної незалежності. У 1991 р. О. Ярмиш захистив докторську дисертацію «Каральний апарат самодержавства на Україні (1895–1917 рр.)». Наступного року з'явилася монографія, у якій розкривалися основні положення дослідження [9], а у повній мірі воно було оприлюднене лише через десятиліття, втім, не втративши актуальності [10]. Зміст і результати дослідження були новаторськими. Автор ставився до історії політичної та загальної поліції, суду й адміністрації царату на українських землях максимально неупереджено, відійшовши від традиційних радянських ідеологічних позицій класової боротьби пролетаріату та історії російського революційного руху (в її ортодоксальному, офіційно визнаному розумінні).

Роботу відзначає ґрунтування на великому масиві архівних джерел. Не лише законодавство Російської імперії, підзаконні акти, циркуляри, а численний актовий і правозастосовний матеріал лягли в

основу дослідження. Так, уперше було звернуто увагу на звіти губернаторів, де розкривався фактичний стан справ як результат діяльності каральних органів. Автор реконструює правосвідомість посадовців Російської імперії на українських землях (яскравий приклад – подільський губернатор Ейлер [9, с. 17-19]). Першим в українській науці історії держави і права 90-х рр. минулого століття український науковець вийшов за межі формально-догматичного аналізу численних, нерідко суперечливих і заплутаних норм російського імперського законодавства, що діяло на українських землях. Цей вихід відбувався, так би мовити, в «обидва боки».

Так, по-перше, О. Ярмиш прагнув розкрити мотиваційну сферу дій законодавця (у широкому сенсі цього слова, включаючи творців відомчих нормативно-правових актів та нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування), аналізуючи доповідні записки щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення каральних органів самодержавства в Україні, проекти нормативно-правових актів тощо. Таким чином «пласка» історико-правова картина, обумовлена аналізом винятково норм чинного права стала об'ємною, проявляючи приховані тенденції й процеси. Приклад – аналіз роботи Особливої міжвідомчої комісії по реформі поліції: «Безплідність діяльності комісії була, зрештою, зумовлена несумісністю її основних завдань: з одного боку, комісія повинна була зробити поліцію ще більш могутнім і ефективним знаряддям боротьби з революційним рухом ... з іншого ж – слід було надати їй характер цивілізованої, законослухняної установи» [10, с. 89]. Зрозуміло, що тут ще не було і не могло бути комплексних реконструкцій правосвідомості, її структур, психологічно-ментальних аспектів. Такого роду дослідження є вельми складними з дослідницько-технічної сторони і до цих пір не отримали широкого розповсюдження¹, однак, перші кроки були зроблені. Недарма О. Ярмиш став одним із фундаторів української юридичної біографістики.

По-друге, вчений звернувся до інноваційних у тих умовах підходів щодо реконструкції соціальних процесів як результату дії права, реальних правовідносин, за великим рахунком правопорядку. Характерним є заключний розділ «Карального апарату...», який має назву «Організація взаємодії місцевих каральних установ у деяких ситуаціях» [10, с. 268-280]. Важливо також, що уперше зверталася увага на антиукраїнську спрямованість (поруч із боротьбою з революціонерами) дій каральних органів самодержавства. Як видається, цим у вітчизняній історико-правовій науці був зроблений винятково важливий (і не усвідомлений до цих пір у повній мірі) крок від радянського нормативістського (етатистського, вузько го юридико-позитивістського) до сучасного, поширеного в європейській і американській юриспруденції соціолого-правового підходу. Останній є найбільш перспективним з точки зору ефективності не лише прикладних, але й історичних правознавчих студій.

Пізніше О. Ярмиш спільно з одним з учнів (автором цих рядків) поширив свій підхід на історико-правовий аналіз діяльності органів місцевого самоврядування [12]. Цікаво, що тут був застосований нечастий у історико-правових дослідженнях діахронний («вертикальний») порівняльно-правовий підхід. У монографії також був використаний значний статистичний матеріал, який ілюстрував і обґрунтовував її історико-правові положення, показував міру ефективності діяльності органів Харківського міського самоврядування у різні періоди його діяльності. На підставі аналізу саме правозастосування робився висновок: «...у найбільш складні й доленосні періоди вітчизняної історії, коли держава часто приносила інтереси своїх громадян у жертву власним, саме місцеве самоврядування попри всі труднощі ставилось до мешканців найбільш гуманно і людяно. І це притаманне його природі, якщо мова йде про дійсне, розвинене, демократичне самоврядування» [12, с. 297].

У тій чи іншій мірі, з більшим чи меншим успіхом функціональний, а по суті соціологічний підхід до історико-правових характеристик дореволюційного апарату держави та органів місцевого самоврядування в Україні, застосований представниками наукової школи О. Ярмиша, його послідовниками. Для цих праць характерним є прагнення показу державно-правових явищ у їх єдності, більш широкому історичному контексті, врахуванні позаправових феноменів, які відображалися на функціонуванні органів держави і місцевого самоврядування в Україні у дореволюційний період. Характеристика якісного кадрового складу давала можливість пояснити вплив суб'єктивного чинника на реалізацію державними органами, а також органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень, на суспільну роль останніх.

Особливості функціонування органів держави в дореволюційній Україні, як правило, фіксувалися шляхом специфіки імперського законодавства та правозастосовної практики. Так, у монографії, присвяченій історико-правовій характеристиці податкових органів Російської імперії в Україні, В. Жвалюк, наприклад, вказував: «Внаслідок особливого розвитку виробництва і продажу алкоголю і тютюну в Україні, саме тут новоутворений акцизний нагляд мав особливо складне поле своєї діяльності, в якій накопичено багатий як позитивний, так і негативний досвід» [13, с. 148].

Доклав зусиль щодо дослідження апарату управління державними фінансами Російської імперії на українських землях і автор цих рядків [14-15]. У згаданих монографіях значну увагу приділено не лише аналізу розвитку норм фінансового права, визначення компетенції та правового статусу відповідних інституцій, а й їх структурі, кадровому забезпеченню, характеристикам персоналу і особливо –

правозастосовній діяльності. Щодо останньої, автор прагнув показати її у широкому суспільному контексті історичної епохи, однієї з найскладніших у вітчизняній історії (тобто мала місце спроба застосування соціологічного правового підходу до історико-правового дослідження). Автор також намагався застосувати порівняльно-правовий аналіз правового статусу органів управління державними фінансами на українських землях, які входили як до складу Російської, так і Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Фундаментальну працю, присвячену історико-правовому дослідженню установ довгострокового кредиту Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. створив В. Кириченко [16]. У ній автор, як на нашу думку, надає один із кращих взірців у вітчизняній правовій історіографії послідовного використання позитивістського підходу. Він кваліфіковано аналізує нормативний матеріал як публічно-правового, так і приватно-правового характеру. До здобутків автора, зокрема, належить аналіз правового забезпечення участі земельних банків у проведенні столипінської аграрної реформи на українських землях. У окремий розділ виділено правову процедуру ліквідації земельних банків та її організаційне забезпечення. Робота В. Кириченка дає також приклад успішного застосування очищеної від ідеологічних нашарувань власне наукової складової матеріалістичного (марксистського) вчення, аналізу впливу економічних процесів на право. Так, безумовно, цікавим є висновок автора: «Саме дуальність урядової політики в аграрному питанні, спроба в умовах розвитку капіталістичних відносин здійснити консервацію феодальних устоїв у сільському господарстві, обумовили присутність двох складових: приватної і державної – у системі земельних банків імперії» [16, с. 600].

Історико-правових праць, присвячених різним елементам державного механізму Російської імперії, що діяв у дореформеній та пореформеній Україні, у останнє десятиріччя XX і перші XXI століття створено десятки. Чимало з них були дисертаційними дослідженнями. У переважній більшості випадків це аналіз нормативного матеріалу, організаційної структури, кадрового забезпечення. Роботи, присвячені органам, належним до різних галузей державного управління, органам місцевого самоврядування (особливо велика увага приділена земському самоврядуванню), цілком можуть стати предметом окремого історіографічно-правового дослідження.

Поруч із спеціальними монографічними дослідженнями, присвяченими, як можна висловитися у найбільш загальному вигляді, правовому статусу органів державної влади та місцевого самоврядування у «підросійській» Україні, особне місце займають праці, у яких цей період органічно «вмонтований» у контекст більш загального і тривалого в часі історико-правового сюжету.

Прикладом тут можуть слугувати історико-правові дослідження В. Єрмолаєвим представницької традиції у владі України, які плідно здійснюються вже протягом більш ніж двох десятиріч [17-18]. Ці роботи цікаві, передусім, аналізом впливу політичних процесів на розвиток і функціонування державних інститутів та його правове забезпечення. Показана ідеологічна складова, втілення ідей українського національно-визвольного руху, зокрема, в Російській імперії: «Українська думська громада мала на меті досягнення автономних прав для України, вирішення аграрного питання, захист інтересів населення краю» [18, с.238]. До безсумнівних здобутків автора належить гармонійне розкриття правових характеристик української течії парламентаризму в Австро-Угорській та Російській імперії, при цьому цілком виправдано хронологічно й змістовно вони викладаються саме в такому порядку.

Організаційно-правові засади функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії також стали у кінці XX – на початку XXI ст. предметом значної кількості наукових досліджень. Провідну роль у цих дослідженнях виконують львівські історики права, які належать до наукової школи, започаткованої В. Кульчицьким.

Високим науковим рівнем відзначається свого роду експозиційний розділ «Східна Галичина під владою Австрії та Австро-Угорської монархії» у монографії Б. Тищика, присвяченій історико-правовій характеристиці Західноукраїнської Народної Республіки [19, с.11-114]. До особливостей вказаного розділу, який має характер, по суті відносно самостійного «дослідження в дослідженні», варто віднести аналіз розвитку української політико-правової думки у Східній Галичині. Застосовує автор і компаративно-правовий аналіз, причому із використанням відомостей, які стосуються західно- і центральноєвропейських держав. Особливістю викладення матеріалу є ґрунтовний аналіз розвитку суспільно-політичного руху, становлення українських політичних партій, які згодом відіграли важливу роль у державно-правових процесів у ЗУНР. Б. Тищик робить обґрунтований висновок щодо процесів, які протікали паралельно з функціонуванням австро-угорських органів державної влади та місцевого самоврядування на українських землях: «Ідея консолідації всіх українських національно-демократичних сил в Галичині навколо програми державної незалежності та соборності України знаходила щораз більше прихильників» [19, с.82].

Проблематику місцевого самоврядування послідовно й успішно досліджує В. Кіселичник. Предметом є самоврядування Львова. Звернімо увагу на монографію, присвячену міському праву Львова у другій

половині XIX – на початку XX століття [20]. Тут приділено особливу увагу впливу соціально-економічних та політико-правових чинників на розвиток громади та міського самоврядування у Львові. При цьому автор виказує оригінальну дослідницько-методологічну позицію, яка наближує історію права від правознавчої до історичної царини, проголошує свою прихильність до модерного культурологічного підходу: «Традиційними методологічними установками для нашого дослідження можна вважати положення про зв'язок історії права з іншими юридичними та політичними науками; про історію права як розділ загальної історії, яка виділяється з неї за своїм відособленим об'єктом вивчення і специфічною обробкою матеріалу; про історію права як необхідну складову частину історії культури» [20, с.224]. Серед львівських дослідників сьогодні одне з провідних місць на царині історико-правової науки посідає І. Бойко, але його доробок щодо «імперського» періоду історії права і держави України стосується переважно права, а не державних та самоврядних інституцій, про що мова попереду.

Державно-правову історію такого самобутнього регіону, як Північна Буковина, досліджує М. Никифорак. У 2004 р. побачила світ його ґрунтовна монографія «Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 – 1918 рр.)» [21]. Тут, поруч із дослідженням організаційно-правових засад діяльності окремих органів, розкрито правове регулювання управління регіоном у цілому (крайове управління – 1849–1918 рр.). Робиться важливий висновок, ґрунтований на розумінні загальноісторичного і політичного контексту: «У 1774 – 1918 рр. Буковина єдиний раз за всю історію була цілісною політико-адміністративною одиницею... За цей час тут сформувалася система органів адміністративного управління, самоврядування, судових і правоохоронних органів європейського зразка, яка базувалася на законі...» [21, с.328-329]. Вражаючою особливістю праці М. Никифорака є те, що у ній з 807 використаних джерел та назв літератури майже третина – 228 – німецькомовні.

У кінці 2000-х – на початку 2010-х років були створені два особливо значущі, багатотомні видання, підготовлені провідними вітчизняними вченими – правознавцями під егідою Національної академії правових наук України. Обидва удостоєні свого часу Державної премії України в галузі науки і техніки. Це п'ятитомні «Правова система України: історія, стан та перспективи» та «Правова доктрина України». Історико-правові питання підіймаються у перших томах цих видань [22-23].

«Правова система...» розглядає право під час перебування України лише в складі Російської імперії (підрозділ 2.4, за авторством відомого українського історика права В. Гончаренка). Це – дійсно якісний взірць сучасного позитивістсько-правового підходу до аналізу історико-правових явищ і процесів. У невеликому за обсягом (близько 70 сторінок) дослідженні охоплено основні галузі законодавства Російської імперії, що діяло на українських землях у її складі, охарактеризовано джерела права, основний зміст успішних і невдалих реформ самодержавства. Обґрунтовано виділяється новий пореформений суд, який сприйняв у своїй роботі кращі взірці західного демократичного правосуддя: «Судова реформа стала найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою з усіх Великих реформ» [22, с. 326].

Організаційно-правові характеристики імперських державного апарату та місцевого самоврядування на українських землях у «Правовій доктрині...» не розглядаються. Але натомість відомий український історик права В. Рум'янець успішно застосовує до аналізу історико-правового процесу елементи сучасного природно-правового мислення. Це ще дуже нечасто зустрічаємо у сучасній вітчизняній історико-правовій науці. У центрі дослідницької уваги В. Рум'янцева – правові та політичні ідеї, які формувалися в українському національно-свідомому інтелектуальному середовищі поруч із явищами і процесами, коли у правовій дійсності на українських землях функціонували органи державної влади та місцевого самоврядування Російської та Австро-Угорської імперії. Важливо, що вчений показує єдність української доктринальної парадигми щодо формування політико-правового ідеалу. Так, погляди на право і державу, скажімо, М. Драгоманова чи І. Франка були поширені як у «підросійській», так і «підавстрійській» Україні.

У останні роки побачили світ монографії, пов'язані із підготовленими докторськими дисертаціями з історії права і держави, присвяченими проблематиці карального апарату Російської імперії в Україні. Це праці учнів О. Ярмиша В. Чиснікова [24], де всебічно розкрито організаційно-правові засади діяльності кримінального сиску в Україні за часів Російської імперії та Б. Бернадського [25] про контррозвідувальні органи Російської імперії на українських землях та їх діяльність, висвітлені під кутом зору історії держави і права. Обидві ґрунтовані на вельми значній джерельній базі, передусім архівних документах, сотні з яких уведені уперше до наукового обігу авторами за роки, а у випадку з В. Чисніковим – і десятиріччя невтомної пошукової та дослідницької роботи. Недарма він створив двотомну працю, де власне монографія – це друга книга, а перша – збірка документів і матеріалів просто вражаючим обсягом 58.6 умовних друкованих аркушів!

Загальна картина діяльності каральних органів царату в працях згаданих авторів ґрунтована не лише на нормативно-правових актах, а й на актах правозастосування, циркулярах, листах, вказівках, а також на справжній мозаїці документів щодо оперативно-службових дій, спрямованих на виконання поставлених завдань. Так, Б. Бернадський виказує матеріалістичні погляди, коли стверджує вторинність позитивного права щодо соціально-економічних відносин та виробничих сил [25, с. 681]. Він на новому матеріалі

аргументує положення, яке було запропоноване майже три десятиріччя тому О. Ярмишем і розвинуте низкою його послідовників про дублювання функцій елементами державного апарату Російської імперії, невизначеність компетенції органів влади, їх неспеціалізованість.

Викладений історіографічний матеріал щодо вітчизняної науки історії права і держави є доволі суб'єктивно підібраним та проаналізованим. Та суб'єктивізм, як видається, завжди присутній у наукових дослідженнях з суспільної, особливо наукознавчої проблематики, а суб'єктивність не означає упередженість, вона ґрунтується на особистісних рисах і досвіді дослідника, від яких він, якщо є науково сумлінним, прагне абстрагуватися. Разом з тим, як видається, проаналізований матеріал дозволяє простежити певні тенденції та зробити історіографічні висновки щодо розвитку української науки історії права і держави доби незалежності. Це стосується лише щодо доволі вузької предметної сфери – державного апарату, місцевого самоврядування, їх правових характеристик доби перебування України під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Висновки. Таким чином, українською історико-правовою наукою впродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття пройдено великий шлях, зокрема щодо дослідження державно-правової історії України у добу відсутності національної державності внаслідок анексії сусідніми імперіями.

О. Ярмиш став фундатором функціонального напрямку дослідження історії держави і права. Йому належить важливий методологічний висновок щодо «соціальної глибини» історико-правових явищ і процесів, який поширюється на всі без винятку періоди вітчизняної та зарубіжної історії права і держави [див.: 26]. Подібний підхід отримав значного поширення в історико-правових дослідженнях доби незалежної України, зокрема доби її входження до складу Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Він застосовується з більшим чи меншим успіхом, в одних випадках сусідуючи і поєднуючись з історичним матеріалізмом у його пострадянському прочитанні, у інших набуваючи рис історико-соціологічної юриспруденції.

Ідеологічний, філософсько-правовий рівень історико-правової науки формується більш повільно. Право як ідея розглядається щодо запропонованого періоду в скромнішому переліку монографічних праць (див., наприклад: 27). Зберігає свої позиції у історико-правових дослідженнях й правовий позитивізм нормативістського крила. І це є нормальним, і навіть позитивним явищем з позицій методологічного плюралізму та дискурсивного розуміння права.

Більше того, на матеріалі вітчизняних історико-правових досліджень кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема щодо органів державної влади та місцевого самоврядування Російської й Австрійської (Австро-Угорської) імперій в Україні, можемо стверджувати, що у своїх кращих взірцях українська наука історії права і держави виходить на рівень вимог, сформульованих видатним американським правознавцем Г. Дж. Берманом. Він вважав, що саме історико-правова наука здатна розв'язати найскладніше завдання філософії права і теоретичної юриспруденції: «...Історична юриспруденція ... одна здатна об'єднати юридичний позитивізм і теорію природного права» [28, с. 13].

ПРИМІТКИ

1. Прикладом може слугувати історико-правове дослідження О. Атоян, щоправда стосовно іншого періоду вітчизняної історії права і держави [11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмиш О. Н., Усенко І. Б. Міжнародна асоціація істориків права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України /Редкол. В. Д. Гончаренко (голова) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. С. 485-489.
2. Головка О. М. Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. *Право України*. 2020. №1. С.159-179.
3. Максимов С. І. Усенко Ігор Борисович. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2016. Т.2. Філософія права /Редкол. С. І. Максимов (голова) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С.884-885.
4. Бондарук Т. І. Історико-правові есе /Відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 240 с.
5. Музика І. В. Нариси з історії права і філософії права /Відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 264 с.
6. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині ХVІІІ – першій третині ХІХ століття: компаративна концептуалізація: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2017. 680 с.
7. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у ХІХ – ХХ століття: проблеми становлення: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2011. 294 с.
8. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 540 с.

9. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. Киев: Юринформ, 1992. 197 с.
10. Ярмыш О. Н. Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на початку XX ст.: Монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.
11. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов: Монографія. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. 512 с.
12. Ярмыш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід історії та сучасності. Монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 372 с.
13. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: Монографія /За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
14. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. Харків: СИМ, 2005. 448 с.
15. Головка О. М. Участь адміністративно-полицейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. Харків: СИМ, 2005. 176 с.
16. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: Монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с.
17. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків: Право, 2005. 272 с.
18. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика: монографія. Харків: Право, 2017. 448 с.
19. Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918 – 1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
20. Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008. 352 с.
21. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 – 1918 рр.). Чернівці: Червона Рута, 2004. 384 с.
22. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України /За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. 728 с.
23. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т.1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с.
24. Чисніков В. М. Сикна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження. У 2 кн. Кн. II / Наук. ред. Ярмыш О. Н. Державний науково-дослідний інститут МВС України. Харків: Мачулін, 2014. 624 с.
25. Бернадський Б. В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект). Київ: Видавець Карпенко В. М., 2018. 792 с.
26. Ярмыш О. Н. Соціальний вимір права в історико-правових дослідженнях. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20-22 травня 2005 р.). Чернівці: Рута, 2005. С.10-15.
27. Сворац С. Д. Політико-правова думка України XIX – XX століть про народовладдя: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. 376 с.
28. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования /Пер. с англ. 2-е изд. Москва: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. 624 с.

REFERENCES

1. Yarmysh O. N., Usenko I. B. Mizhnarodna asotsiatsiia istorykiv prava. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* Kharkiv: Pravo, 2016 – . Т.1. Istorii derzhavy i prava Ukrainy /Redkol. V. D. Honcharenko (holova) ta in.: Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. un-t im. Yaroslava Mudroho. S.485-489. [in Ukrainian]
2. Holovko O. M. Mistse ukrainskoho prava u pravovykh systemakh Posiiskoi ta Avstriiskoi (Avstro-Uhorskoii imperii). *Pravo Ukrainy*. 2000. N1. S.159-179. [in Ukrainian]
3. Maksymov S. I. Usenko Ihor Borysovych. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* Kharkiv: Pravo, 2016. Т.2. Filosofia prava / Redkol. S. I. Maksymov (holova) ta in.: Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. un-t im. Yaroslava Mudroho. S.884-885. [in Ukrainian]
4. Bondaruk T. I. Istoryko-pravovi ese /Vidp. red. professor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv – Kherson: FOP Hrin” D. S., 2017. 240 s. [in Ukrainian]
5. Muzyka I. V. Nfrysy z istorii prava i filosofii prava /Vidp. red. professor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kherson: FOP Hrin” D. S., 2017. 264 s. [in Ukrainian]
6. Kresin O. V. Stanovlenna teoretychnykh zasad porivnialno-pravovykh doslidzhen u druhi polovyni XVIII – pershii tretyni XIX stolittia: komparatyvna kontseptualizatsiia: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Lohos, 2017. 680 s. [in Ukrainian]
7. Kresin O. V. Porivnialne pravoznavstvo u XIX – XX stolittiakh: problemy stanovlennia: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Lohos, 2011. 294 s. [in Ukrainian]
8. Kudin S. V. Porivnialna istoria prava: vitchyzniana tradytsiia kontseptualizatsii: monohrafiia. Vinnytsia: TOV “TVORY”, 2019. 540 s. [in Ukrainian]

9. Yarmysh A. N. Nabliudat neotstupno...: Administrativno-politseiskii apparat i organy politicheskogo syska v Ukraine v kontse XIX – nachale XX vekov. Kiev: Yurinform, 1992. 197 s. [In Russian]
10. Yarmysh O. N. Karalniy aparat samodержавstva v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st.: Monohrafiia. Kharkiv: Konsum, 2001. 288 s. [In Russian]
11. Atoian O. N. V konflikte s gosudarstvom. Krestianskoe pravosoznanie v Ukraine 1917 – 1919 godov: Monografiia. Lugansk: RIO LAVD, 2003. 512 s. [In Russian]
12. Yarmysh O. N., Holovko O. M. Kharkivske miske samovriaduvannia na zlami stolit: XIX – XX i XX – XXI. Dosvid istorii ta suchasnosti. Monografiia. Kharkiv: Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2004. 372 s. [in Ukrainian]
13. Zhvaliuk V. R. Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: orhanizatsiino-pravovs zasady diialnosti: Monohrafiia /Za nauk. red. prof. O. N. Yarmysya. Kyiv: Atika, 2001. 176 s. [in Ukrainian]
14. Holovko O. M. Finansova administratsiia Rosiiskoi imperii v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia. Monografiia. Kharkiv: SIM, 2005. 448 s. [in Ukrainian]
15. Holovko O. M. Uchast administrativno-politseiskoho aparatu, orhaniv samovriaduvannia v upravlinni derzhavnymy finansamy Rosiiskoi imperii na ukrainskykh zemliakh (kinets XVIII – pochatok XX st.): Monografiia. Kharkiv: SIM. 2005. 176 s. [in Ukrainian]
16. Kyrychenko V. Ye. Ustanovy dovhostrokovoho kredytu Rosiiskoi imperii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia. Monografiia. Kharkiv: Kontrast, 2010. 688 s. [in Ukrainian]
17. Yermolaiev V. M. Vyshchi predstavnytski orhany vlady v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia). Kharkiv: Pravo, 2005. 272 s. [in Ukrainian]
18. Yermolaiev V. M. Vyshchi predstavnytski orhany vlady v Ukraini: istoriia, teoriia ta praktyka: Monografiia. Kharkiv: Pravo, 2017. 448 s. [in Ukrainian]
19. Tyshchuk B. Y. Zakhidno Ukrainska Narodna Respublika (1918 - 1923): Istoriia derzhavy i prava. Lviv: Triada plus, 2004. 392 s. [in Ukrainian]
20. Kiselychuk V. Miske pravo ta samovriaduvannia hromady Lvova (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia): Monografiia. Lviv: LvDUVS; “Krai”, 2008. 352 s. [in Ukrainian]
21. Nykyforak M. V. Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774 – 1918 rr.). Chernivtsi: Chervona Ruta, 2004. 384 s. [in Ukrainian]
22. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy: u 5 t. Kharkiv: Pravo, 2008. T.1: Metodolohichni ta istoryko-teoretychni problem formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy /Za zah. red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna, 728 s. [in Ukrainian]
23. Pravova doktryna Ukrainy: u 5 t. Kharkiv: Pravo, 2013. T.1: Zahalnoteoretychna ta istorychna yurysprudentsiia / V. Ya. Tatsii, O. D. Sviatotskyi, S. I. Maksymov ta in.; za zah. red. O. V. Petryshyna. 976 s. [in Ukrainian]
24. Chysnikov V. M. Syskna politsiia na Ukraini za chasiv Rosiiskoi imperii (1880 – 1917 rr.): istoryko-pravove doslidzhennia. U 2 kn. Kn.II /Nauk. red. Yarmysh O. N. Derzhavnyi naukovy-dosladnyi instytut MVS Ukrainy. Kharkiv: Machulin, 2014. 624 s. [in Ukrainian]
25. Bernadskyi B. V. Kontrozviduvalna diialnist Rosiiskoi imperii v Ukraini (istoryko-pravovyi aspekt). Kyiv: Vydavets Karpenko V. M., 2018. 792 s. [in Ukrainian]
26. Yarmysh O. N. Sotsialnyi vymir prava v istoryko-pravoviykh doslidzhenniakh. *Pravo v systemi sotsialnykh norm: istoryko-yurydychni aspekty*. Materialy XIII istoryko-pravovoi konferentsii (m. Chernivtsi, 20-22 travnia 2005 r.). Chernivtsi: Ruta, 2005. S.10-15. [in Ukrainian]
27. Svorak S. D. Polityko-pravova dumka Ukrainy XIX – XX stolit pro narodovladdia: monografiia. Ivano-Frankivsk: DVNZ “Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka”, 2015. 376 s. [in Ukrainian]
28. Berman H. J. Zapadnaia traditsiia prava: epokha formirovaniia /Per. s angl. 2-e izd. Moskva: Izd-vo MGU; Izdatelskaia gruppa INFRA M – NORMA, 1998. 624 s. [In Russian]

УДК 340.152:316.647.82

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-02

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ В АНТИЧНИЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПЕРІОДИ

Голубченко А.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golubchenko.alina@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті розглядається питання щодо становлення нерівності у правовому регулюванні, виокремлюючи різні періоди історичного розвитку суспільства. Зауважується, що термін «дискримінація» як такий не був описаний філософами античного періоду, проте зазначається, що нерівність існувала в усі часи на це вказує історико-правовий досвід. Саме теорія недискримінації сформувалася в межах природно-правової теорії, принципів рівності та справедливості, тому для сучасного опрацювання теми важливим є її історико-генетичний аналіз з'ясування особливостей зародження обговорення проблематики на ранніх етапах історії державно-правової думки.

Актуальність. Визначення поняття дискримінації та явища нерівності як такого залишається популярним у будь-який історичний час за різних соціально-політичних обставин, оскільки воно простежується на всіх етапах розвитку суспільства. Розглядалися лише деякі його форми поняття дискримінації та простежувалися ідеї рівності та справедливості для всіх людей, що ускладнює формування єдиного погляду на поняття дискримінації й водночас зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є особливості філософсько-правової думки античного та середньовічного періодів щодо нерівності в суспільстві та форм дискримінації.

Методи дослідження. Розв'язання завдань дослідження потребує ґрунтовної методологічної бази. Використовувалися загально філософські методи – логічний, системний, спеціально-науковий, історико-генетичний і формально-логічний.

Зміст основних результатів дослідження. Термін «дискримінація» як такий не був описаний філософами античного періоду, проте явище нерівності існувало в усі часи. Платон у своїх міркуваннях описував «ідеальну» державу, виокремлюючи три класи, Аристотель – розділяючи суспільство на заможний, середній та бідний класи. Ідеї рівності громадян описувалися Цицероном (рівні можливості, окрім майнового стану), Сенекою (ідеї духовної свободи та рівності), Епіктетом (природно-правовий принцип), Аврелієм Августиним тощо. Розглянуто богомільство (одне з перших великих еретичних рухів), ересь катарів, вальденсів, альбігойців та бюргерську та селянсько-плебейську ересь. Розглянуто вчення Джона Вікліфа, щодо спростування канонічної доктрини католицької церкви, утопічні теорії Томаса Мора та Томмазо Кампанелли.

Висновки. Становлення та розгляд поняття дискримінації відбувалося поступово. Нерівність між людьми спостерігалася ще у Стародавньому світі, оскільки правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру його земельної ділянки або ж доходу, що отримувала особа від неї. Тож нерівність між різними прошарками суспільства зароджувалася ще за часів античного світу, прикладом чого також слугувала заборона шлюбів між класами. За часів Середньовіччя явище дискримінації продовжує своє становлення із принципу рівності, через обмеження прав деяких соціальних груп та, шляхом закріплення певних видів нерівності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дискримінація, насильство, нерівність, природне право, раби, рівність.

ЭВОЛЮЦИЯ СТОНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ДИСКРИМИНАЦИИ В АНТИЧНЫЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОДЫ

Голубченко А.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
г. Харків, 61022, площа Свободи 4,
e-mail: golubchenko.alina@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* В статье рассматривается вопрос о становлении неравенства в правовом регулировании, выделяя различные периоды исторического развития общества. Отмечается, что термин «дискриминация» как таковой не был описан философами античного периода, однако отмечается, что неравенство существовало во все времена, на это указывает историко-правовой опыт. Именно теория недискриминации сформировалась в пределах естественно-правовой теории, принципов равенства и справедливости, поэтому для современной проработки темы важен ее историко-генетический анализ особенностей зарождения обсуждения проблематики на ранних этапах истории государственно-правовой мысли.

Актуальность. Определение понятия дискриминации и явления неравенства как такового остается популярным в любое историческое время при различных социально-политических обстоятельствах, поскольку оно прослеживается на всех этапах развития общества. Рассматривались только некоторые его формы и прослеживались идеи равенства и справедливости для всех людей, что затрудняет формирование единого взгляда на понятие дискриминации и одновременно обуславливает актуальность данной статьи.

Целью статьи являются особенности философско-правовой мысли античного и средневекового периодов, касаемо неравенства в обществе и дискриминации.

Методы исследования. Решение задач исследования требует основательной методологической базы. Использовались общеправовые методы – логический, системный, специально-научный, историко-генетический и формально-логический.

Содержание основных результатов исследования. Термин «дискриминация» как таковой не был описан философами античного периода, однако явление неравенства существовало во все времена. Платон в своих рассуждениях описывал «идеальное» государство, выделяя три класса, Аристотель – разделял общество на богатый, средний и бедный классы. Идеи равенства граждан описывались Цицероном (равные возможности, кроме имущественного положения), Сенекой (идеи духовной свободы и равенства), Эпиктетом (естественно-правовой принцип), Аврелием Августином и др. Рассмотрены богомилство (одно из первых крупных еретических движений), ересь катаров, вальденсов, альбигойцев и бюргерскую и крестьянско-плебейскую ереси. Рассмотрены учение Джона Уиклифа, об опровержении канонической доктрины католической церкви, утопические теории Томаса Мора и Томмазо Кампанеллы.

Выводы. Становление и рассмотрение понятия дискриминации происходило постепенно. Неравенство между людьми наблюдалось еще в Древнем мире, поскольку правовой статус гражданина зависел в античных полисах от определенного рода, размера его земельного участка или дохода, который получало лицо от него. Поэтому неравенство между различными слоями общества зарождалось еще во времена античного мира, примером чего также служил запрет браков между классами. Во времена Средневековья явление дискриминации продолжает свое становление из принципа равенства, из-за ограничений прав некоторых социальных групп и, путем закрепления определенных видов неравенства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: дискриминация, насилие, неравенство, естественное право, рабы, равенство.

EVOLUTION OF THE FORMATION OF THE DISCRIMINATION CONCEPT IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIODS

Alina Holubchenko,

postgraduate student of chair for state
and legal disciplines

of the V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody Square 4,

e-mail: golubchenko.alina@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

ANNOTATION: *Introduction.* The article considers the question of the formation of inequality in legal regulation, highlighting different periods of historical development of society. It is noted that the term «discrimination» as such was not described by philosophers of the ancient period, but it is noted that inequality existed at all times, as indicated by historical and legal experience. It is the theory of non-discrimination formed within the framework of natural law theory, the principles of equality and justice, so for the modern study of the topic is important its historical and genetic analysis of the origins of discussing the issue in the early stages of state and legal thought.

Relevance. The definition of discrimination and the phenomenon of inequality as such remains popular at any historical time in various socio-political circumstances, as it can be traced at all stages of society. Only some of its forms were considered and the ideas of equality and justice for all people were traced, which makes it difficult to form a unified view of the concept of discrimination and at the same time determines the relevance of this article.

The purpose of the article is the features of the philosophical and legal thought of the Ancient and Middle Ages periods, concerning inequality in society and discrimination.

Research methods. Solving research problems requires a solid methodological basis. General philosophical methods were used - logical, systemic, special-scientific, historical-genetic and formal-logical.

The content of the main results of the article. The term «discrimination» was not described by philosophers of the ancient period, but the phenomenon of inequality existed at all times. Plato in his reasoning described the «ideal» state, distinguishing three classes, Aristotle – divided society into rich, middle and poor classes. The ideas of equality of citizens were described by Cicero (equal opportunities, except for property status), Seneca (ideas of spiritual freedom and equality), Epictetus (natural law principle), Aurelius Augustine, etc. Bogomilism (one of the first great heretical movements), the heresy of the Cathars, the Waldenses, the Albigensians, as well as the bourgeois and peasant-plebeian heresies are considered. The teachings of John Wycliffe on refuting the canonical doctrine of the Catholic Church, the utopian theories of Thomas More and Tommaso Campanella are considered.

Conclusions. The concept of discrimination was formed and considered gradually. Inequality between people was observed in the ancient world, because the legal status of a citizen depended in ancient policies on a particular type, size of land or income that a person received from him. Therefore, inequality between different strata of society originated in ancient times, as exemplified by the prohibition of interclass marriages. During the Middle Ages, the phenomenon of discrimination continued its formation on the principle of equality, due to restrictions on the rights of certain social groups and by perpetuating certain types of inequality.

KEY WORDS: discrimination, violence, inequality, natural law, slaves, equality.

Вступ. Історико-правовий досвід показує, що явище дискримінації притаманне суспільству доволі давно. Саме теорія недискримінації сформувалася в межах природно-правової теорії, принципів рівності та справедливості, тому для сучасного опрацювання теми важливим є її історико-генетичний аналіз з'ясування особливостей зародження обговорення проблематики на ранніх етапах історії державно-правової думки, зокрема філософсько-правової. Мова йде про добу Античності та Середньовіччя.

Визначення поняття дискримінації та явища нерівності як такого залишається популярним у будь-який історичний час за різних соціально-політичних обставин, оскільки воно простежується на всіх етапах розвитку суспільства. Але разом з цим саме поняття дискримінації не було досить однозначним та взагалі не сформульовано філософами античного періоду. Розглядалися лише деякі його форми та простежувалися ідеї рівності та справедливості для всіх людей, що ускладнює формування єдиного погляду на поняття дискримінації й водночас зумовлює актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням щодо формування уявлень про поняття дискримінації, явища нерівності в цілому у добу Античності та Середньовіччя, розглядалися науковцями: Гавриленком О. А. (форми правління грецьких міст-полісів, розширення населення античних держав, зважаючи на їх правовий статус), Євсєєнком Т. П. (боргове рабство), Ковальовим Д. В. (майнова нерівність), Сергієнком М. Е. (раби-відпущенники) та іншими.

Метою статті є особливості філософсько-правової думки античного та середньовічного періодів щодо нерівності в суспільстві та форм дискримінації.

Задля досягнення поставленої мети, ми ставимо перед собою необхідність вирішення таких **завдань**: 1) проаналізувати дискримінаційні форми, які існували починаючи з первісного суспільства та описувалися філософами права античного періоду; 2) дослідити еволюціонування державно-правової думки щодо нерівності у середньовічний період.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання щодо формування поняття дискримінації як такого, слід звернути увагу на історичні витоки, які слугують причинами її виникнення для подальшого встановлення ефективної протидії з даним явищем. Причини такого характеру неодмінно треба досліджувати, починаючи з первісного суспільства.

В античний період слід звернути увагу на поліси, що являли собою грецькі міста-держави, у формі правління яких, простежувалися наступні дискримінаційні дії: право голосу на народних зборах надавалося лише голові родини, незважаючи на усіх інших членів сім'ї, які були усунені від політичного життя; обсяг політичних прав у деяких полісах залежав від розміру земельної ділянки, якою володіла особа. Тож бачимо, що привілеї та обмеження політичної свободи особи, як прояву дискримінаційних дій, простежувалися ще в античні часи [6, с. 42].

У праці Гавриленка О.А. пропонується умовний поділ населення античних держав, відповідно до їх правового статусу, на такі категорії, серед яких: громадяни, неповноправне населення (різноманітні перехідні стани) та раби. Проте, на практиці реальний правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру земельної ділянки чи доходів, що отримувала особа від неї. Так, першопоселенцям надавалися привілеї та великі земельні ділянки, а «епойки – переселенці другої хвилі» отримували земельні наділи менші за розміром та не такі родючі. Зважаючи на такі обставини, утворювалася так звана аристократія, наслідком якої було обмеження громадянських прав епойків, що тягнуло за собою ворожнечу між громадянами [6, с. 62-63].

Як зазначає російський дослідник Т. П. Євсєєнко, у міських або храмових громадах Сходу у період VII-IV століть до н.е. існувало боргове рабство, яке формально було заборонено, а також ієрархічність побудови самого общинного колективу. Зустрічалися випадки перетворення вільних общинників на рабів, через «посвячення їх храмам». Мається на увазі не присвячення в жерці або ж у храмові служителі, яке являло собою почесне явище, а навпаки про передачу особи до храмових рабів-ієродулів [7, с. 21-22].

Слід зазначити, що ще у вченні давньогрецького філософа Платона розглядається питання, щодо розширення людей на багатих та бідних. Відповідно до його думки усі громадяни повинні розділятися на три класи, серед яких: правителі; воїни і чиновники; працівники (хлібороби, ремісники, лікарі, актори). Правителі поділялися ним на правлячі і не правлячі групи, яким надавалися певні привілеї та функції. Платон виключав будь-яку можливість успадкування класового статусу та описував рівність можливостей для всіх дітей, з тим, щоб кожний мав рівні шанси проявити свої природні здібності та проявити себе у житті, зайняти гідне місце. Якщо така селекція і навчання могли б бути виконані досконало, то в такому випадку, було б справедливим визнання абсолютної влади переможців. Щоб уникнути впливу сім'ї, філософ запропонував скасування сім'ї в класі правителів і встановив, що члени цієї групи не повинні володіти будь-якої приватною власністю, крім мінімально необхідної, з тим, щоб вони не захищали свої власні інтереси. Вони повинні зосередитися тільки на громадському добробуту [20].

Платон приходять до висновку про те, що відмінність чоловічої і жіночої природи стосується лише репродуктивної сфери: «істота жіночої статі народжує, а істота чоловічої статі запліднює». Всі інші заняття жінка може та повинна обирати відповідно до своїх вподобань: філософія чи інше заняття, включаючи військову справу, повинні бути доступні для неї. Однак, як зазначає Є. Б. Хитрук, поряд з утопічною картиною ідеальної держави, де жінки нарівні з чоловіками реалізують свої природні здібності, Платон постійно відтворює тезу, яка в контексті діалогу нібито не вимагає доказів і є сама собою зрозумілою. Це теза про те, що хоча чоловіки і жінки від природи мають однакові задатки, все ж у жінок вони представлені «слабкіше, а у чоловіків сильніше» [25, с. 42-43].

Щодо питання соціальної нерівності, то у праці Аристотеля «Політика» було зазначено, що існує три елемента: один клас – дуже заможний; другий – дуже бідний; третій – середній. Філософом вказується, що саме третій клас – є найкращим, оскільки його члени за умовами життя найбільш готові слідувати раціональному принципу. Перший та другий класи мають вагомні труднощі у дотриманні цього принципу, результатом цього у майбутньому є злочинці та шахраї. Щодо рабів та їх становища у суспільстві, то філософом вказувалося, що вони природно не належать собі, а являються засобом роботи – власністю господаря. Аристотель піднімає питання про жінок, відповідно до якого вони «природно» мають пост-вторинний рівень статі та «природно» повинні домінувати чоловіки. На думку Аристотеля, «природа створює все для однієї мети», і в цьому контексті обов'язок жінок відтворюватися і народжувати [2].

Найстарішим римським родом вважалися патриції, які були досить замкнутою родовою общиною та не впускали до себе чужинців. Проте, з плином часу та розвитком міста, представники інших племен почали переселятися, але все ж таки залишалися поза римською родовою общиною та мали назву плебе. Пилипчук О. О. зазначає, що вони залишалися юридично самостійними та вільними людьми, хоча були обмежені у своїх правах. Плебеї не мали земельних наділів, або ж отримували їх дуже рідко, не дозволялося укладати шлюб з членами римської общини та бути причетними до політичних справ общини. Абсолютно правоздатними вони були лише у сфері приватних цивільних відносин, проте у політичній сфері не мали жодних прав. Голова сім'ї мав необмежену владу усередині родини, до якої входили дружина, діти, внуки, раби, а також все рухоме і нерухоме майно. Усі члени сім'ї, окрім голови, не були правоздатними, не мали юридичних прав: підписувати договори, свідчити у суді та інше. Громадянами вважалися лише дорослі члени сім'ї чоловічої статі, їм надавалася політична правоздатність, право носити зброю та на рівні з головою сім'ї брати участь у народних зборах [19, с. 180–181].

Протягом історії існування Римської держави, відповідно до думки Войнаровської О., розшарування суспільства на класи та нерівність між ними, заборона шлюбів між класами («змішані шлюби»), а також інші причини ворожнечі між патриціями та плебеями лише посилювалися з плином часу [5, с. 74].

Розглядаючи думку видатного політичного діяча та філософа Цицерона, з природної рівності людей виникають їх юридичне та політичне рівноправ'я. Незалежно від майнового стану усі римські громадяни рівні перед законом, оскільки він встановлений для того, щоб нівелювати різницю в соціальному положенні та забезпечувати рівноправність людей. За однакові злочини усі громадяни, незалежно від їхнього майнового чи соціального становища, повинні безумовно нести однакове покарання, замах на життя знатних та незнатних людей закон і суд оцінюють однаково. Людина вільна остільки, оскільки вона підкоряється закону, так як дотримання законів є гарантія її прав та свобод [24, с. 234-235].

Думка Цицерона про рівність громадян і чужинців, тобто особисто вільних повноправних і повнолітніх чоловіків, перед законом заснована на ідеї про те, що держава належить народу та існує на благо мешканців. Разом з цим, держава повинна гарантувати високу ступінь рівності для всіх, а саме рівноправність громадян перед законом, так як не може бути приватних привілеїв чи обмежень і справедливості – одна для всіх [4, с. 33–34].

Цицероном висловлювалася думка, відносно якої правова рівність поширюється не тільки на римських громадян, але і на чужинців, і, таким чином, ті, хто стверджує, що треба ставитися з повагою лише до співгромадян, але не до чужинців, розривають загальний союз людського роду. Це підтверджується тим, що права римських громадян, даровані по народженню, є не тільки природними, а й невідчужуваними. Крім правової рівності громадяни мають бути наділені, за Цицероном, рівними політичними правами, а отже – не тільки можливістю брати участь у політичному житті в якості виборців, але й вільною реалізацією свого пасивного виборчого права. Цицерон засуджує тих, хто, на його думку, незаслужено отримує посади по праву свого народження, хто походить із заможного роду та, кому все достається легко без будь-яких зусиль [24, с. 235, 237].

Варто підкреслити, що «рівність перед законом» за Цицероном зовсім не передбачає зрівнювання економічного становища людей. Громадяни наділені рівними правами і потенційною здатністю змінити свій соціальний статус незалежно від походження, проте про майнову рівність, на думку римського мислителя, не може йти мови. Це зводиться до того, що люди не рівні за своїм майновим становищем, а характер і рід професійної діяльності мають безумовно істотне значення. Іншими словами, на думку

Цицерона, не всі професії однаково добродесні. У своїх пізніх творах мислитель, тим не менш, відгукується про фізичну працю з певною зневагою, стверджуючи, що розумова праця має набагато більше значення, ніж фізична, а тому цілі, які люди реалізують за допомогою своїх талантів і розуму, набагато більш високі і піднесені ніж ті, які досягаються за допомогою грубої фізичної сили [24, с. 240-241].

Тож бачимо, що в процесі історичного розвитку суспільства, а саме в античний період – розуміння та заперечення ідеї вродженої нерівності еволюціонувало. Не зважаючи на нерівність, а також на розшарування суспільства, яке проявлялося у розділенні людей на рабовласників та рабів (останні з яких не вважалися суб'єктами права), встановлення рівності розглядалося як один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, встановленого владою. В результаті еволюції правової думки рівність почала розглядатися як один із способів досягнення справедливості [23, с. 7].

Проте існують випадки, коли раби ставали відпущениками. Такі ситуації, коли господар відпускав раба на волю, могли бути різними, серед яких користь була не з останніх. Продати свободу рабу і отримати від нього назад гроші, вартість того, що господар дозволяв йому накопичувати в роки рабства, було справою вигідною. Як зазначає М. Є. Сергієнко, відпущення раба на волю могла відбуватися двома способами: формальним (*manumissio iusta*) або без всяких формальностей, «домашнім способом» (*manumissio minus iusta*). Цей домашній спосіб носив загальну назву «звільнення в присутності друзів» (*inter amicos*). Існувало три його види: господар повідомляв раба листом, що він вільний (*per epistolam*, складався лист при свідках, які засвідчували своїми підписами його справжність); господар садив раба за стіл, таким чином становище обох прирівнювалося; господар оголошував раба вільним перед кількома людьми, які були у ролі свідків. Цей спосіб звільнення раба (у будь-якому з трьох видів) був в силу своєї простоти надзвичайно популярний: тут не було потрібно присутності магістрату, все відбувалося в будинку господаря та не треба було платити встановленого п'ятивідсоткового податку з вартості раба, який вносився при формальній відпустці на волю. Інша форма відпустки (*manumissio iusta*) була трьох видів: «паличкою» (*vindicta*), внесенням в ценові списки (*censu*) і за заповітом (*testamento*). Раба відпускали на волю «паличкою» зазвичай в присутності претора. Вся процедура представляла собою фікцію тяжби з питання про власність. В тяжбі обидві сторони, кожна з палицею в руці (символ власності), торкалися цієї палицею спірного предмета, оголошуючи його своїм майном. Так як за рабом заперечувалося ніяких юридичних прав, то від його імені виступала особа, яка іменувалася *assertor libertatis* («захисник свободи»). Вона торкалася своєю палицею раба і проголошувала його вільною людиною [22, с. 267-268].

Тож бачимо, що в процесі історичного розвитку суспільства, а саме в античний період – розуміння та заперечення ідеї вродженої нерівності з плином часу еволюціонувало. Не зважаючи на нерівність, а також на розшарування суспільства, яке проявлялося у розділенні людей на рабовласників та рабів (останні з яких не вважалися суб'єктами права), встановлення рівності розглядалося як один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, встановленого владою. В результаті еволюції правової думки рівність почала розглядатися як один із способів досягнення справедливості [23, с. 7].

Вперше ідея рівності всіх людей була озвучена християнством, відповідно до якої стверджувалася єдність та рівність всіх племен і народів, родовід яких йде від Ноя. Аналізуючи вчення античної школи стоїків, можемо побачити, що вони описували рівність людських істот за своєю природою по відношенню до закону та влади. Марк Аврелій у праці «Наодинці з собою» описував державу, керовану на основі рівних прав і рівної свободи слова усіх людей, а також царське правління, яке поважає більше всього свободу підданих. Стоїки вбачали в цьому ідеал, який не міг бути здійснений в Римській імперії, але впливав на законодавців. Зокрема, слід зазначити, що в період правління Марка Аврелія було покращено становище жінок і рабів. Дана ідея була покладена в основу християнської моралі. Християнство затвердило цей принцип у вигляді закону, проте державна влада була не готова до цього, тож в результаті дійсність ніколи не відповідала основним принципам [8, с. 169].

Аналізуючи думку Сенеки, бачимо, що всесвіт розуміється, як природна держава зі своїм природним правом, визнання яких – справа необхідна та розумна. Членами цієї держави за законом природи є всі люди без будь-яких обмежень, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Філософом відстоювалися ідеї духовної свободи всіх людей та рівності, незалежно від їх становища у суспільстві. Виходячи з уявлень про природне право, як загальнообов'язковий і рівний для всіх світовий закон, Сенека найбільш послідовно серед стоїків розглядав рівні можливості та свободу людей, включаючи рабів. Рабами, відповідно до думки Сенеки, є рівні за натурою особи, яким притаманні духовні якості, як і всім вільним громадянам. Левкулич В. В. вказує, що Сенека вважав купівлю–продаж раба, як дію, що стосується лише тіла, проте не його вільного духу. Давньоримський філософ закликав до гуманного поводження з рабами як з духовно рівними об'єктами, оскільки у його розумінні усі є «співгромадянами по рабству» [13].

Схожі уявлення були розвинуті Епіктетом. Він відстоював природно-правовий принцип, відповідно до якого: «чого не бажаєш собі, не бажай іншим». Цей принцип Епіктет використовує для критики рабства як аморального і порочного явища, що суперечить природному праву [17, с. 523].

Найбільший інтерес для філософа мала проблема свободи. Людина описувалася як мандрівник у світі та головним для неї було збереження свободи й у першу чергу свободи власного духу. Оскільки особа, яка вільна та піднесена духом, здатна перебороти усередині себе усі негаразди [13].

Філософські витоки майбутньої християнської віри в рівність людей простежується у філософсько-правовій думці Марка Аврелія. Він описує рівність усіх людей і себе відчуває більше громадянином світу, ніж громадянином Риму. Як вказує Маматкулова Д. Р., Марк Аврелій вчить тому, що все зовнішнє не повинно існувати для душі і стикатися з нею. Проте, коли зовнішнє життя усе ж таки стикнеться з душею, то воно не повинно впливати на неї: «Якщо вас дратує якийсь предмет, то винен в цьому не він сам, а ваше судження про нього. І в ваших силах змінити це судження» [14, с. 33].

Вчення пізніх стоїків відповідає духу часу, філософи закликали до терпіння, ніж до надії. Марк Аврелій розглядає всесвіт як істоту, що володіє єдиною субстанцією і душею та кожна людина має свою долю, яка визначена та її неможливо змінити [14, с. 34].

Філософсько-правові погляди античних мислителів справили вагомий вплив на подальше формування поняття рівності між людьми, що поступово починає відігравати більш помітну роль [13].

Таке явище соціального життя як майнова нерівність – розглядається у вченні Аврелія Августина. Відповідно до його думки воно є неминучим, оскільки буде існувати завжди. Проте усі люди рівні перед Богом і саме тому Аврелій Августин закликав жити в мирі. Він вважав, що державний лад являє собою покарання за скоєні гріхи, тому що є системою панування одних людей над іншими та існує тільки для виживання в цьому світі, без урахування людського щастя та блага [10].

Відповідно до думки Томи Аквінського – право, яке встановлюється людською волею (або людським законом) є людським правом (*jus humanum*). Закон, таким чином, відіграє тут правоустановчу роль і виступає в якості джерела права. Але важливо мати на увазі, що, згідно з вченням Томи, людська воля і волевиявлення можуть зробити правом (і правим) лише те, що відповідає та не суперечить природному праву. Останнє в трактуванні Томи є загальним для всіх живих істот (тварин і людей). Саме те право, що відноситься тільки до людей – природне право, він характеризує його як право народів (*jus gentium*). Тож закон, відповідно до трактування Томи Аквінського повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства, а також має встановлюватися усіма або безпосередньо самим суспільством, або тими, кому воно довірило піклування про себе. Крім того, до суттєвої характеристики закону Тома відносить і необхідність його оприлюднення, без чого неможлива саме його дія в якості загального правила та мірила людської поведінки [17, с. 544].

Дотримуючись філософської традиції, яка була закладена Аристотелем, Тома Аквінський вважав, що основною рисою людини, що вирізняє її серед інших істот – є розумова діяльність. Саме тому, вчиняючи будь-які дії людина повинна застосовувати знання та волю. Відповідно, ці дві складові, як зазначає Балабан І. М., становлять фундаментальний принцип свідомого людського вчинку. Натомість людський вчинок повинен бути здійснений у відповідності до закону, адже в протилежному випадку, дія людини суперечитиме розумові, а воля не прагнучиме до досягнення загального блага [3]. Тома Аквінський спирався на вчення Аристотеля про світ як ієрархію форм, кожна з яких має свою матерію, окрім найвищої, довшеної, позбавленої матерії. Відповідником у суспільстві – є ієрархія людей за походженням і статусом, а отже – розшарування суспільства та породження нерівності. Філософ стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлений Богом [18].

Експлуатація та насильство, свавілля та нерівність, що мали місце у період Середньовіччя, викликали масові протести та отримали найменування ересей.

Одним з перших великих еретичних рухів було богомільство, яке відображало настрої обезземелених селян, частково вільних, частково вже закріпачених. До них приєднувались дрібні міські ремісники і торговці, матеріальне становище яких було дуже важким, раби, які не мали ніяких прав і були позбавлені економічної незалежності, безробітні бідняки та інші. Вони піддавали критиці католицьку церкву: засуджувалися її ієрархічна структура та пишна обрядовість, неправедно нажиті нею багатства [1, с. 26].

Одним з найбільш масових напрямків еретичного руху XII ст. була ересь катарів, які заперечували існування держави як такої, її владних органів, фізичного насильства, пролиття крові, церкви її ієрархії, багатства та влади [9, с. 63].

Надалі у Європі набуває широкого поширення ересь вальденсів, які критикували католицьку церкву, заперечували більшість церковних таїнств, іконошанування, богослужіння, культ святих, церковну ієрархію, церковну десятину, податки, військову службу, феодалний суд, смертну кару і т.д. Дуже багато положень у вченні вальденсів були схожі з катарами, результатом чого наприкінці XII ст. стало їх часткове об'єднання у альбігойців [9, с. 63].

Слід зазначити, що підйом еретичних рухів був пов'язаний перш за все з ростом міст, а саме з експлуатацією нижчих верств населення світськими та духовними феодалами, гостротою соціальних суперечностей. Церковні феодали перешкоджали спробам населення домогтися самоврядування, що призвело до посилення антицерковних настроїв. Підґрунтям для виникнення еретичних напрямів перш за

все було духовенство – його жадібність, нагробовані багатства та практика стягування грошей з народу. У XIV-XV ст. чітко вимальовувалися дві самостійні течії: бюргерська та селянсько-плебейська ереси. Бюргерська ересь була направлена на суспільно-політичні інтереси заможних верств населення міст, які висували ідеї, щодо скасування стану священників, ліквідації їх привілеїв і багатств, повернення до простого строю ранньохристиянської церкви. Тож бачимо, що вони відстоювали ідею спрощення і здешевлення обрядів, які проводило духовенство. Що відносно селянсько-плебейського еретичного руху, то його представники виступали за звільнення землеробів від кріпацтва та, в цілому, відстоювали думку, щодо створення справедливого соціального ладу, скасування стану священників, ліквідації їх привілеїв та багатств [21, с. 60].

Таку думку розділяв англійський професор Джон Вікліф, яким було засновано вчення, що спростовує канонічну доктрину католицької церкви, розглядає питання про повну реорганізацію церкви та тим самим виступає за рівність усіх людей. Тож бачимо, що головною відправною точкою критики образів у Джона Вікліфа служить розкладання моралі духівництва. Підставою цієї критики є відсутність будь-яких вказівок щодо необхідності шанування образів у Святому Письмі [11, с. 126].

Розглядаючи думку Марсилія Падуанського бачимо, що він дійшов висновку про земне, людське походження правопорядку. Як зазначає Налуцишин В. В., мислитель наполягав на тому, що закони мають створюватися народом для того, щоб функціонувати як правові норми. Вважається, що Марсилій Падуанський перший видатний мислитель епохи Середньовіччя демократичного спрямування, який створив «нове вчення про державу, побудовану на раціоналістичних засадах». Оскільки порядок, як вважає мислитель, формується з урахуванням інтересів людей, а не лише за рахунок підкорення владі. Це зводиться до того, що влада у державі функціонує на основі законів, що формуються народом та не виходять з одного вищого, вічного та божественного правового начала. Разом з тим, концепція Марсилія Падуанського не була досконалою, оскільки він відносив до народу не усе населення держави, а тільки кращу, найбільш достойну його частину [16, с. 95].

Проте з плином часу дане розуміння видозмінювалася, що простежується в утопічних теоріях, які прагнули забезпечення повної фактичної рівності, а отже – недискримінації.

Основна причина усіх пороків та лих, як описує Томас Мор в «Утопії» є приватна власність і зумовлені нею протиріччя інтересів особистості та суспільства, багатих та бідних, розкоші та убогості. Все зводиться до того, що приватна власність та гроші породжують злочини, які не можна зупинити ніякими законами і санкціями. Громадяни Утопії в усьому рівні один перед одним – в обов'язковій трудовій повинності, в будові будинків. Але це далеко не повна рівність. Від трудової повинності звільняються чиновники і ті, кому даровано «звільнення для ґрунтового проходження наук, ... цього стану вчених вибирають послів, духовенство, вищих чиновників і главу держави ...». Що стосується решти маси населення, то про неї Мор висловлюється так, кажучи про те, що закони повинні бути простими, не вимагаючи складного тлумачення: «простий народ з його кмітливстю не в силах дістатися до таких висновків, та йому і життя на це не вистачить, так як він зайнятий добуванням їжі». Тож спостерігаємо, як ідея рівності руйнується, оскільки життя в Утопії Томаса Мора в значній мірі ґрунтується на рабстві. Рабами виконуються всі брудні і важкі роботи: «...перетворюють на рабів свого громадянина за ганебне діяння або тих, хто у чужих народів був приречений на страту за вчинений ним злочин». «Раби того чи іншого роду не тільки постійно зайняті роботою, але і закуті в ланцюги; обходження з рабами є суворим ... , якщо вони стануть бунтувати і противитися роботі, то їх заколюють, як диких звірів, яких не може приборкати ні в'язниця, ні ланцюг» [15].

Як і Томас Мор, італійський філософ Томмазо Кампанелла був зайнятий побудовою ідеальної суспільної системи. Результатом його роздумів стала утопія «Місто Сонця». Ця праця є своєрідною ідеальною державою, яка побудована на справедливому державному управлінні. Для розробки концепції такої держави, у якій панують ідеї рівності та справедливості, Кампанелла спирався на Платона, Аристотеля та Томаса Мора. Філософом скасовується інститут сім'ї та будь-яка власність, оскільки вони являють собою основну причину руйнівних соціальних процесів. Немає дружин та дітей, для яких потрібно створювати умови для їх майбутнього, виходячи з цього – немає причин для користі та збагачення за рахунок інших та держави. «Вони стверджують, що власність утворюється у нас і підтримується тим, що ми маємо кожний своє окреме житло і власних дружин і дітей. Звідси виникає себелюбство, бо ж, щоб домогтися для свого сина багатства і почесного положення і залишити його спадкоємцем великого стану, кожен з нас або починає грабувати державу, якщо він нічого не боїться, будучи багатий і знатний, чи ж стає скнарою, зрадником і лицеміром, коли бракує йому могутності, стану і знатності». Соціальні утопії епохи Відродження не були тільки утопіями. Критика Томасом Мором і Томмазо Кампанеллою феодалізму носила цілком реалістичний характер. У своїх комуністичних утопіях вони зробили важливий крок вперед від ідеалу замкнутої патріархальної громади до ідеалу розумного соціального ладу [12, с. 57-59].

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити наступний висновок, що становлення та розгляд поняття дискримінації як такого відбувався поступово. Ще у Стародавньому світі спостерігалася

нерівність між людьми, оскільки правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру його земельної ділянки або ж доходу, що отримувала особа від неї. Тож нерівність між різними прошарками суспільства зароджувалася ще за часів античного світу, прикладом чого також слугувала заборона шлюбів між класами. Саме поняття дискримінація не існувало, проте ще з давніх часів явище нерівності панувало. Багато філософів та мислителів відстоювали думку, відповідно до якої встановлення рівності є один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, яке було зроблено владою. У період Середньовіччя явище дискримінації продовжує своє становлення із принципу рівності, через обмеження прав деяких соціальних груп та, шляхом закріплення певних видів нерівності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелов Д. Богомилство в Болгарии: Издательство иностранной литературы. Москва: Перевод с болгарского Н.Н. Соколова. Редакция и предисловие З.В. Удальцовой, 1954. С. 136.
2. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. С. 239. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm>.
3. Балабан І. М. Традиція аристотелізму у філософії томізму: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Київ, 2011. 16 с.
4. Брагова А. М. Цицерон о законах идеального государства. *СХОЛН: Философское антиковедение и классическая традиция*. Том IV. Выпуск 1. 2010. С. 32–41.
5. Войнаровська О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин у Стародавньому Римі. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 72–79.
6. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків: Парус™, 2006. 352 с.
7. Евсеенко Т. П. Античная древность и средние века. *Материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений*. Вып. 34: Изд-во Урал. ун-та. Екатеринбург, 2003. С. 486.
8. Живетин В. Б. Социосферные риски. *Изд-во Института проблем риска, ООО Информационно-издательский центр «Бон Анца»*. Москва, 2008. 416 с.
9. Кайпова Е. Г. Отражение изменений бюргерского мировоззрения в еретических учениях катаров и вальденсов во Франции и Германии XII – начала XIV века (по материалам католических источников). *Вестник Пермского университета*. Выпуск 1 (32). С. 60–66. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-osobennostey-byurgerskoj-religioznosti-v-ereticheskikh-ucheniyah-katarov-i-valdensov-vo-frantsii-i-germanii-xii-nachala-xiv/viewer>.
10. Ковальов Д. В. Вплив філософії Аврелія Августина на сучасність. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Avrelia_Avhustyna_na_suchasnist.pdf?PHPSESSID=bebf96d0ae84c24817941e3fda9ec88e.
11. Копцев А. А. Джон Виклиф и его отношение к религиозным изображениям. *XVIII Межвузовская научная конференция «Бог. Человек. Мир»*. Аннотации докладов и сообщений. Издательство Русской христианской гуманитарной академии, Санкт-Петербург, 2016. С. 125–127.
12. Котрухова Е. С., Крестьянова Е. Н. Утопические идеи эпохи Возрождения: Томас Мор и Томмазо Кампанелла. *Актуальные исследования в сфере гуманитарного знания: сборник научных трудов по материалам III студенческой научно-практической конференции по гуманитарным дисциплинам*: РИО СГСХА, Кинель. 2017. С. 55–60. URL: http://saa.ru/structur/riz/sbornik_Akt_issl_gum_2017.pdf#page=55.
13. Левкулич В. В. Ідея соціальної рівності в епоху античності. *Мультиверсум. Філософський альманах*: 36. наук. пр. Вип. 71. Київ, 2008. С. 139–150. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/73572>.
14. Маматкулова Д. Р. Жизнь и учение Марка Аврелия. *Вопросы студенческой науки Сборник научных статей*. Выпуск №11 (27). 2018. С. 32–35. URL: http://sciff.ru/wp-content/uploads/2019/04/Sciff_11_27.pdf.
15. Мор Т. Утопия. *Перевод с латинского А. Малеина и Ф. Петровского*. URL: http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt_with-big-pictures.html#11.
16. Налуцишин В. В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи Аквінського та Марсілія Падуанського. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. Вип. 13, 2017. С. 92–97.
17. Нерсесянц В. С. Философия права. 2-е изд., перераб. и доп. Норма: ИНФРА-М, Москва. 2020. 848 с.
18. Основні підходи до розуміння суспільства. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_1.htm.
19. Пилипчук О. О. Зародження і розвиток права в давньому Римі (середина VIII – VI ст. до н.е.). *Історія науки і техніки*. Вип. 1, 2018. С. 179–190. URL: <http://hst-journal.com/index.php/hst/article/view/228/186>.
20. Платон. *Законы. «Мысль»*: Перевод А. Н. Егунова. Москва, 1999. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>.
21. Салсай П. Н., Турыгин С. А. Социальная сущность еретических движений Западной Европы эпохи развитого Средневековья и их влияние на формирование протестантизма. *Успехи современного естествознания*. № 4, 2012. С. 60–60. URL: <https://www.natural-sciences.ru/pdf/2012/4/50.pdf>.
22. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима. *Издательско-торговый дом «Летний Сад»*. Журнал «Нева», Санкт-Петербург, 2000. 368 с.
23. Тилежинский Е. В. Равенство как правовая категория: автореф. дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 27 с.
24. Федоров Д. А. Социально-философские воззрения Марка Туллия Цицерона: дис. ... д-ра философ. Наук / гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2016. 401 с. URL: https://dissert.spbu.ru/files/phd_spsu/fedorov_d_a_dissert.pdf.

25. Хитрук Е. Б. «Женский вопрос» в философии Платона. *Идеи и идеалы*. № 2, ч.1. 2016, С. 40-52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-filosofii-platona/viewer>.

REFERENCES

1. Anhelov D. Bohomyl'stvo v Bolharyy: Yzdatel'stvo ynostrannoy lyteratury. Moskva: Perevod s bolharskoho N.N. Sokolova. Redaktsyya y predyslovye Z.V. Udal'tsovoy, 1954. S. 136. [In Russian]
2. Aristotel'. Polityka / Per. z davn'ohr. ta peredm. O. Kyslyuka. Kyiv: Osnovy, 2000. S. 239. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm>. [in Ukrainian]
3. Balaban I. M. Tradytsiya arystotelizmu u filosofiyi tomizmu: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk : 09.00.05. Kyiv, 2011. 16 s. [in Ukrainian]
4. Brahova A. M. Tsyteron o zakonakh ydeal'noho hosudarstva. SCHOLĒ: Fylosofskoe antykovedenye y klassycheskaya tradytsyya. Tom IV. Vypusk 1. 2010. S. 32–41. [In Russian]
5. Voynarov's'ka O. Pravove rehulyuvannya faktychnykh shlyubnykh vidnosyn u Starodavn'omu Rymi. Yurydychna Ukrayina. 2013. № 10. S. 72-79. [in Ukrainian]
6. Havrylenko O.A. Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ya: bilya vytokiv vitchyznyanoho prava (kinets' VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.): monohrafiya. Kharkiv: Parus tm, 2006. 352 s. [in Ukrainian]
7. Evseenko T. P. Antychnaya drevnost' y srednye veka. Materyaly XI Mezhdunarodnykh nauchnykh Syuzumovskyykh chtenny. Vyp. 34: Yzd-vo Ural. un-ta. Ekaterynburh, 2003. S. 486. [In Russian]
8. Zhyvetyn V. B. Sotsyosfernye rysky. Yzd-vo Ynstytuta problem ryska, OOO Ynformatsyonno-yzdatel'skyy tsentr «Bon Antsa». Moskva, 2008. 416 s. [In Russian]
9. Kaypova E. H. Otrazhenye yzmenenyy byurhers'koho myrovozrenyya v eretycheskykh uchenyyakh katarov y val'densov vo Frantsyy y Hermanyy XII – nachala XIV veka (po materyalam katolycheskykh ystochnykov). Vestnyk Permskoho unyversyteta. Vypusk 1 (32). S. 60–66. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-osobennostey-byurgerskoy-religioznosti-v-eretycheskih-ucheniyah-katarov-i-valdensov-vo-frantsii-i-germanii-xii-nachala-xiv/viewer>. [In Russian]
10. Koval'ov D. V. Vplyv filosofiyi Avreliya Avhustyna na suchasnist'. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Avreliia_Avhustyna_na_suchasnist'.pdf?PHPSESSID=befb96d0ae84c24817941e3fda9ec88e. [in Ukrainian]
11. Koptsev A. A. Dzhon Vykl'f y eho odnoshenye k relyhozным yzobrazhenyiam. XVIII Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsyya «Boh. Chelovek. Myr». Annotatsyy dokladov y soobshchenyy. Yzdatel'stvo Russkoy khrystyanskoj humanytarnoy akademyy, Sankt-Peterburh, 2016. S. 125-127. [In Russian]
12. Kotrukhova E. S., Krest'yanova E. N. Utopycheskye ydey epokhy Vozrozhdenyya: Tomas Mor y Tommazo Kampanella. Aktual'nye yssledovannya v sfere humanytarnoho znannya : sbornik nauchnykh trudov po materyalam III studencheskoy nauchnopraktycheskoy konferentsyy po humanytarnym dystsyplynam: RYO S'HSKHA, Kyneľ. 2017. S. 55-60. URL: http://ssaa.ru/structur/riz/sbornik_Akt_issl_gum_2017.pdf#page=55. [In Russian]
13. Levkulych V. V. Ideya sotsial'noyi ravnosti v epokhu antychnosti. Mul'tyversum. Filosofs'kyy al'manakh: Zb. nauk. pr. Vyp. 71. Kyiv, 2008. S. 139–150. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/73572>. [in Ukrainian]
14. Mamatkulova D. R. Zhyzn' y uchenye Marka Avreliya. Voprosy studencheskoy nauky Sbornik nauchnykh statey. Vypusk №11 (27). 2018. S. 32–35. URL: http://sciff.ru/wp-content/uploads/2019/04/Sciff_11_27.pdf. [In Russian]
15. Mor T. Utopyya. Perevod s latynskoho A. Maleyna y F. Petrovskoho. URL: http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt_with-big-pictures.html#11. [In Russian]
16. Nalutsyshyn V. V. Relihiyno-moral'ni tsinnosti yak pidgruntya rozuminnya sotsial'noho ta pravovoho porядku u vchenni Avhustyna Avreliya, Tomy Akvins'koho ta Marsyliya Paduans'koho. Visnyk Mariupol's'koho derzhavnogo unyversytetu. Seriya: Pravo. Vyp.13, 2017. S.92–97. [in Ukrainian]
17. Nersesyants V. S. Fylosofyya prava. 2-e yzd., pererab. y dop. Norma: YNFRA-M, Moskva. 2020. 848 s. [In Russian]
18. Osnovni pidkhody do rozuminnya suspil'stva. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/1H3R11_1.htm. [in Ukrainian]
19. Pylypchuk O. O. Zarozhennyya i rozvytok prava v davn'omu Rymi (seredyna VIII – VI st. do n.e.). Istoriya nauky i tekhniki. Vyp. 1, 2018. S. 179–190. URL: <http://hst-journal.com/index.php/hst/article/view/228/186>. [in Ukrainian]
20. Platon. Zakony. «Mysl'»: Perevod A. N. Ehunova. Moskva, 1999. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>. [In Russian]
21. Sapsay P. N., Turyhyn S. A. Sotsyal'naya sushchnost' eretycheskykh dvyzheny Zapadnoy Evropy érokhy razvytoho Srednevekov'ya y ykh vlyyanye na formyrovanye protestantyzma. Uspekhy sovremennoho estestvoznannya. № 4, 2012. S. 60–60. URL: <https://www.natural-sciences.ru/pdf/2012/4/50.pdf>. [In Russian]
22. Serheenko M. E. Zhyzn' drevneho Ryma. Yzdatel'sko-torhovyy dom «Letnyy Sad». Zhurnal «Neva», Sankt-Peterburh, 2000. 368 s. [In Russian]
23. Tylezhynskyy E. V. Ravenstvo kak pravovaya katehoryya: avtoref. dys. ... kand. yuryd. Nauk: 12.00.01. Nyzhnyy Novhorod, 2006. 27 s. [In Russian]
24. Fedorov D. A. Sotsyal'no-fylosofskye vozzrenyya Marka Tullyya Tsyterona: dys. ... d-ra fylosof. Nauk / hos. un-t. Sankt-Peterburh, 2016. 401 s. URL: https://disser.spbu.ru/files/phd_spsu/fedorov_d_a_disser.pdf. [In Russian]
25. Khytruk E. B. «Zhenskyy vopros» v fylosofyy Platona. Ydey y ydealy. № 2, ch.1. 2016, S. 40-52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-filosofii-platona/viewer>. [In Russian]

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

УДК 342.821

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-03

ПРИНЦИП ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Гудзь Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Гудзь Т. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного
і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
Харків, 61080, пр. Л. Ландау, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті проведено аналіз змісту принципу загального виборчого права в Україні, його відповідності міжнародним виборчим стандартам та особливостей імплементації в зарубіжних країнах. З'ясовано, що термін «загальне виборче право» стосується суб'єктивних виборчих прав, а термін «загальні вибори» – виборів загалом. Тому, обидва терміни характеризують участь громадян у виборах, при цьому термін «загальне виборче право» є принципом виборчого права, а термін «загальні вибори» означає певний вид виборів. Основна функція принципу загального виборчого права – визначення кола носіїв (суб'єктів) відповідного суб'єктивного виборчого права.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Виборчі права можуть бути обмежені, оскільки не належать усім особам без винятку. Нормативно встановлені загальні кваліфікаційні вимоги до носія відповідного виборчого права називаються виборчими цензами: суб'єктивне виборче право належить суб'єкту, який відповідає вимогам встановлених виборчих цензів.

Охарактеризовано основні виборчі цензи, які встановлені вітчизняним законодавством: громадянства, віковий, дієздатності, осілості, моральний. Визначено, що сучасні тенденції у більшості європейських країн спрямовані на розширення кола суб'єктів виборчого права, тобто на зменшення переліку умов, які обмежують виборчі права.

Висновки. Дослідивши зміст принципу загального виборчого права в Україні, можемо зробити висновок, що вітчизняне законодавство в цілому відповідає міжнародним виборчим стандартам, але окремі його положення потребують удосконалення. А саме: по-перше, пропонується внести зміни до ст. 70 Конституції України і надати право голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які постійно проживають в Україні і належать до певної територіальної громади, обмежити у праві голосу не лише недієздатних громадян, але і обмежено дієздатних; по-друге, встановити віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – 21 рік, а для народних депутатів України – 25 років; по-третє, запровадити інститут електронного голосування; по-четверте внести зміни до ст. 103 Конституції України і перебачити, що не може бути обраним Президентом України громадянин, який має судимість за вчинення злочину.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вибори, Виборчий кодекс, активне виборче право, пасивне виборче право, виборчі цензи, загальні вибори, принцип загального виборчого права.

ПРИНЦИП ВСЕОБЩЕГО ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ

Гудзь Л. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразіна,
Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Гудзь Т. И.,

кандидат юридических наук, доцент,
профессор кафедры конституционного
и международного права
факультета № 4
Харьковского национального университета
внутренних дел,
Харьков, 61080, пр-т Л. Ландау, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

АННОТАЦИЯ: В статье проведен анализ содержания принципа общего избирательного права в Украине, его соответствия международным избирательным стандартам и особенностей имплементации в зарубежных странах

Исследовав содержание принципа всеобщего избирательного права в Украине, можем сделать вывод, что национальное законодательство в целом соответствует международным избирательным стандартам, но отдельные его положения нуждаются в усовершенствовании. А именно: во-первых, предлагается внести изменения в ст. 70 Конституции Украины и предоставить право голоса на местных выборах гражданам других государств или лицам без гражданства, которые постоянно проживают в Украине и принадлежат к определенной территориальной общине, ограничить в праве голоса не только недееспособных граждан, но и ограниченно дееспособных; во-вторых, установить возрастной ценз для депутатов местных советов и сельских, поселковых, городских председателей 21 год, а для народных депутатов Украины – 25 лет; в-третьих, ввести возможность дистанционного голосования; в-четвертых внести изменения в ст. 103 Конституцию Украины и предусмотреть, что не может быть избранным Президентом Украины гражданин, который имеет судимость за совершение преступления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: выборы, Избирательный кодекс, активное избирательное право, пассивное избирательное право, избирательный ценз, всеобщие выборы, принцип всеобщего избирательного права.

PRINCIPLE OF UNIVERSAL SUFFRAGE: INTERNATIONAL STANDARDS AND PROSPECTS OF LEGISLATIVE IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Gudz Liudmyla,

candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of the of Constitutional and Municipal law
Department Faculty of Law
Kharkiv National Karazin University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid:<https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Gudz Tetiana,

candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Professor
of the Department of Constitutional
and International Law Faculty of 4
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61080, L. Landau avenue, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

ANNOTATION: *Introduction.* The article analyses the content of the principle of universal suffrage in Ukraine, its compliance with international electoral standards, and peculiarities of implementation in foreign countries. It has been found that the term "universal suffrage" refers to subjective suffrage and the term "general election" to elections in general. Therefore, both terms characterize citizens' participation in elections, but the term "universal suffrage" is a principle of

suffrage, and the term "general election" means a certain type of election. The main function of the principle of universal suffrage is to determine the range of carrier (subjects) of the relevant subjective suffrage.

Summary of the main research results. Voting rights may be limited because they cannot belong to all persons without exception. The normatively established general qualification requirements for a carrier of the relevant suffrage are called electoral qualifications: subjective suffrage belongs to a subject who meets the requirements of the established electoral qualifications.

The basic electoral qualifications which are established by the domestic legislation have been characterized: citizenship qualification, age qualification, legal capacity qualification, residency qualification, and moral qualification. The current trends in most European countries are aimed at expanding the range of subjects of suffrage, i.e. reducing the list of conditions that restrict suffrage.

Conclusions. Having examined the content of the principle of universal suffrage in Ukraine, we can conclude that domestic legislation as a whole meets international electoral standards, but some of its provisions need to be improved. In particular, firstly, it has been proposed to amend Article 70 of the Constitution of Ukraine and grant the right to vote in local elections to citizens of other states or stateless persons who permanently reside in Ukraine and belong to a certain territorial community, to deprive the right to vote not only incapacitated citizens but also limited to capable ones; secondly, to set the age limit for deputies of local councils and village, settlement, city mayors at 21 years old, and for people's deputies of Ukraine at 25 years old; thirdly, to introduce the institution of remote voting; fourthly, to amend Article 103 of the Constitution of Ukraine and to provide that a citizen who has a criminal record for committing an intentional crime cannot be elected president of Ukraine.

KEY WORDS: elections, the Electoral Code, active suffrage, passive suffrage, electoral qualifications, general elections, the principle of universal suffrage.

Вступ. Принцип загального виборчого права означає, що громадяни можуть обирати і бути обраними після досягнення відповідного віку незалежно від статі, кольору шкіри, національності, ставлення до релігії і політичних переконань, а також, як правило, незалежно від майнового і посадового становища. Значення цього принципу для державотворення ще на початку ХХ ст. яскраво підкреслив відомий учений-правник Б. Кістяківський, який говорив: «Немає нічого, що такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право» [1, с. 679].

Тобто, основна функція принципу загального виборчого права – визначення кола носіїв (суб'єктів) відповідного суб'єктивного виборчого права. Сьогодні в більшості країн світу діє загальне виборче право, але для його утвердження тривала боротьба демократичних сил протягом двох століть. У Нідерландах, наприклад, у 1800 р. електорат становив усього 12 % населення, у 1890 р. ця цифра збільшилася до 27%, у 1900 р. – до 63 %. Зокрема загальне право голосу було запроваджене для чоловіків у 1917 р., а для жінок – у 1919 р. У США до кінця Громадянської війни темношкірі американці не брали участі у виборах. Лише у 1870 р. була прийнята поправка до конституції, яка надавала право голосу темношкірим громадянам США [2, с. 245].

Іноколи принцип загального виборчого права називають принципом загальних виборів. Така термінологія прийнята, наприклад, у польському виборчому праві. Конституція Республіки Польща називає загальними загальнонаціональними вибори (Президента, Сейму, Сенату) та вибори представницьких органів місцевого самоврядування (ст. 96, 97, 127, 169 [3]). Тотожний термін використовується і у Виборчому кодексі Польщі (ст. 192, 255, 287, 369, 471 [4]). Польські правознавці теж використовують термін «загальні вибори», а не «загальне виборче право» [5, с. 45].

Проте, ми не можемо погодитись із такою термінологією, оскільки у цьому випадку відбувається змішування термінологічних понять. Наприклад, В. Шаповал зазначає, що під загальними виборами слід розуміти вибори, які «уможливають участь у відповідному голосуванні всього виборчого корпусу» [6, с. 314], тобто вони мають загальнодержавний характер.

Термін «загальне виборче право» стосується суб'єктивних виборчих прав, а термін «загальні вибори» – виборів загалом. Тому обидва терміни характеризують участь громадян у виборах, але термін «загальне виборче право» є принципом виборчого права, а термін «загальні вибори» означає певний вид виборів.

Огляд праць із даної проблематики. Проблематика принципів виборчого права і, зокрема, принципу загального виборчого права, протягом тривалого часу вивчалася і вивчається багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями – як правознавцями, так і політологами. Серед вітчизняних дослідників проблемам виборчого права присвятили увагу М. Афанасьєва, М. Баймуратов, О. Бакумов, О. Бандурка, Ю. Барабаш, О. Батанов, Н. Богашова, О. Богашов, А. Георгіца, С. Кальченко, В. Ковтунець, М. Козюбра, В. Колісник, Ю. Ключковський, В. Кравченко, А. Крусян, О. Марцеляк, М. Мельник, Н. Мяловицька, В. Нестерович, В. Пилипишин, В. Погорілко, В. Серьогін, С. Серьогіна, О. Скипнюк, М. Смокович, О. Совгіря, М. Ставнійчук, І. Тимошенко, О. Тодика, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шведа, В. Яворський та інші.

Мета даного дослідження полягає у проведенні аналізу змісту принципу загального виборчого права в Україні, його відповідності міжнародним виборчим стандартам та особливостей імплементації в зарубіжних країнах.

Основні результати дослідження. Виборчі права можуть бути обмежені, оскільки не можуть належати усім особам без винятку. Пункт І. 1.1 Керівних принципів щодо виборів, визначених Кодексом належної практики у виборчих справах – еталонним документом Ради Європи, – стверджує: «Загальне виборче право означає, в принципі, що кожна людина має право голосу і право бути кандидатом на виборах. Однак це право може і, по суті, повинно бути обмежене певними умовами» [7, с. 144]. Зокрема, у своєму Рішенні від 30 січня 2020 № 1-118/2002 Конституційний Суд України у справі про виборчу заставу [8] встановлює ряд вимог обмежувального характеру щодо права бути обраним народним депутатом України, тобто нормативно встановлює загальні кваліфікаційні вимоги до носія відповідного виборчого права. Крім того, орган конституційної юрисдикції наголошує, що ці вимоги в науці та практиці виборчого права мають назву виборчих цензів (кваліфікацій), під якими розуміють визначені конституцією або законом умови для набуття або здійснення активного і пасивного виборчого права.

Загальне виборче право може обмежуватися за ознакою громадянства (ценз громадянства), що обумовлюється політичним характером цього суб'єктивного права. Причому для наявності виборчого права ставляться вимоги про наявність громадянства як на день виборів, так і протягом встановленого строку. Наприклад, згідно з національним законодавством США, сенатор Конгресу повинен бути громадянином США не менше 9 років, депутат палати представників – не менше 7 років, а Президент США повинен бути громадянином за народженням [9, с. 15–17]. В Угорщині, Фінляндії та Іспанії на місцевих виборах виборче право мають іноземні громадяни, які проживають на території країни протягом певного часу та своєчасно сплачують податки [10, с. 372].

Україні притаманне використання простого цензу громадянства, тобто обов'язковою умовою участі у виборах є наявність громадянства на день проведення виборів (ст. 70 Конституції України). Серед науковців дискусійним є питання щодо визнання права голосу на місцевих виборах за особами, які належать до територіальної громади відповідно до ст. 140 Конституції України, проте не мають громадянства України. Крім того, ст. 141 Основного Закону теж не містить вказівки на громадянство тих осіб, які обирають депутатів місцевої ради чи сільського, селищного, міського голову.

Ми погоджуємося з думкою Р. Максакової, яка ставить питання про надання (за певних умов) права голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які тривалий час проживають в Україні і тому належать до певної територіальної громади [11, с. 594]. На нашу думку, негромадяни України, які є мешканцями територіальної громади мають спільні місцеві інтереси, цілі, пов'язані з побутом, середовищем мешкання, місцевою інфраструктурою, відпочинком, спілкуванням, а тому повинні розглядатися як такі, що належать до відповідної територіальної громади. Зокрема, п. 4.2. ст. 1 Додаткового протоколу 2009 р. до Європейської хартії місцевого самоврядування передбачає надання негромадянам-резидентам такого права лише «у випадках, коли Сторона згідно зі своїм конституційним порядком так вирішить, або у випадках, коли це відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням Сторони» [12]. Оскільки, зазначений міжнародно-правовий акт ратифікований Україною і має зобов'язальний характер, він надає право, на розсуд держави, вирішувати питання про надання права голосу на місцевих виборах негромадянам-резидентам.

Нинішня тенденція у більшості європейських країн полягає у наданні права участі у політичному житті на місцевому рівні також і іноземцям, які легально проживають на даній території. Кодекс належної практики у виборчих справах наголошує, що «бажано дозволяти іноземцям голосувати на місцевих виборах після певного періоду проживання» (п. 1.1.b.2) [7].

Загальне виборче право обмежується за віковим цензом. Заняття виборчих посад і прийняття рішення на виборах вимагають відповідного рівня знань, умінь і навичок. На сьогодні у більшості країн світу віковий ценз щодо активного виборчого права становить 18 років. Так, за даними Міжпарламентського союзу, який у провів дослідження цього питання і отримав відповіді зі 150 держав світу (із 186), у 109 країнах активне виборче право визнавалося за особами старшими 18 років, лише в декількох – за особами старшими 19–21 року, а в чотирьох країнах – Бразилії [13, с. 44], Кубі, Ірані і Нікарагуа – правом голосу користуються з досягненням 16 років [14, с. 328–329], у Корейській Народно-Демократичній республіці – з 17 років.

Для пасивного виборчого права віковий ценз вищий. Наприклад, щоб обійняти посаду Президента в Італії необхідно досягти п'ятдесятирічного віку [15, с. 260]. Лише одна країна світу встановила пасивне виборче право для громадян з 17 років, 34 держави – з 18 років, 52 – з 21 року, 39 – з 25 років, в Екваторіальній Гвінеї – з 45 років, в Єгипті, Йорданії, Кувейті та Туреччині – з 30 років. У двох країнах передбачена «вилка» вікових обмежень для кандидатів: Екваторіальна Гвінея – з 45 до 60, Іран – з 26 до 75 років [16, с. 66]. Зміст вікового цензу треба розуміти так, що для здійснення управління потрібен досвід, уміння, навички при вирішенні життєвих ситуацій.

Українське законодавство встановлює різні вікові цензи залежно від виду виборів. Так, відповідно до ст. 76 Конституції України та ст. 134 Виборчого кодексу України, народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21 року. Президентом України відповідно до ст. 103 Конституції України та ст. 75 Виборчого кодексу України може бути обраний громадянин

України, який досяг 35 років. Депутатом та сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу і на день виборів досяг 18 років (ст. 70 Конституції України, ст. 193 Виборчого кодексу України).

На нашу думку, віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів повинен бути збільшений до 21 року, оскільки громадяни, які досягли 18 річного віку, ще не мають відповідного досвіду, освіти та навичок для вирішення життєвих ситуацій і заняття відповідної посади. Також ми вважаємо доцільним встановити віковий ценз для народних депутатів України на рівні 25 років, оскільки 21 рік не забезпечує навіть отримання вищої освіти, яка об'єктивно потрібна для такої діяльності. Слушно вважається, що підвищення вікового цензу для пасивного виборчого права «ґрунтується на тому, що управління державою, у тому числі законодавчий процес, має знаходитися в руках людей, які є політично зрілими, мають значний досвід розв'язання життєвих проблем, ... володіють певною інформацією про навколишній світ, здатні усвідомлено з урахуванням інтересів народу, держави, суспільства приймати закони й інші рішення» [17, с. 81–82].

Кодекс належної практики у виборчих справах називає 25-річний віковий ценз як верхню припустиму межу віку набуття права бути кандидатом на парламентських і місцевих виборах, застерігаючи можливість встановлення вищого цензу для виборів верхньої палати парламенту (у разі її формування прямими виборами) чи глави держави [7, с. 144, 154]. Для верхніх палат парламенту (якщо вони обираються прямими виборами) віковий ценз складає 30–40 років [6, с. 377–378]. Зокрема, Конституція Республіки Польща встановлює віковий ценз на виборах Сенату в 30 років (ч. 2 ст. 99), а на виборах Президента – 35 років (ч. 3 ст. 127) [3]; Виборчий кодекс Польщі встановлює віковий ценз для виборів вїйта (бурмістра, президента міста) у 25 років і не передбачає додаткових (порівняно з правом голосу) вікових обмежень для кандидатів до рад територіального самоврядування (ст. 11 Кодексу [4]).

Загальне виборче право обмежується у разі, якщо громадянина буде визнано судом недієздатним. Частина 2 ст. 70 Конституції України говорить про те, що не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Питання про визнання громадянина недієздатним вирішує суд згідно зі ст. 39 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) [18]. Єдиною підставою визнання громадянина недієздатним є те, що він унаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Причому під дієздатністю розуміється здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК). Порядок визнання громадянина недієздатним регламентований цивільно-процесуальним законодавством (розділ 4 Цивільно-процесуального кодексу) [19]. Над такою особою встановлюється опіка, але опікун не має права від імені громадянина здійснювати виборче право. Крім того, обмеження дієздатності встановлюється рішенням суду також внаслідок зловживання громадянином спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких він зобов'язаний утримувати, у скрутне матеріальне становище, а також страждає на психічний розлад, який істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Аналіз ст. 70 Конституції України і ст. 39 Цивільного кодексу України дозволяє стверджувати, що обмеження дієздатності не є підставою для обмеження виборчого права.

У вітчизняній науковій літературі майже не приділено уваги питанням публічно-правової дієздатності. Поширеною є думка, що «виборча правосуб'єктність нерозривно поєднується з цивільною дієздатністю особи» [20, с. 62]. Ми вважаємо, що цивільна та публічно-правова дієздатність стосуються різних сфер правовідносин: приватної і публічної, а тому мають різний зміст.

Польські конституціоналісти навпаки активно дискутують щодо подібних питань [21, с. 53–58]. Згідно з ч. 2 ст. 62 Конституції Республіки Польща особи, визнані судом недієздатними, позбавляються права голосу [3]. Але існують певні термінологічні відмінності у розумінні поняття «недієздатність» у польській і українській науковій літературі. Цивільний кодекс Польщі використовує термін «ubezważnowolnienie» (в перекладі – «позбавлення власної волі»); ст. 13, 16 Цивільного кодексу Польщі передбачають два рівні такого «позбавлення власної волі» – повне або часткове [22]. В українській же термінології цей термін відповідає двом правовим інститутам – визнанню особи недієздатною та обмежено дієздатною особою.

Згідно з польським виборчим правом обидва випадки «позбавлення власної волі» (повне і часткове) можуть бути підставою для позбавлення особи виборчих прав [21, с. 56]. Крім того, звертається увага на відмінність діяльності фізичної особи у приватній сфері та діяльністю у публічній сфері [23, с. 140]. Акцентується увага на тому, що особа, яка інтелектуально не здатна вирішувати свої власні питання та вчиняти правочини, то тим більше вона не здатна орієнтуватися у політичній ситуації, здійснити раціональне, усвідомлене волевиявлення під час виборів [24, с. 268].

Щодо вітчизняного виборчого права, то тут слід зауважити, що конституційна норма, яка обмежує право голосу лише осіб недієздатних, не суперечить правовим позиціям Європейського суду з прав людини, а отже, ст. 3 Першого протоколу. Проте така норма не враховує широкого спектру особливостей

стану осіб, цивільна дієздатність яких обмежена. Було б доцільно прийняти позицію, висловлену ЄСПЛ, і передбачити повноваження суду при ухваленні рішення щодо обмеження цивільної дієздатності оцінювати також можливість особи брати участь в управлінні публічними справами і, зокрема, її здатність робити усвідомлений вибір під час голосування на виборах.

Загальне виборче право обмежується цензом осілості, який може набувати двох форм: слабкої та сильної. У слабкій формі він вимагає наявності у громадянина визнаного місця проживання, за яким йому надається право голосувати на виборах (ценз проживання). У сильній формі ценз осілості вимагає певної тривалості проживання в одному місці, тобто встановлення строку проживання, лише після збігу якого особа отримує право голосу (власне ценз осілості). Слабка форма цього цензу не суперечить європейським виборчим стандартам пункт I.1.1.c.i Кодексу належної практики у виборчих справах [7, с. 145, 154–155] чи європейській конституційній доктрині [25, р. 13].

Сильна форма цензу на загальнонаціональних виборах є неприйнятною, оскільки вона суперечить свободі пересування згідно зі ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [26], ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [27], ст. 33 Конституції України [28].

Польське виборче законодавство визнає ценз осілості щодо права голосу лише у слабкій формі. Так, відповідно до ст. 18 Виборчого кодексу Польщі до реєстрів виборців (які ведуться органами самоврядування кожної гміни, що розглядається як делеговане повноваження) включаються громадяни Польщі, а також громадяни ЄС, котрі не є громадянами Польщі, які зареєстровані для проживання на території гміни [4]. Ця вимога не є жорсткою, оскільки відповідно до ст. 19 Кодексу, за власною заявою можуть реєструватися і «виборці, які ніде не проживають». Природно, що останнє твердження не застосовується для визначення суб'єкта права голосу на місцевих виборах [21, с. 729].

В Україні не застосовується ценз осілості у сильній формі щодо права голосу. Хоча навіть слабка форма цензу осілості стосовно права голосу на загальнонаціональних виборах не відповідає ст. 24 Конституції України, оскільки вона забороняє привілеї чи обмеження, зокрема, за ознакою місця проживання, що, по суті, означає також і заборону обмежень у зв'язку з наявністю чи відсутністю в особи місця проживання. Крім того, ст. 70 Конституції не передбачає цензу осілості для активного виборчого права, а ст. 64 Основного Закону забороняє обмеження конституційних прав на рівні регулювання, нижчому від конституційного.

Відповідно до ч. 4 ст. 7 Виборчого кодексу України підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці [29], а відповідно до ст. 8 Закону України «Про Державний реєстр виборців» [30] виборча адреса виборця є підставою для віднесення виборця до відповідної виборчої дільниці. При цьому, виборчою адресою виборця є адреса, за якою зареєстровано його місце проживання відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [31]. За зверненням виборця орган ведення Реєстру може визначити іншу виборчу адресу виборця. Виборча адреса виборця, який не має зареєстрованого місця проживання, визначається за погодженням із центром обліку, який відповідно до закону веде облік бездомних осіб, або соціальною службою, у складі якої утворено структурний підрозділ для ведення обліку бездомних осіб, або органом ведення Реєстру за мотивованим зверненням виборця.

На загальнонаціональних виборах в Україні право голосу надається також громадянам України, які проживають за межами України, але на місцевих виборах вони цього права на мають. Незважаючи на те, що таку правову позицію закріплює законодавство більшості європейських держав, ми вважаємо, що це є порушенням положень ст. 70 Конституції України, про що йшлося вище. На нашу думку, запровадження інституту електронного голосування або голосування поштою дозволило б уникнути низки проблем: з одного боку, це дало б можливість брати участь у виборчому процесі тим виборцям, які з тих або інших причин знаходяться поза межами своєї виборчої адреси, а з іншого боку, підвищило б активність виборців (особливо молоді), оскільки, як показала практика проведення останніх місцевих виборів в Україні під час нинішньої пандемії, явка на виборчі дільниці була вкрай низькою. Вважаємо, що досвід Польщі, яка запровадила інститут голосування поштою у квітні 2020 року як відповідь на поширення епідемії коронавірусу, ухваливши відповідні зміни до Виборчого кодексу [32], заслуговує на увагу як з боку української влади, так і з боку інститутів громадянського суспільства.

Щодо пасивного виборчого права, то ценз осілості на виборах Президента (проживання в Україні «протягом десяти останніх перед днем виборів років») (ч. 2 ст. 103 Конституції України) та виборах народних депутатів (проживання в Україні «протягом останніх п'яти років») (ч. 2 ст. 76 Конституції України) встановлений у загальній сильній формі. Ці положення Основного Закону та вітчизняного виборчого законодавства зазнали критики з боку Венеційської комісії та експертів ОБСЄ/БДПЛ. У Спільному висновку, який був прийнятий у 2011 році авторитетні європейські експертні організації оцінили 5-річний загальний ценз осілості як «надмірну і непотрібну вимогу» (п. 24 Висновку [33, с. 301]). Така оцінка обґрунтовувалася посиленням на положення п. I.1.1.c.iii, I.1.1.c.iv Кодексу належної практики у виборчих справах, які тлумачать принцип загального виборчого права як заборону

встановлювати ценз осілости на загальнонаціональних виборах, а у разі встановлення такого обмеження необхідна тривалість проживання не повинна перевищувати шести місяців [7, с. 145]. Тому було запропоновано скоротити встановлений Конституцією п'ятирічний строк проживання в Україні.

Ми вважаємо, що ценз осілости на загальнонаціональних виборах є виправданим, оскільки кандидат на виборну посаду повинен розуміти в якому напрямку повинна рухатись держава з урахуванням суспільної думки. Крім того, встановлення такого цензу може зменшити зовнішній вплив на внутрішню політику держави.

Що ж до пасивного виборчого права на місцевих виборах, то воно не обмежується цензом осілости та цензом належності до територіальної громади. На це право також не поширюється і ценз осілости у загальній формі (проживання на території України).

У виборчій практиці зарубіжних країн непоодиноким є застосування морального цензу, який стосується реалізації активного і пасивного виборчого права громадян. Моральний ценз, який стосується реалізації громадянами свого пасивного виборчого права, полягає у тому, що не може бути обраний на виборну посаду громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Практика вирішення даної проблеми в зарубіжних країнах достатньо відпрацьована. Так, у Перу згідно з Органічним законом про вибори 1997 р. громадянин може бути позбавлений виборчого права (активного і пасивного) за постановою суду як наслідок покарання за кожний злочин. Закон Азербайджанської Республіки «Про вибори до Національних зборів Азербайджанської Республіки» 1997 р. у ст. 3 встановлює, що не можуть бути обрані депутатами Національних зборів, незалежно від погашення судимості, особи, засуджені за тяжкі злочини [34, с. 78].

В Україні цей механізм є недостатньо відпрацьованим, оскільки у різних видах виборів встановлюється різний порядок застосування морального цензу. Частина третя ст. 76 Конституції встановлює дискваліфікаційну умову щодо пасивного виборчого права на виборах народних депутатів України та місцевих виборах – наявність судимості за вчинення умисного злочину, не знятої і не погашеної у встановленому законом порядку. Але відповідне обмеження відсутнє у ст. 103 Конституції, яка встановлює кваліфікаційні вимоги щодо балотування на пост Президента України. Протягом тривалого часу така конституційна «прогалина» компенсувалася законодавцем шляхом встановлення відповідного обмеження пасивного виборчого права на виборах Президента України відповідним законом. З ухваленням Виборчого кодексу України таке обмеження не встановлюється (ст. 75), тобто балотуватися на посаду Президента України може особа, яка має судимість.

На нашу думку, таких підхід є неприйнятним і ст. 103 Конституції України та ст. 75 Виборчого кодексу України потребує внесення змін і встановлення, по-перше, єдиного підходу щодо порядку застосування морального цензу і, по-друге, заборони балотування на посаду особи, яка вчинила кримінально караний злочин, а отже перебуває у правовому конфлікті з державою. Це дозволить виборцям зробити правильний вибір і обмежити доступ особам, які намагаються отримати виборну посаду і використовувати посадове становище у своїх інтересах. Законодавство повинно містити максимальну кількість обмежень для кримінальних елементів на шляху до влади. Враховуючи такі обставини, проведення виборчої реформи має бути спрямовано на недопущення криміналізації органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Крім того, ми вважаємо за необхідне взагалі запровадити заборону бути обраним на виборну посаду для громадян, які мають судимість за вчинення умисного злочину, навіть якщо ця судимість є погашеною або знятою.

Щодо практики застосування обмежень щодо активного виборчого права засуджених до позбавлення волі, то низка держав-членів Ради Європи (наприклад, Данія, Ірландія, Іспанія, Україна, Фінляндія, Швеція, Швейцарія) не встановлювали обмежень права голосу для осіб, засуджених до позбавлення волі; сім держав (Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Сполучене Королівство, Угорщина) автоматично позбавляли засуджених до позбавлення волі права голосу; 16 держав (серед яких Австрія, Бельгія, Греція, Німеччина, Нідерланди, Польща, Франція) застосовували проміжні підходи, за яких позбавлення права голосу засуджених залежить від типу злочину або від строку позбавлення волі [36].

Українське законодавство, а саме ст. 70 Конституції України, що визначає суб'єкта права голосу, не містить такого обмеження, а ст. 64 забороняє обмеження законом конституційних прав і свобод людини і громадянина. Тому моральний ценз для активного виборчого права в Україні не застосовується.

У цьому питанні привертає увагу досвід Польщі. Конституція Республіки Польща передбачає відсутність активного виборчого права в осіб, які «рішенням суду позбавлені публічних чи виборчих прав» (ч. 2 ст. 62 [3]); зазначена норма відтворена у § 2 ст. 10 Виборчого кодексу Польщі [4].

Необхідно звернути увагу, що такий підхід відповідає європейським правовим стандартам. Кодекс належної практики у виборчих справах передбачає можливість позбавлення права голосу у зв'язку із засудженням за тяжкі злочини, проте таке покарання має відповідати принципу пропорційності, а також «бути ясно проголошеним у рішенні суду» (п. I.1.1.d Кодексу) [7, с. 145, 155].

На нашу думку, українське законодавство теж потребує змін, а саме необхідно встановити моральний ценз щодо активного виборчого права в Конституції України та Виборчому кодексі України для осіб, які засуджені за тяжкі злочини, а також передбачити можливість обмеження у виборчих правах за рішенням суду тих виборців, які вчинили кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян.

Правовим системам зарубіжних країн відомі також інші цензи: за ознакою отриманої освіти, наявності майна не нижче встановленого мінімуму, за статтю (на вибори не допускають жінок), релігійний (обов'язок активно сповідувати конкретну релігію). У деяких країнах до виборів не допускаються особи, які вживають наркотичні речовини, позбавлені батьківських прав, зловживають алкогольними напоями тощо. Наприклад, відповідно до законодавства Туреччини, не можуть бути обрані депутатами особи, які не мають початкової середньої освіти, перебувають під опікою, не пройшли обов'язкову військову службу, особи, яким заборонено бути державними службовцями, засуджені і відбувають покарання у в'язницях, а також відбувають покарання загальним строком в один рік і більше (за винятком засуджених за злочинну недбалість).

Висновки. Дослідивши зміст принципу загального виборчого права в Україні, можемо зробити висновок, що вітчизняне законодавство загалом відповідає міжнародним виборчим стандартам, але окремі його положення потребують удосконалення, а саме: по-перше, пропонуємо внести зміни до ст. 70 Конституції України і надати право голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які постійно проживають в Україні і належать до певної територіальної громади не менше 3 років, а також постійно сплачують місцеві податки і збори, обмежити право голосу не лише недієздатних громадян, але й обмежено дієздатних; по-друге, встановити віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – 21 рік, а для народних депутатів України – 25 років; по-третє, запровадити інститут електронного голосування; по-четверте внести зміни до ст. 103 Конституції України і передбачити, що не може бути обраним Президентом України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кістяківський Б. О. Вибране. Київ: Абрис, 1990. 680 с.
2. Таджиев К. С. Политология : учеб. для вузов. Москва : Логос, 2003. 245 с.
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. *Dziennik Ustaw*. 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483> (дата звернення: 10.11.2020).
4. Kodeks wyborczy : Ustawa z 05.01.2011 r. *Dziennik Ustaw*. 2011. Nr 21. Poz. 112z późn. zm.
5. Buczkowski J. Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 372 s.
6. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. Київ: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
7. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2016. Ч. 1. С. 143–176.
8. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу). *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 245.
9. Конституция зарубежных государств: Конституция США 1787г. Москва, 1996. С. 15–17.
10. Чиркин В. Е. Российская конституция и международный опыт. *Государство и право*. 1992. № 12. С. 13.
11. Максакова Р. М. До питання про активні виборчі права іноземців та військовослужбовців на місцевих виборах в Україні. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 590–594.
12. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : від 16.11.2009// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49 (дата звернення: 10.11.2020).
13. Игнатов В. Г., Ктырѣв Н. П., Кислицын С. А. Технологии избирательных кампаний. Москва, Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2004. 178 с.
14. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебное пособие в 4-х т. / отв. ред. Б. А. Страшун. Т. 2. Москва, 1995. С. 20.
15. Конституции зарубежных государств : Конституция Италии 1947г. Москва., 1996. 260 с.
16. Конституционное право : словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. Москва : Юристъ, 2001. 166 с.
17. Марцеляк О. В, Марцеляк С. М. Природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 33, т. I. С. 79–93.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
19. Цивільний процесуальний кодекс : Закон України від 18.03.2004 №1618-IV// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
20. Мяловицька Н. Виборчі системи: досвід європейських держав. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 1(11). С. 61–67.
21. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX / K. W. Czaplicki. Warszawa: LEX (Walter Kluwer), 2014. 1024 s.
22. Kodeks cywilny: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Tekst ujednolicony. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640160093> (дата звернення: 10.11.2020).

23. Skotnicki K. Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000. 292 s.
24. Dąbrowski M. Ubezważnowolnienie częściowe a prawo wyborcze w świetle standardów europejskich. *Przegląd prawa konstytucyjnego*. 2010. Nr. 2–3. S. 271–280.
25. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17–18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11–34
26. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.11.2020).
27. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та першого Протоколу до неї. *Право України*. 2010. № 10. С. 226–227.
28. Конституція України : від 28.06.1996 р. (із змін.)// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4394> (дата звернення: 10.11.2020).
29. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.19 № 396-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
30. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22.02.2007 № 698-V// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
31. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
32. Zbieranek J. Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika. Kodeks wyborczy. Wstępna ocena / pod red. K. Skotnickiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011. S. 36–71.
33. Спільний висновок щодо проекту Закону «Про вибори народних депутатів України» (CDL-AD(2011)037). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Логос, 2016. Ч. 2. С. 295–321.
34. Веденеев Ю. А. Новое избирательное право РФ: проблемы развития и механизм реформирования. *Вестн. Центральной избирательной комиссии РФ*. 1997. С. 78.
35. Ковлер А. И. Франция : партия и избиратели. Москва, 1984. 256 с.
36. Case of Scoppola v. Italia / European Court for Human Rights. Judgment of 9 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044> (дата звернення: 10.11.2020).

REFERENCES

1. Kistiakivskyi B. O. Vybrane.K. : Abrys, 1990. 680 s. [in Ukrainian].
2. Tadzhiev K. S. Polytolohiya : ucheb. dlia vuzov. M. : Lohos, 2003. 245 s. [In Russian]
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. *Dziennik Ustaw*. 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483>.
4. Kodeks wyborczy : Ustawa z 05.01.2011 r. *Dziennik Ustaw*. 2011. Nr 21. Poz. 112z późn. zm.
5. Buczkowski J. Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 372 s.
6. Shapoval V. M. Suchasnyi konstytutsionalizm. Kyiv: Yuryd. firma «Salkom»; Yurinkom Inter, 2005. 560 s. [in Ukrainian].
7. Kodeks належної практики у виборчих справах. Керівні прынцыпы та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Лохос, 2016. Ч. 1. С. 143–176 [in Ukrainian].
8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 30 sichnia 2002 r. № 2-rp/2002 (sprava pro vyborchu zastavu). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2002. № 6. St. 245. [in Ukrainian]
9. Konstytutsiia zarubezhnykh hosudarstv: Konstytutsiia SShA 1787h.M., 1996.S. 15–17. [In Russian]
10. Chyrkyn V. E. Rossyiskaia konstytutsiia y mezhduarodnyi opyt. *Hosudarstvo y pravo*. 1992. № 12. S. 13. [In Russian]
11. Maksakova R. M. Do pytannia pro aktyvni vyborchi prava inozemtsiv ta viiskovosluzhbovtiv na mistsevykh vyborakh v Ukraini. *Pravova derzhava*. 2003. Vyp. 14. S. 590–594 [in Ukrainian].
12. Dodatkovyi protokol do Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia pro pravo uchasti u spravakh orhanu mistsevoho samovriaduvannia : vid 16.11.2009. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49 [in Ukrainian]
13. Yhnatov V. H. Kтырëv N. P., Kyslytsyn S. A. Tekhnolohyy yzbyratelnykh kampanyi. M., Rostov n/D : Yzd. tsentr «MarT», 2004. 178 s. [In Russian]
14. Konstytutsyonnoe (hosudarstvennoe) pravo zarubezhnykh stran : [uchebnoe posobyе v 4-kh t. / otv. red. B. A. Strashun]. T. 2.M., 1995.S. 20. [In Russian]
15. Konstytutsyy zarubezhnykh hosudarstv : Konstytutsiia Ytalyy 1947h.M., 1996. 260 s. [In Russian]
16. Konstytutsyonnoe pravo : slovar / otv. red. V. V. Maklakov. M.: Yuryst', 2001. 166 s. [In Russian]
17. Martseliak O. V., Martseliak S. M. Pryroda y vydy tsenziv u vyborchomu pravi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Ser. «Pravo»*. Uzhhorod, 2015. Vyp. 33, t. I. S. 79–93 [in Ukrainian].
18. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian]
19. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks : vid 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian]

20. Mialovytska N. Vyborchi systemy: dosvid yevropeiskykh derzhav. *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*. 2008. № 1(11). S. 61–67. [in Ukrainian]
21. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX / K. W. Czaplicki. Warszawa: LEX (Walter Kluwer), 2014. 1024 s/
22. Kodeks cywilny : Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Tekst ujednolicony. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640160093>
23. Skotnicki K. Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000. 292 s.
24. Dąbrowski M. Ubezważnowolnienie częściowe a prawo wyborcze w świetle standardów europejskich. *Przegląd prawa konstytucyjnego*. 2010. Nr. 2–3. S. 271–280.
25. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17–18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11–34
26. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava : vid 16.12.1966. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [in Ukrainian]
27. Protokol № 4 do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, yakyyi harantuie deiakyyi prava i svobody, shcho ne vklucheni do Konventsii ta pershoho Protokolu do nei. *Pravo Ukrainy*. 2010. № 10. S. 226–227. [in Ukrainian]
28. Konstytutsiia Ukrainy : vid 28.06.1996 r. (iz zmin.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#n4394> [in Ukrainian]
29. Vyborchyyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.12.19 №396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> [in Ukrainian]
30. Pro derzhavnyi reiestr vyborstiv: Zakon Ukrainy vid 22.02. 2007 № 698-V URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> [in Ukrainian]
31. Pro svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 11.12.2003 №1382-IV[URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> [in Ukrainian]
32. Zbieranek J. Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika. Kodeks wyborczy. Wstępna ocena / pod red. K. Skotnickiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011. S.36–71.
33. Spilnyi vysnovok shchodo proektu Zakonu «Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy» (CDL-AD(2011)037). Yevropeyskyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava: Materialy Venetsianskoi Komisii: v 2-kh chast.; per. z anhł. / za red. Yu. Kliuchkovskoho. 3-ye vyd., vypr. i dopovn. Kyiv: Lohos, 2016. Ch. 2. S. 295–321. [in Ukrainian]
34. Vedeneev Yu. A. Novoe yzbyratelnoe pravo RF: problemy razvytiya y mekhanizm reformyrovaniya.. *Tsentralnoi yzbyratelnoi komysyyi RF*.1997.S.78. [In Russian]
35. Kovler A.Y. Frantsiia : partiya y yzbyrately.M., 1984.256 s.
36. Case of Scoppola v. Italia / European Court for Human Rights. Judgment of 9 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044>

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

УДК 34

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-04

**LEGAL PERSPECTIVE OF FEMALE CIRCUMCISION: STUDY OF WOMAN RIGHTS
TO ACCESS INFORMATION OF SEXUAL HEALTH IN INDONESIA AND SOMALIA**

Lanny Ramli,

Faculty of Law,
Universitas Airlangga,
Surabaya, Indonesia,
e-mail: lannyramli10@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3014-2363>

ANNOTATION: *Introduction:* Female circumcision is a controversial practice in some countries, including Indonesia. The female circumcision also occurs in Somalia and has impact of medical complication.

Objective: This study aims to know the implication of female circumcision in Indonesia, especially in Situbondo, Surabaya and Bangkalan with implication of female circumcision in Somalia.

Methods: Quantitative methodology is used as the methodology, while the samples are taken through random sampling and given questionnaire, interview and comparison with Somalia.

Results: The finding showed that most women are still does not know about the function of female circumcision in Indonesia and Somalia, they only following the tradition within their community. The patriarchy culture that view woman as a lower creature makes woman cannot get her right in asking about reproductive health. In Somalia, there are impact of circumcision with reproductive health and many complications with health. It even considered as taboo and unnecessary. Female circumcision that firstly legalized by the Health Minister is now prohibited due to health problem. Therefore, female circumcision is no longer legal in Indonesia meanwhile in Somalia is legal in their government.

Conclusion: In Indonesia, female as a part of society did not have any rights on their own self. Their life is depend on the tradition which sustain until present and will be continued for next generation. The tradition is often spread within the religious belief and vice versa. Therefore, the practice of female circumcision is still happening in three regions, including Surabaya, Bangkalan and Situbondo. Meanwhile In Somalia, female as a part of society who has any rights on their own self. In Somalia, female circumcision was supported by society and government in Somalia.

KEY WORDS: Female Circumcision, Health Awareness, Risk of Medical, Reproductive health, Legal Circumcision.

**ПРАВОВА ПЕРСПЕКТИВА ЖІНОЧОГО ОБРІЗАННЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ
ЖІНОК НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ПРО СЕКСУАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я
В ІНДОНЕЗІЇ ТА СОМАЛІ**

Lanny Ramli,

Юридичний факультет,
Університет Airlangga,
Сурабая, Індонезія
e-mail: lannyramli10@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3014-2363>

АНОТАЦІЯ: *Вступ:* Обрізання жінок – суперечлива практика в деяких країнах, включаючи Індонезію. Обрізання жінок також відбувається в Сомалі і має наслідком медичне ускладнення.

Мета: Це дослідження має на меті дізнатися про наслідки обрізання жінок в Індонезії, особливо в Ситубондо, Сурабаї та Бангалані, про наслідки обрізання жінок у Сомалі.

Методи: Кількісна методологія використовується як методологія, тоді як вибірки беруться шляхом випадкової вибірки та дається анкета, інтерв'ю та порівняння з Сомалі.

Результати: Показали, що більшість жінок досі не знають про функцію обрізання жінок в Індонезії та Сомалі, вони лише дотримуються традицій у межах своєї громади. Культура патріархату, яка розглядає жінку як нижчу істоту, робить жінку неможливою, щоб правильно поставити питання про репродуктивне здоров'я. У Сомалі спостерігається вплив обрізання на репродуктивне здоров'я та багато ускладнень на здоров'я. Це навіть вважається табу і непотрібним. Обрізання жінок, яке вперше було узаконено міністром охорони здоров'я, зараз заборонено через проблеми зі здоров'ям. Таким чином, обрізання жінок в Індонезії вже не є законним, тим часом як у Сомалі закон у їхньому уряді.

Висновок: В Індонезії жінки як частина суспільства не мали власних прав. Їхнє життя залежить від традиції, яка зберігається донині і буде продовжена для наступного покоління. Традиція часто поширюється в межах релігійних вірувань і навпаки. Тому практика обрізання жінок все ще відбувається у трьох регіонах, включаючи Сурабаю, Бангалан та Сітубондо. Тим часом у Сомалі жінка як частина суспільства, яка має будь-які права на себе. У Сомалі обрізання жінок було підтримане суспільством та урядом Сомалі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: обрізання жінок, обізнаність про стан здоров'я, ризик медичного обслуговування, репродуктивне здоров'я, юридичне обрізання.

ПРАВОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ЖЕНСКОГО ОБРЕЗАНИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАВ ЖЕНЩИН НА ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ О СЕКСУАЛЬНОМ ЗДОРОВЬЕ В ИНДОНЕЗИИ И СОМАЛИ

Lanny Ramli,

Факультет права,

Університет Airlangga,

Сурабая, Індонезія,

e-mail: lannyramli10@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3014-2363>

АННОТАЦИЯ: *Введение:* Женское обрезание – противоречивая практика в некоторых странах, включая Индонезию. Женское обрезание также происходит в Сомали и имеет осложнения со стороны здоровья.

Цель: это исследование направлено на изучение последствий женского обрезания в Индонезии, особенно в Ситубондо, Сурабае и Бангалане, с последствиями женского обрезания в Сомали.

Методы. В качестве методологии используется количественная методология, тогда как образцы берутся путем случайной выборки и анкеты, интервью и сравнения с Сомали.

Результаты: открытие показало, что большинство женщин все еще не знают о функции женского обрезания в Индонезии и Сомали, они только следуют традициям в своей общине. Патриархальная культура, которая рассматривает женщину как низшее существо, заставляет женщину не иметь права спрашивать о репродуктивном здоровье. В Сомали обрезание сказывается на репродуктивном здоровье и имеет множество осложнений. Это даже считалось табу и ненужным. Женское обрезание, которое сначала было разрешено министром здравоохранения, теперь запрещено из-за проблем со здоровьем. Таким образом, женское обрезание больше не является законным в Индонезии, в то время как в Сомали законно в их правительстве.

Вывод. В Индонезии женщины как часть общества не имели никаких прав на себя. Их жизнь зависит от традиций, которые сохраняются до сих пор и будут продолжены для следующего поколения. Традиция часто распространяется в рамках религиозных верований и наоборот. Таким образом, практика женского обрезания по-прежнему применяется в трех регионах, включая Сурабайю, Бангалан и Ситубондо. Между тем в Сомали женщина как часть общества имеет какие-то права на себя. В Сомали женское обрезание было поддержано обществом и правительством Сомали.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: женское обрезание, осведомленность о здоровье, медицинский риск, репродуктивное здоровье, правовое обрезание.

Introduction

The history of gender differences, between male and female, was happened from a long time ago and occurred through a very long process. The word “gender” has been entered the vocabulary in every discussions and writings related to social change. However, people are sometimes cannot differentiate between gender and sex. They tend to differentiate gender in stereotypes between female and male, and consider it is similar to sex. In this research, the researcher will describe about the definition of gender in Indonesia and In Somalia and also background of female circumcision from both country.

IN INDONESIA

Gender defines as social and cultural construction within society for male and female while sex is a term for biological context to identify between male and female, including the body hormone, physical anatomy, reproduction and other (Lestari, 2015; Umriana, Fauzi, & Hasanah, 2016). Trianto added that gender refers to the differentiation of characteristic, role, function and status between woman and man that not based on the sex but rather on social and cultural relation influenced by the structure of community (Trianto, 2012). Gender is not only directed to differentiate between woman and man biologically, but for ideological and material relationship on the existence of both (Umriana et al., 2016). Rachma dewi explained that gender has strong relationship with equality (Rachmadewi, 2000). Gender equality means equality between man and woman to get chance and rights as a human to participate in some activities, such as politics, economics, education and others (Pasaribu, 2006). This concept of equality is directed to the equality of human in life to get the same right. As stated by Universal Declaration of Human Rights that all human being has right since their born until die or during their lifetime (Ramli, 2019). No matter whether female or male, all human being has right to get the same position for a chance in education, health and others.

However, in society, people are still viewing women have lower level than men. This assumption leads women to have difficulty in accessing information about reproductive health. The activities of accessing information and/or knowledge of reproductive health and access to reproductive health are considered taboo and unnecessary, as in female genital cutting/circumcision (FGC). FGC is a traditional cultural practice that cut or alter the external female genital organs. The practice of FGC can be found in communities in Africa, Middle East, Asia and South America. United Nation reported that Indonesia is included in countries that still practice on FGC (Natsir, 2003). Indonesia, especially in Java, is still familiar with FGC. For most people in Banten, circumcision or genital cutting must be performed at 40 days after birth or if the genital is not yet ready, it is recommended to cut it on age 2-3 months (Fauziyah, 2017). People in Lampung also has similar tradition with Banten, female circumcision is performed when the woman aged 2-3 years. They believed that women who are not circumcised will look less beautiful and luminous (Santi, 2006). The same thing is also shown by Banjar community who engage female circumcision activities at 40 days after born by reason of following the existing tradition and has been done for generations. They assume that it is not perfect when the existing tradition is not continued by the next generation. The tradition should be continued due to maintain the value (Nurdiyana, 2010). Another practice in female circumcision or genital cutting is performed by community in Yogyakarta. They practice the female circumcision as a form of Islamic religious worship. However, there is no sanction for those who does not want to perform the circumcision. Meanwhile in Madura, female circumcision is performed with aim as ritual of Islamic belief and has no relation with the cultural history (Putranti, 2005).

Based on research conducted by Nantabah, Laksono, & Tumaji (2015), it can be seen that female circumcision is mostly done in West Java Province (14.7%), North Sumatera Province (8.1%), and East Java (7.3%). Female circumcision rates in West Java and East Java provinces are influenced by *Kyai* (religious leader) and charismatic clerics. Most of Indonesian people, do the FGC due to religious reason. It is believed that female circumcision is done to restrain women's lust. In contrast, Dr. Sharifa Sibani who undertook a study on sexual behavior of circumcised women, found that there was no difference in sexual arousal or libido between circumcised women and uncircumcised women (Smita, 2013).

The practice of female circumcision or female genital cutting is still controversial. According to United Nation Commission for Human Rights, FGC is recognized as a violation of women's right in health, security, and physical integrity. It confirms as a violence against women which threat to reproductive health (Imelda, Djamilah, Kartikawati, Mahendro, & Ratri, 2018). UN also move a campaign of zero tolerance toward FGC practices, as there are more than 150 million of women had suffer from the genital cutting (Natsir, 2003). Hence, this study aims to know whether the female circumcision is legal or illegal.

In 1981, 2497 subjects (comprising women and girls) were interviewed in Somalia, In Pia's research, there are presented the principle cultural trends which are connected with the custom and which have arisen from the research. The type of circumcision does not seem to be influenced by some environmental variables. It is primarily determined by the population of the individual region. Infibulations is accepted to the greatest extent by the pastoral populations of the middle/northern regions. In the southern regions amongst rural populations or population with a cattle/cultivation economy, there are also attenuated types of circumcision: sunna and clitoridectomy (20 to 30%).

IN SOMALIA

Meanwhile in Somalia, female circumcision is showed in three different ways for instance; a. The *sunna* type is analogous with male circumcision and consists of the excision of the prepuce of the clitoris; b. The *clitoridectomy* type consists of the excision of the clitoris sometimes with parts of the minor labia; c. The *excision* and *infibulation* operation means excision of the whole clitoris, the minor labia and the internal faces of the major labia. The remains of the major labia are then stitched together and a small opening left at the lowermost part of the vulva. Sometimes this opening is measured by a piece of wood which is about thickness of a match stick. Urine and menstrual blood drible through that opening and this entails serious consequences to the gynaecological health of the woman. Immediate medical complications are frequent and often serious. They are haemorrhagic. Infection and urinary retention.

Method

This research using quantitative methodology. Quantitative methodology is conducted for testing objective theories by examining the relationship among variables. The data are gained using questionnaire and depth interview due to deepen the previous data from questionnaire that determine the knowledge and understanding about female circumcision related with tradition and human rights. This study is applicable using purposive random sampling and questionnaire for 300 respondents, consisting of the mothers, the midwives, *Kyai* (religious leader), and community leaders. The location is chosen based on the locations that often practice female circumcision, including; Surabaya, Situbondo, and Bangkalan (Madura).

The study is conducted by elaborating the reason of why a baby girl should be circumcised, and the consequence if she is not circumcised related tradition and human right. The data analysis is performed not only by statistic form or statistic model but also by socio-legal model. The data are obtain in some location, through

female that conduct circumcision, midwives, community leaders, and religious leaders. The questionnaire can be seen in table 1 below;

Table 1. Questionnaire on Female Circumcision

Questionnaire		
No	Respondent	Question
1.	Mother	<ol style="list-style-type: none"> 1. How many years in marriage? 2. How many children does she have? 3. How old the daughter? 4. Have you ever heard about female circumcision? 5. If it is yes, from whom did you hear about female circumcision? 6. Have you ever circumcised your baby girl? 7. If you refuse to circumcise your baby girl, how does the society react? 8. If you refuse to circumcise your baby girl, how does the religious leader react? 9. If you refuse to circumcise your baby girl, how does the community leader react? 10. Do you know that female circumcision is prohibited by the Government?
	Answer's Mother	<ol style="list-style-type: none"> 1. 12 years 2. 10 childrens 3. 10 years 4. Yes, I ever heard 5. From the specialist doctor of obgyn 6. Yes, I ever 7. Society will assume that the baby girl is not clean or pure 8. They asked me for circumcision my baby girl 9. They asked me for circumcision my baby girl 10. No
2.	Midwives	<ol style="list-style-type: none"> 1. How many years worked as midwives? 2. How many baby girls' circumcision had been done? 3. Have you ever heard about female circumcision? 4. If it is yes, from whom did you hear about female circumcision? 5. What is the purpose of female circumcision? 6. How is your respond if the family or the mother refuse to circumcise the daughter? 7. If you are refusing female circumcision, how is the reaction of religious leader? 8. If you are refusing female circumcision, how is the reaction of community leader? 9. Do you know that female circumcision is prohibited by the Government?
	Answer's midwives	<ol style="list-style-type: none"> 1. 10 years 2. 2 childs 3. Yes 4. From the religious leader 5. To purify our self 6. My religious leader will angry 7. My religious leader will angry 8. My community leader will angry 9. No
3.	Community Leader	<ol style="list-style-type: none"> 1. How many years as a leader? 2. Have you ever heard about female circumcision? 3. If it is yes, from whom did you hear about female

		circumcision? 4. What is the purpose of female circumcision? 5. How is your respond if the family or the mother refuse to circumcise the daughter? 6. Do you know that female circumcision is prohibited by the Government?
	Answer's Community Leader	1. 40 years 2. Yes 3. Specialist doctor obgyn 4. To purify our self 5. I will give them the advantages about the circumcision 6. yes
4.	Religious Leader	1. How many years as a religious leader? 2. Have you ever heard about female circumcision? 3. If it is yes, from whom did you hear about female circumcision? 4. What is the purpose of female circumcision? 5. How is your respond if the family or the mother refuse to circumcise the daughter? 6. Do you know that female circumcision is prohibited by the Government?
	Answer's Religious Leader	1. 62 years 2. Yes 3. From ancestor of religious leader 4. Doing shari'a to purify our self. 5. I will give them the advantages about the circumcision 6. Yes.

Result and Discussion

INDONESIA

In Indonesia Female has no Right to Access Information about Female Circumcision

Female has equal rights to access to justice, but there are some things that cause female difficult to access justice in obtaining information on reproductive health, such as;

- Females are considered stupid by male, hence they do not need to be given an explanation about the reproductive health matter. Even if they ask about it, it will be answered casually.
- Males are seen females have lower degree than male. They considered cheap and deserve to be seduced, which may lead to be the victim of sexual harrasment.
- The habit of placing the portion or position of female as the second citizen, *konco wingking*(friend behind), and *swarga katut, neraka nunut* (her heaven and hell is depend on her husband), thus females have no self-existence and become afraid to ask on things related to the case.
- The view of female above indicate that females are not educated enough. Thus they have no bravery to question about things that happened to them.
- There are patriarchal culture that requires female as subject to male's 'power'.

Based on population projection data from the Central Bureau of Statistics (Biro Pusat Statistik / BPS), the current population of Indonesia is more dominated by productive age group, that is, between 15-64 years. The Central Bureau of Statistics distinguishes the productive age population into 2 categories; very productive age ranged from 15-49 and productive age ranged from 50-64. The number of women within the very productive age category has reached 69.4 million, while for the productive age only reached 16.91 million. The statistic can be seen in table 2 below;

Table 2. The Central Bureau of Statistics of East Java 2017

Town/Region	Male	Female
Situbondo	326.500	343.213
Surabaya	1.406.683	1.441.900
Bangkalan	455.710	498.595

Based on the table 2 above, it can be seen that the population in three regions are dominated by female. Female, as part of society, must have vision, mission and strategy to have equal rights and obligations with men or called as gender equality. There are several points that female are struggling through strategies for the future (Afkhani, 2008), such as;

- Insisting that no one, man or woman, may claim the right to monopoly interpretation of human beings or right to force others to accept a particular ruling about any religion. The upshot of this position is that women ought not to be forced to choose between freedom and God. The same applies to claims on behalf tradition.
- Insisting that international governmental and non-governmental organizations, national-states, civil society organizations, as well as national and multinational corporations, decide their policies about international, national and local issues in cognizance of the universal rights of women.
- Educating the decision-makers at all levels about the plight of women and the reason why they should try to shape their decisions to help women achieve their internationally recognized rights
- Holding governments and organizations responsible for the effect on women of political, social, economic and cultural choices they make nationally or internationally.

Sex is a physical or biological distinction between female and male, while sexuality involves a wide variety of dimensions, including the dimensions of biological, social, psychological and cultural. Female in patriarchal society have no right to gain sexual knowledge. As Walby (1990) cited in Hakim (2016) that patriarchy is a social structures system and practices used by men to dominate, oppress and exploit women. Her sex life is even turned off with hereditary notions and customs, such as in circumcision. Female circumcision is believed to decrease female libido (Farida, Elizabeth, Fauzi, Rusmadi, & Filasofa, 2017; Fauziyah, 2017) and make females more honorable. Females are not given the opportunity to know the benefits of the circumcision but to follow the society's habit. Based on the interview, most of the females' respondent did not know about the function of circumcision for their selves. Most of them only follow the tradition within their community.

Prohibition in Female Circumcision

The right of every person to earn a decent living is closely linked to human rights. The notion of three generations of human rights was proposed by a French lawyer named Karel Vasak. These three generations of human rights are the new outlook replacing the previous view of classical rights which inspired by the three normative themes of French Revolution, including;

- a. The first generation of civil and political rights (*liberte*)
- b. Second generation of social and cultural rights (*egalite*)
- c. The third generation of rights of solidarity (*fraternite*)

The third generations are interconnecting and re-conceptualizing the value demand which relates to the previous human rights generations. There are six of human rights that are being accused, namely;

1. The right to self-determination in the political, economic, social and cultural fields;
2. The right to economic and social development;
3. The right to participate and utilize the "common heritage of mankind" (shared space resources, scientific and technical information and progress, and cultural traditions, locations and monuments);
4. The right to peace;
5. The right to a healthy and balanced environment;
6. The right to natural disaster relief.

These are written in Universal Declaration of Human rights especially about life which regulates in Article 25, "each individual has right to live healthy and in good conditions for him/her own self including food, clothes, home, and health care and social business and so forth" (Baut et al, 1988 cited in Ramli, 2019). Therefore, human, either man or woman, has equal right during their lifetime. However, at first, the concept of gender is commonly related with sex which refers to biological identity (Umar, 1999). While nowadays, gender is already defined as the division of the roles and duties between man and woman based on the norms, customs, beliefs and customs (Negara, 2005).

In female circumcision case, the implementation is already legalized by the Ministry of Health. The regulation of female circumcision is written on PERMENKES (Regulation of Health Ministry) Number 1636/2010 which said that female circumcision should be done under the religion, service and profession standard due to guarantee the security and safety of circumcised woman. In this regulation, the Minister of Health has been regulated that circumcision can be done by request or demand and should not be in the form of cuts (genital mutilation) but scratches only. However, even if it is only scratches but it still have potential to cause wounds, bleed and infection. These kind of risks should be notified to the parents before circumcised their daughter.

Along with the development of the era, the Regulation of Health Ministry Number 1636/2010 has been revoked on the Regulation of Health Ministry Number 6/2014. The reasons are as follows:

1. Every action taken in the medical field must be based on medical indications and prove to be scientifically useful;

2. Female circumcision, until these days, is not a medical action because its implementation is not based on medical indications and has not proven to be beneficial to health;

3. Based on the aspects of Indonesian culture and beliefs, until now, there are still requests for female circumcision to be carried out whose implementation must still pay attention to the safety and health of women who are circumcised, and not to carry out female genital mutilation;

Female circumcision is still done within community from time to time without knowing any definitive knowledge about the circumcision itself. Parents do not know about the benefits and do not see the implementation of circumcision directly. They also never asked the midwife about the circumcision. Mostly, the implementation of female circumcision is done by Dukun (Shaman). The mother of the daughter put trust to dukun to do the circumcision of her daughter since she has emotional relation which arises during the pregnancy massage. Dukun persuade the mother to circumcise her daughter due to reduce the libido and make the daughter has high dignity and beautiful soul (Sakti, 2004). The circumcision is done after two weeks of birth. Dukun comes to bath the baby, take care for the umbilical cord and do the circumcision by rubbing it with turmeric.

The mothers, mid wives, and the other part of society obey the habit of female circumcision for baby girls because of the tradition and religion. The religious leader share on the urgency of female circumcision based on the Hadith, while the community leaders got assumption that female circumcision must be conducted based on the tradition and religion. For most of the societies, tradition is often mixed with religious beliefs and vice versa (Feillard & Marcoes, 1998)

The matters that make worse the differentiation between female and male is the presumption of public and private. Julia Cleves Mosse stated that one of the most powerful ideologies that stressing gender differences is the division of the world into public and private area. Public areas consisting of public institutions, state, government, education, media, business world, corporate activities, banking, religion and culture which predominantly by male and private predominantly by female.

From this study, it is known that in some community, female do not have power to determine their right. They cannot get any information and knowledge on circumcision by literature or medical information. They also have no right to refuse the circumcise tradition. They only do what the religious and community leader asked due to maintain the tradition, even though the circumcised has been banned by the government.

Knowledge on human rights protection policy regarding the rights of women and children

The application of gender equality requires understanding and knowledge of things related to the fundamental of human rights. In addition, developing the method to implement laws which capable to manage all levels of society is also important considering the community also contributes to the implementation of gender equality. The scope of gender equality is related to access given without differentiation between men and women, including the right to participate, to access health, to feel the benefits of development, and of course related to the national development context that covers the entire development management cycle in both central and regional levels.

There is a relation among the three points of interrelated elements in implementing laws that support gender equality. These points are carried out simultaneously in order to eliminate gender discrimination and provide knowledge on equal rights among communities, and no exception for women. These three points are; (a) law in books, (b) law in action, and (c) law in society. Law in books can be defined by how the law is narrated in existing regulations. Whereas in the implementation, the law changes into law in action. Law in actions is explained by how the law is interpreted and can be implemented by the government. Then in the third point, law in society is a law that should be able to be interpreted and implemented by the community as a series of regulations and in collaboration with government officials in the implementation.

In response to this, the implementation of gender equality requires the intervention of many parties who support each other and work together to eliminate the existence of gender discrimination and restrictions on rights on the basis of gender. In an effort to implement gender equality, the State Administration Agency needs to ensure the implementation through the Leadership Committee, policies, institutions, human resources, budgets, data and public participation. The linkage of the whole thing will support each other's efforts to implement gender equality that is able to be accepted by all communities and government.

Understanding these conditions, the implementation of gender equality activities requires an understanding of the community so that the law or regulation runs as it should run. Providing equal access rights without distinguishing male and female gender, giving rights to the field of nation-building and a fair state is the goal of gender equality.

The implementation of regulations based on law in the legislative is regulated in written regulations and narrated based on the applicable legal articles in the government environment. The scope of the area affected by the regulation is regulated based on the issuance of applicable regulations. In the implementation of gender equality, the implementation of regulations is regulated more carefully through Government Regulations. In its implementation, the government can implement regulations through education and training institutions to the community. This activity is supported by the existence of research and development of science that can be used and applied by the community well. Educational institutions in their implementation can integrate gender

perspectives into the education curriculum early and conduct research on gender perspectives in the field institutions of each agency.

In this regard, research on a gender perspective provides an opportunity for agencies to be able to provide documentation about the diversity of data obtained regarding the pre-conditions and conditions after the application of gender equality. Data that is uniquely categorized as disaggregated data provides a reference to the method of implementing the law so that it can be applied optimally. The implementation of gender equality is based on various principles that support each other's conditions. Community participation is also one of the principles needed to implement gender equality that is not detrimental to one group that is distinguished by gender.

The act of circumcision in women is one proof that the community is still legalizing and does not understand the actions that violate the rules and human rights, especially women. In the process of improving the quality of life of the community and creating a just and non-discriminatory community life, regulations and information on the knowledge of gender equality need to be carried out to the community. However, community participation is needed to eliminate harmful actions in any case, especially health and in order to improve the quality of society. What's more, an action that is not based on knowledge and harms society requires enforcement that is able to eliminate it. The regulations contained will only be a narrative that cannot eliminate the act of gender discrimination without actual action. The implementation of the elimination of discrimination requires actual implementation based on written regulations by the government and based on the actual conditions of the surrounding community.

Different regions require different legal implementation actions. The circumstances or conditions of different communities certainly require different legal handling. Law enforcers need cooperation with the community in order to implement gender equality. The community needs to be given knowledge or counseling on equality that can increase the welfare level of community life. The State Organizing Agency in carrying out gender mainstreaming certainly needs to conduct a study of the formulation of work policies based on community conditions, set limits and budget allocations that are in accordance with the planned policy conditions so that the allocated funds can be used properly.

As a part from the result of this study in Bangkalan, Knowledge of the law for implementing female circumcision 69% said it was mandatory. Taken from the arguments of hadith which are considered to be very strong so circumcision of girls must be carried out. While 31% said their arguments were weak so they said they were not compulsory but because it had become a tradition, circumcision of girls was still carried out. As the data above shows that all informants carry out circumcision in girls. Proposals that are considered to be very strong are sources of information used by the community to strengthen the practice of circumcision.

In terms of ordering circumcision, the strongest is 83% Grandpa / grandmother, because circumcision has been a tradition carried out for generations, and is considered the most knowledgeable, then the one who rules the circumcision is uncle / aunt, then the parents themselves ordered circumcision. In addition, medical personnel / traditional birth attendants will immediately carry out circumcision or notify the parents of girls born to be circumcised. What's interesting is that the desire for circumcision also occurs in girls themselves, this is likely because the environment requires all girls to be circumcised. An order is information that must be carried out if it is not grandparents, parents, uncles / aunts, or medical personnel.

Otherwise, in Surabaya area, knowledge of the law on the practice of circumcision says that there are 77% compulsory, this is because the understanding of the practice of circumcision is not a tradition. Whereas those who say compulsory law as much as 23% are people who carry traditions from their origin. In addition, the educational background of parents of girls who are already high enough to finish high school or university allows parents not to practice circumcision. The actor who carries out circumcision in the city of Surabaya is a doctor because 76% of mothers give birth in hospitals often parents do not understand that their daughters have been circumcised. Whereas midwives often circumcise because of the request of parents who have a tradition of circumcision in girls. Paramedic in Surabaya consider following parental willingness more important.

Beside it in Situbondo, the knowledge of the law of circumcision for girls is prohibit, almost all informants are 100%. But this is due to a very strong tradition brought from the area of origin. By carrying out the practice of circumcision, the community considers that there is a strong cultural attachment to the area of origin, they say that there are descendants from Madura. And this is their pride. Almost all the informants in the Situbondo area were not aware of the law regarding the practice of circumcision for girls, this might be due to the educational background of women who did not graduate from junior high or high school, almost all said they also did not understand why female circumcision was carried out.

Based on the elaboration above, knowledge of the practice of circumcision for girls in the study area does not indicate the existence of medically veiled data. The majority of actors who legalize these actions practice when girls are under five. What's more, the actor behind the action uses a belief system that is obtained down in general. Knowledge of an obligation that must be carried out on the basis of trust, encourages the perpetrator to carry out the practice without any rejection from the surrounding environment because the same surrounding environment also relieves the action. Another factor found was the ignorance of the perpetrators of human rights

violations committed against their own family members. Given that the majority of actors are family members who have an older age, making family members carry out these actions without questioning cause and effect. Even the actor's family feels that practicing female circumcision is a natural thing and does not adversely affect the child, due to lack of knowledge that there is a danger that threatens the child's condition in the future. The presumption of taboos like the reduction of lust can actually be explained by using the medical world approach, but these actions still have other adverse effects besides only decreasing women's lust. The community feels that they do not understand and do not conduct further studies regarding actions that have actually been regulated in Government Regulations.

Based on this, it is clear that there is a lack of knowledge of people's understanding of applicable laws. Where the applicable law actually regulates a life that is fair and without the violation of human rights against fellow citizens. Regional Government is actually capable of carrying out regulations that are able to provide equal fairness among people without distinguishing gender. The government collaborates with the community to exchange information in response to actions taken in the community based on existing regulations. Understanding and implementing regulations together between government agencies and the community will make the condition of the community comfortable to use as a place of family nation and state.

By applying the three points in the previous discussion, "Law in the book", "Law in action", and "Law in Society", the government and the community work together to apply applicable laws and make the environment more equitable to others. The condition of the community that understands gender equality and is not discriminatory certainly requires knowledge of the ways and actions to be taken. By responding to this, the government provided education along with counseling on gender equality to the community through various activities beginning with policy planning, until implementation ended with evaluation of activities. Adding material to the education curriculum provides fundamental knowledge for children and parents, while providing counseling through village officials and health institutions will play a key role in educating gender equality on families and the surrounding environment.

SOMALIA

The participants put forward for the rejection of Female Circumcision

The majority of participants with the exception of one man and one woman (36/38), expressed their rejection of all types of female circumcision. However, different arguments were put forward for the discontinuation of the practice. Chiefly among them were that the practice causes health problems; is not a religious requirement, is a very painful experience with the potential to erode females' sexual feelings; and the social environment in Norway, which is supportive of its discontinuation.

The majority of participants agreed that the practice was introduced into their community. Still, they rejected the practice, as they were fully convinced that the practice is un-Islamic. With the exception of one person, the participants unanimously agreed that Female circumcision causes a number of health problems and is not a religious requirement.

Conversely, while most female participants justified their opposition to female circumcision by stating that it is un-Islamic and painful, the majority of the male participants rejected the practice because of a belief that female circumcision erodes females' sexual feelings. Many male respondents noted that circumcised women do not have any sexual feeling.

In Somalia dislike female circumcision, but they continue to perform it because of social pressures. Somalis in Norway and those in Somalia may both dislike female circumcision. But the environment they live in makes them different. If someone in Somalia does not circumcise their daughter, it may become an embarrassment to their entire family.

Risk Medical in Somalia and Information Sexual Health

For the research of Lindmark & Dirie (1992) analyze about the risk of medical complications after female circumcision in Somali. In their research, there are 290 Somali women between the ages of 18-54. Thirty nine percent of the interviewed women had experienced significant complications after circumcision, most commonly hemorrhage, infection or urinary retention. Thirty-seven of the women reported a late complication of circumcision, these complications were dermoid cyst at the site of the amputated clitoris, urinary problems such as pain at micturition, dribbling urine incontinence and poor urinary flow. Forty of the women had experienced problems at the time of menarche and ten of them were operated because of haematocolpos. In Lindmark & Dirie's research, female circumcision was first discovered in ancient Egyptian mummies in 200 B.C. In the pre-islamic era the custom was widespread in Egypt, Arabia and along the coast of the Red Sea. Nowadays it is practised in many African countries. Female circumcision is performed in three different ways:

The sunna type is analogous with male circumcision and consists of the excision of the prepuce of the clitoris.

The clitoridectomy type consists of the excision of the clitoris sometimes with parts of the minor labia.

The excision and infibulation operation means excision of the whole clitoris, the minor labia and the internal faces of the major labia.

The mean age of the respondents was 2 years (range 18-54). Eighty-eight percent of the respondents were circumcised with excision and infibulation, while the remaining were circumcised with clitoridectomy (6.5%) and sunna (5.5%). Sixty-nine percent of the respondents were circumcised at home and 52% of them were circumcised by an untrained person, mostly a traditional birth attendant (TBA).

The result of Lindmark's research shows that the medical complications endured by the women are both immediate and late. The immediate main complications as reported by 112 women were haemorrhage, local infection, urinary retention and septicaemia. The experienced haemorrhage was often significant. Five of the women reported getting into shock and two of them only recovered after being treated in hospital with blood transfusion.

One hundred and eight women of the sample studied experienced late complications of female circumcision such as pain at micturition, clitoral cyst and poor urinary flow. The pain at micturition was recurrent, sometimes disappearing and appearing again. Most likely the pain was due to recurrent urinary infection. The women consulted physicians for these complaints and antibiotics were prescribed for them. This sometimes brought relief of the symptoms. Two women developed urethral stricture and were operated on. Thirty-six subjects complained of a cyst appearing at the site of the amputated clitoris and 29 had the cyst excised. Five of the subjects reported anxiety about the nature of the cyst and thought it might develop into a masculine organ such as a penis. Fifteen women reported poor urinary flow due to tight infibulations. All of them consulted a physician but no one accepted to be defibulated in order to get remedy to the problem.

One hundred fifteen of the women studied had reached fertile age at the time of the survey. Forty (14%) of these women had experienced difficulty at the onset of menarche with painful menstruations or haematocolpos, and twenty-nine of them consulted a physician. Ten of those reported that they were surgically defibulated and the haematocolpos was evacuated.

The haemorrhage complicating circumcision often occurs because the operation is performed by untrained persons, who do not know how to achieve adequate haemostasis. The cut vessels are not ligated and no suturing done. The legs of the young girls are straightened and tied together to give haemostasis. This often fails, as reported by women in the study. If the operation is not being performed under aseptic conditions, it can result in local infection. Tetanus infection is not uncommon. But like other lethal complications is not possible to find in a retrospective study.

The risk of medical complications after female circumcision is very high as revealed by the present study. Complications which cause the death of the young girls must be a common occurrence especially in the rural areas where health services do not exist. But even in urban centres people hesitate to seek medical help for their complications or do not accept the help offered as shown by the present study. If documented during the weeks just after circumcision the medical complications would probably be still more severe than when reported by the women many years after the operation. Dribbling urine incontinence, painful menstruations, haematocolpos and painful intercourse are facts that Somali women have to live with--facts that strongly motivate attempts to change the practice of female circumcision.

Knowledge of female circumcision in Somali

To the best of our knowledge, the current study is the first to examine the attitude of Somali immigrants regarding the continuation or discontinuation of girls circumcision in Norway. The result shows that female circumcision, which was formerly considered a form of cleanliness and an essential religious requirement is now considered by Somali immigrants in Oslo as harmful, barbaric, and un-Islamic.

The same factors that were initially used to justify the continuation of the practice in Somalia are now used by the participants as good reasons for its abandonment. With the exception of one man, all of the participants agreed that there are no Godly laws that support the practice and that the practice is traditional and in conflict with Islamic principles. An improved knowledge regarding the religious aspects of female circumcision is being made in Norway. The existence of an enabling environment that is unfavorable for the continuation of female circumcision, as well as an improved knowledge of the health effects of the practice, is central to the observed rejection of female circumcision among Somali immigrants in Oslo.

Because of the unrepresentative nature of our sample, we cannot conclude that Somali immigrants in Oslo have changed their behavior toward female circumcision. But the most important finding in this study is the presence of parents in Oslo who publicly declared that they did not circumcise their daughters and that uncircumcised girls were proud of being uncut, which is called a "positive deviant group".

Conclusion

Based on the findings, Female as a part of society did not have any rights on their own self. Their life is depend on the tradition which sustain until present and will be continued for next generation. The tradition is often spread within the religious belief and vice versa. Therefore, the practice of female circumcision is still happening in three regions, including Surabaya, Bangkalan and Situbondo. These regions have its own backgrounds related to the legal practice of female circumcision. The understanding of the perpetrators toward health is supported by the presumption of culture that has been brought down from generations to generations. It further aggravates the condition of legal action within the community. Based on the applicable laws and

regulations, the government has role to maintain the welfare of its citizens, by applying applicable regulations and regulating both in the social to cultural aspects. However, the act of FGC is a proof that the community is still legalizing the practice. Citizens are still not understand the regulations on female circumcision. Female circumcision or FGC is still implemented in some communities and supported by the community's and religious' leader even though it is prohibited by the Regulation of the Health Minister (PERMENKES) Number 6/2014. Hence it categorized as an illegal activity. In order to prevent or maintain the health of woman, the next generation should have understanding on female circumcision due to avoid some mistakes in implementation and communicate more to religious' leader. Moreover, to enhance and create a just and non-discriminatory community, regulations and information on gender equality need to be carried out to the community. The conditions of different communities require different legal handling. The law enforcement need cooperation with the community in order to implement gender equality. The Law in books, action and society should be implemented correctly to have justice environment and the absent of discrimination toward human rights violations and coercion.

REFERENCES

1. Afkhami, M. (2008). *The Future of Women's Rights (Global Vision & Strategies)* (J. Kerr, E. Sprenger, & A. Symington, Eds.). London: Zed Books.
2. Farida, J., Elizabeth, M. Z., Fauzi, M., Rusmadi, R., & Filasofa, L. M. K. (2017). Sunat pada Anak Perempuan (Khifadz) dan Perlindungan Anak Perempuan di Indonesia: Studi Kasus di Kabupaten Demak. *SAWWA*, 12(3).
3. Fauziah, S. (2017). Tradisi Sunat Perempuan di Banten dan Implikasinya terhadap Gender, Seksualitas, dan Kesehatan Reproduksi. *Tsaqôfah: Jurnal Agama Dan Budaya*, 15(2).
4. Feillard, A., & Marcoes, L. (1998). Female Circumcision in Indonesia : To " Islamize " in Ceremony or Secrecy. *Archipel*, 56(337–367).
5. Hakim, C. (2016). The Sugar in His Tea: Sexuality, Patriarchy, and Sexual Politics. *Sociologia*, 3. <https://doi.org/10.2383/85805>
6. Imelda, J. D., Djamilah, D., Kartikawati, R., Mahendro, A. Y., & Ratri, S. D. (2018). Elimination of Female Genital Circumcision in Indonesian Transition Society: Revealing a Hope. *KnE Social Sciences*, 3(10), 427. <https://doi.org/10.18502/kss.v3i10.2925>
7. Lestari, F. (2015). Seks, Gender, dan Konstruksi Sosial. Retrieved from Jurnal Perempuan website: <https://www.jurnalperempuan.org/wacana-feminis/seks-gender-dan-konstruksi-sosial>
8. Nantabah, Z. K., Laksono, A. D., & Tumaji, T. (2015). DETERMINAN ORANG TUA DALAM PERILAKU SUNAT ANAK PEREMPUAN DI INDONESIA (Determinants of Parents for Female Children Circumcision in Indonesia). *Buletin Penelitian Sistem Kesehatan*, 18(1). <https://doi.org/10.22435/hsr.v18i1.4273.77-86>
9. Natsir, L. M. (2003). Mempertanyakan Praktik Sunat Perempuan di Indonesia. Retrieved from Harian Kompas website: <http://www.mitraiinti.org/?q=node/191>
10. Negara, M. O. (2005). Mengurai Persoalan Kehidupan Seksual dan Reproduksi Perempuan. *Jurnal Perempuan*.
11. Nurdiana, T. (2010). Sunat Perempuan pada Masyarakat Banjar di Kota Banjarmasin. *Jurnal Komunitas*, 2(2).
12. Pasaribu, V. A. . (2006). *Kesetaraan dan Keadilan Gender*. Universitas HKBP Nommensen.
13. Putranti, B. D. (2005). Sunat Perempuan: Cermin Bangunan Sosial Seksualitas Masyarakat Yogyakarta dan Madura. *Jurnal Kependudukan Dan Kebijakan*, 16(1).
14. Rachmadewi, R. (2000). *Studi Evaluasi Pelaksanaan Program Kesetaraan dan Keadilan Gender (KKG) Sektoral di Tingkat Pusat, Propinsi Jawa Timur dan Sumatera Barat*.
15. Ramli, L. (2019). Human Rights Approach in Environment Law Enforcement based on Law Number 23/2009. *Research, Society and Development*, 8(10). <https://doi.org/10.33448/rsd-v8i10.1417>
16. Sakti, Y. (2004). Sunat Anak Perempuan pada Masyarakat Urban Madura di Surabaya. *Jurnal Penelitian Dinamika Sosial*, 5(1).
17. Santi, S. (2006). Khitan Perempuan: Legitimasi Agama dan Budaya atas Kekerasan dan Pengendalian Tubuh Perempuan. *Forum Ilmiah Indonesia*, 3(1).
18. Smita, P. S. (2013). Sunat Perempuan, Melindungi atau Melukai? Retrieved from Femina website: <https://www.femina.co.id/trending-topic/erempuan--melindungi-atau-melukai->
19. Trianto, T. (2012). Relasi Gender dalam Bingkai Budaya Cablaka. *Yinyang*, 7(2).
20. Umar, N. (1999). *Argumen Kesetaraan Gender, Perspektif Al-Quran*. Jakarta: Paramadina.
21. Umriana, A., Fauzi, M., & Hasanah, H. (2016). Penguatan Hak Asasi Perempuan dan Kesetaraan Gender melalui Dialog Warga. *SAWWA*, 12(1), 41–59.

УДК 347

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-05

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПОЖИВАЧА МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

Стратонов В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевого права
Херсонського державного університету,
м. Херсон, 73000, вулиця Університетська, 27,
e-mail: stratonov@ksu.ks.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Гавловська А.,

доцент кафедри галузевого права
Херсонського державного університету,
м. Херсон, 73000, вулиця Університетська, 27
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7973-7560>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Механізм правового регулювання захисту прав споживачів в цілому, та прав споживачів у сфері надання медичних послуг зокрема, пройшов певні історичні етапи становлення та розвитку. Особливе місце в системі організації захисту прав споживачів на міжнародному рівні стало створення у 1960 році Міжнародної організації споживачів – Consumers International, яка є світовою федерацією груп споживачів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Діяльність міжнародних та національних організацій має за загальну мету «захист прав споживачів» шляхом консолідації зусиль груп споживачів і відповідних організацій та захист їх прав і інтересів перед відповідними державними та міжнародними органами і організаціями. Правовий статус пацієнта – це комплексне теоретико-правове явище, що включає правосуб'єктність пацієнта, основні права, обов'язки, відповідальність, гарантії реалізації його прав і свобод тощо. Зміст правового статусу пацієнта складають його права, обов'язки та юридична відповідальність.

Висновки. Всю систему прав пацієнтів – споживачів медичних послуг умовно можна поділити на наступні групи: 1) загальні медичні права – дану групу прав закріплено в базових нормативно-правових актах, до загальних медичних прав відносяться: право на охорону здоров'я; право на згоду на надання медичної допомоги чи відмова від неї; право на інформацію; право на конфіденційність і захист персональних даних; 2) спеціальні медичні права; 3) права осіб, які примусово набули правовий статус пацієнта; 4) права осіб, які беруть участь у медико-біологічних експериментах та випробуваннях.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: медична послуга, пацієнт, статус споживача, реалізація прав.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА ПОТРЕБИТЕЛЯ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ

Стратонов В.,

доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры отраслевого права
Херсонского государственного университета,
г. Херсон, 73000, улица Университетская, 27
e-mail: stratonov@ksu.ks.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Гавловская А.,

доцент кафедры отраслевого права
Херсонского государственного университета,
г. Херсон, 73000, улица Университетская, 27
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7973-7560>

АННОТАЦИЯ: Механизм правового регулирования защиты прав потребителей в целом, и прав потребителей в сфере оказания медицинских услуг в частности, прошел определенные исторические этапы становления и развития. Особое значение в системе организации защиты прав потребителей на международном уровне сыграло создание в 1960 году Международной организации потребителей – Consumers International, которая является мировой федерацией групп потребителей. Деятельность международных и национальных организаций имеет общую цель «защита прав потребителей» путем консолидации усилий групп потребителей также соответствующих организаций и защиту их прав в том числе интересов перед соответствующими государственными и международными органами, организациями.

Правовой статус пациента – это комплексное теоретико-правовое явление, включающее правосубъектность пациента, основные права, обязанности, ответственность, гарантии реализации его прав и свобод и тому подобное. Содержание правового статуса пациента составляют его права, обязанности и юридическая ответственность.

Всю систему прав пациентов – потребителей медицинских услуг условно можно разделить на следующие группы: 1) общие медицинские права – данная группа прав закреплена в базовых нормативно-правовых актах. К общим медицинским правам относятся: право на здравоохранение; право на согласие на предоставление медицинской помощи или отказ от нее; право на информацию; право на конфиденциальность и защиту персональных данных; 2) специальные медицинские права; 3) права лиц, которые принудительно приобрели правовой статус пациента; 4) права лиц, которые участвуют в медико-биологических экспериментах и испытаниях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: медицинская услуга, пациент, статус потребителя, реализация прав.

CONCEPT AND CONTENT OF THE LEGAL STATUS OF A CONSUMER OF MEDICAL SERVICES

Vasyl Stratonov,

Doctor of Law, Associate Professor,
professor of department of branch right
for the Kherson state university,
Kherson, 73000, Universitetskaya street, 27
e-mail: stratonov@ksu.ks.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Alina Havlovska,

assistant professor of branch law department
of Kherson State University, Ph.D,
Kherson, 73000, Universitetskaya street, 27
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7973-7560>

ANNOTATION: *Introduction.* The mechanism of legal regulation of consumer protection in general, and consumer rights in the field of medical services in particular, has passed certain historical stages of formation and development. Of particular importance in the system of organizing consumer protection at the international level was the creation in 1960 of the International Organization of Consumers - Consumers International, which is a world federation of consumer groups. The activities of international and national organizations have a common goal of "consumer protection" by consolidating the efforts of consumer groups and relevant organizations and protecting their rights, including interests, before the relevant state and international bodies and organizations.

Summary of the main research results. The legal status of the patient is a complex theoretical and legal phenomenon, including the legal personality of the patient, basic rights, duties, responsibilities, guarantees for the realization of his rights and freedoms, and the like. The content of the legal status of the patient consists of his rights, obligations and legal responsibility.

Conclusions. The entire system of patients' rights - consumers of medical services can be conditionally divided into the following groups: 1) general medical rights - this group of rights is enshrined in the basic regulatory legal acts. General health rights include: the right to health care; the right to consent to or refuse medical care; the right to information; the right to confidentiality and protection of personal data; 2) special medical rights; 3) the rights of persons who forcibly acquired the legal status of a patient; 4) the rights of persons who participate in medical and biological experiments and tests.

KEY WORDS: medical service, patient, consumer status, exercise of rights.

Вступ. Процес реформування системи охорони здоров'я, з урахуванням євроінтеграції нашої держави, породжує проблеми як теоретичного так і практичного характеру. Не є винятком і зміст правового статусу споживача медичних послуг. У зв'язку з цим, виникла необхідність вирішення проблем теоретичного характеру, в першу чергу визначення поняття споживача медичних послуг, деталізації його прав і обов'язків. Слід зазначити, що дослідження зазначеного напрямку в більшості своїй проводилися фрагментарно. З урахуванням вищезазначеного, ми вбачаємо, що особливий науковий інтерес представляють наступні проблеми цивільно-правового регулювання відносин в сфері надання медичних послуг, а саме: правовий статус споживача медичних послуг та суб'єктів правовідносин у сфері надання медичних послуг, проблемні питання юридичної відповідальності за порушення прав споживачів у сфері надання медичних послуг та інше.

Мета дослідження – обґрунтування теоретичних засад та практичних заходів вдосконалення правового механізму захисту прав споживачів у сфері надання медичних послуг в умовах реформування системи охорони здоров'я України.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає науковий правовий аналіз приписів українського законодавства в сфері надання медичних послуг в Україні; загальнонауковий діалектичний метод пізнання дозволив виявити залежність фактичного стану відносин щодо захисту прав споживачів у сфері надання медичних послуг в Україні від рівня їх правового регулювання.

У дослідженні також були використані загально-філософські методи (закони формальної логіки, аналіз, синтез, дедукція та індукція, абстрагування), загальнонаукові методи пізнання (системно-структурний, статистичний, комплексний і функціональний метод) і спеціальні методи юридичної науки (формально-догматичний, порівняльно-правовий).

Правовий статус споживача медичних послуг в медико-правових відносинах відіграє значну роль, адже реалізація ним своїх прав є підставою для виникнення, зміни та припинення даних правовідносин, обумовлює права і обов'язки інших учасників відносин та функціонування всієї сфери охорони здоров'я.

Перш ніж визначити поняття та зміст правового статусу споживача медичних послуг необхідно зазначити поняття «правовий статус». Слід зауважити, що науковці в своїх працях використовують різні підходи до його розуміння, а саме:

- правовий статус – це система закріплених в нормативно-правових актах система прав, свобод та обов'язків гарантованих державою та які визначають індивіда як суб'єкта права (О.Ф. Скакун) [1, с. 377];
- правовий статус – це встановлене нормами права положення суб'єктів права, перелік його прав та обов'язків (Ю.С. Шемшученко) [2, с. 626];
- правовий статус особи – це юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві, його права та обов'язки які визначені нормативно-правовими актами різної юридичної сили (Г.В. Задорожня, Н.К. Шаптала) [3, с. 225].

Отже, досліджуючи дані поняття правового статусу та підходи до його розуміння інших науковців ми можемо визначити наступні характерні риси правового статусу:

- 1) правовий статус суб'єкта права закріплюється в міжнародних нормативно-правових актах, Конституції України та інших нормативно-правових актах;
- 2) визначає коло прав і обов'язків суб'єкта права, порядок їх реалізації та виконання;
- 3) визначає межі юридичної відповідальності суб'єкта права та порядок притягнення до неї;
- 4) надає соціальному індивіду статус суб'єкта права та включає його до системи тих чи інших правовідносин.

Слід зауважити, що нормативно-правове регулювання правового статусу споживача медичних послуг в Україні має ряд недоліків, про що також свідчить статистика, яка розміщена на офіційному сайті Міністерство охорони здоров'я. Так, за результатами дослідження «(Без)коштовна медицина», яке було проведено БФ «ПАЦІЄНТИ УКРАЇНИ» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), порушення прав споживачів медичних послуг проілюстровано в наступних цифрах:

- при наявності безкоштовної медицини, витрати на лікування з власних коштів пацієнтів складають близько 46%;
- 52 % хворих не звертаються до лікарів, намагаючись вилікувати хворобу самостійно, з них 6,4% просять поради у провізора та 0,6% шукають відповідну інформацію в мережі Інтернет;
- причинами не звернення до лікаря є: послуги лікаря занадто дорогі (25%), недовіра кваліфікації медичному персоналу (7%), великі черги в медичних закладах (13%), знають, як лікуватися, з попереднього досвіду (58%), очікували, що хвороба мине (26%);
- 52% вживали ліки за рекомендаціями знайомих чи порадами в інтернеті;
- 65% позичали гроші або продавали цінні речі задля покриття витрат на ліки;
- 94% вважають ліки занадто дорогими, 48% зазначають про низьку ефективність підібраних ліків, 28% – про те, що лікар виписує забагато ліків, 17% – про відсутність ліків в аптеках [4].

У законодавстві та науковій думці існують певні розбіжності щодо розуміння суб'єкта медичних правовідносин, який реалізує тим чи іншим чином належне йому право на охорону здоров'я. Такі суб'єкти носять назву «споживач медичних послуг», «пацієнт» та «клієнт».

Припустимо, що поняття «споживач медичних послуг» включає в себе поняття «клієнт» та «пацієнт», а поняття «пацієнт» включає в себе поняття «клієнта» як споживача медичних послуг. Адже, «клієнт маркується як споживач, який спроможний платити, а медична установа в цьому випадку розглядається як організація зі своїми бізнес-процесами, які мають медичну компоненту» [5, с. 88].

Зупинимось в нашому дослідженні більш детально на визначенні правового статусу пацієнта як суб'єкта медично-правових відносин.

Для дослідження поняття і змісту правового статусу пацієнта перш за все необхідно визначити поняття «пацієнт». Даний термін використовується такими міжнародно-правовими актами, як Положення про захист прав і конфіденційність пацієнта (1993 р.); Лісабонська декларація щодо прав пацієнтів (1981 р.); Декларація про розвиток прав пацієнтів у Європі (1994 р.); рекомендації Комітету міністрів державам-учасницям щодо проблеми пацієнта як активного учасника свого власного лікування (1980 р.) тощо.

А також термін «пацієнт» використовується у низці нормативно-правових актів України, серед яких слід виділити такі групи нормативно-правових актів: затверджені наказами МОЗ положення та інструкції, розпорядження та постанови Кабінету Міністрів України та Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення своєчасного доступу пацієнтів до необхідних лікарських засобів та медичних виробів шляхом здійснення державних закупівель із залученням спеціалізованих організацій, які здійснюють закупівлі» від 19.03.2015 р. №269-VIII.

Нормативно-правове закріплення поняття пацієнта в українському законодавстві знайшло своє відображення у п. 2.15 Інструкції про проведення клінічних випробувань лікарських засобів та

експертизи матеріалів клінічних випробувань (Наказ МОЗ України від 01.11.2000 р.), де закріплено визначення пацієнта у відносинах клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань: «пацієнт (доброволець) – це особа, яка безпосередньо контактує із закладами охорони здоров'я та пропонує себе за добровільною згодою як досліджуваний у клінічних випробуваннях лікарського засобу».

У правотворчій діяльності були спроби нормативно закріпити дане поняття. Наприклад, проект Закону України «Про фінансування охорони здоров'я та медичне страхування» від 19.09.2006 р. визначав пацієнта як «особу, що звернулася за медичною послугою», а проект Закону України «Про правові основи біоетики та гарантії її забезпечення» від 08.06.2005 р. – як «здоровий або хворий споживач медичних послуг».

Більш розширене визначення поняття міститься в таких проектах законів:

- проект Закону України «Про права пацієнтів» від 16 січня 2003 р. «пацієнт – це будь-яка особа, що звернулася за медичною допомогою або скористалась нею, незалежно від того, в якому вона стані, хвора, здорова чи особа, що погодилась на медико-біологічний експеримент»;

- проект Закону України «Про права пацієнтів» від 21 лютого 2005 р. «пацієнт – це особа, що має потребу в медичній допомозі і/чи звернулася по неї, одержує медичну допомогу або бере участь у якості випробуваного в біомедичних дослідженнях, знаходиться під медичним спостереженням, а також споживач медичних і пов'язаних з ними послуг незалежно від стану його здоров'я».

У наукових працях існують різні підходи до визначення поняття «пацієнт».

Наприклад, В.О. Галай зауважує, що «пацієнтом є людина незалежно від віку, статі, расової приналежності, національності, віросповідання, стану здоров'я та інших чинників, яка реалізує своє право на отримання медичної допомоги чи послуг» [6, с. 14]. О. Піщит зазначає, що «пацієнт – це особа, що вступила у правові відносини з медичними працівниками й (чи) іншими представниками медичних закладів з приводу отримання медичної допомоги».

О.В. Темченко та Н.О. Абрамович виділяють такі характерні ознаки пацієнта:

- 1) може бути виключно людина;
- 2) особа, яка звернулася за отриманням медичних послуг;
- 3) поняття “пацієнт” не може розглядатись відокремлено від виконавця послуг [7, с. 89].

Узагальнюючи вищезазначені поняття, ми можемо запропонувати власне визначення «пацієнта»: *пацієнт – це фізична особа, яка набуває статусу споживача медичних послуг у результаті звернення за наданням діагностичної, профілактичної, лікувальної чи реабілітаційної медичної допомоги або шляхом реалізації права бути учасником медико-біологічного експерименту.*

Як зазначає І.М. Паращич, правовий статус пацієнта – це комплексне теоретико-правове явище, що включає правосуб'єктність пацієнта, основні права, обов'язки, відповідальність, гарантії реалізації його прав і свобод тощо [8, с. 11].

Отже, зміст правового статусу пацієнта складають його права, обов'язки та юридична відповідальність.

Права пацієнта – це основні права людини, яка потребує медичної допомоги для охорони власного здоров'я та життя, з точки зору забезпечення доступу до медичного обслуговування, рівноправності, якості та ефективності такої допомоги [9, с. 3].

На думку В.В. Глуховського, права пацієнта – це «специфічні права, похідні від загальних цивільних, політичних, економічних, соціальних та культурних прав людини, що регулюються при отриманні медичної допомоги, та пов'язаних з нею послуг, або у зв'язку з будь-яким медичним впливом, що здійснюється стосовно людини» [10, с. 35].

Проект Закону України «Про захист прав пацієнтів» від 06.12.2007 р. №1132 містив таке визначення прав пацієнтів: «права пацієнта – права, реалізовані на індивідуальному, колективному і груповому рівнях в області охорони здоров'я, в тому числі у зв'язку з будь-яким медичним втручанням» [11].

Права пацієнта ґрунтуються на наступних принципах: життя людини як найбільша цінність; повага до честі та гідності людини; органічний зв'язок духовного і фізичного здоров'я; участь пацієнта в прийнятті медичних рішень; забезпечення безпеки життя і здоров'я; таємниця особистого життя особи; державний та громадський контроль за якістю медичної і лікарської допомоги.

Серед класифікацій прав пацієнтів заслуговує на увагу підхід Ю.А. Козаченко:

- 1) конституційні права;
- 2) загальні права пацієнтів;
- 3) спеціальні права пацієнтів залежно від виду наданої медичної допомоги;
- 4) спеціальні права пацієнтів залежно від напрямку медичної діяльності;
- 5) спеціальні права різних професійних та соціальних категорій пацієнтів [12, с. 182].

На нашу думку, всю систему прав споживачів медичних послуг умовно можна поділити на дві великі групи:

1. *Загальні медичні права* – дану групу прав закріплено в базових нормативно-правових актах (наприклад, в Лісабонській декларації щодо прав пацієнта, Конституції України, Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» тощо). До загальних медичних прав відносяться: право на охорону здоров'я; право на згоду на надання медичної допомоги чи відмова від неї; право на інформацію; право на конфіденційність і захист персональних даних.

2. *Спеціальні медичні права* – дану групу прав закріплено в спеціальних нормативно-правових актах, які регулюють окремі медичні галузі (наприклад, права у сфері репродуктивної медицини, права донорів тощо), права осіб, які примусово набули правовий статус пацієнта (такі права виникають у осіб, до яких застосовуються заходи примусового медичного лікування за рішенням суду чи у випадку, коли рішення про надання медичної допомоги приймають законні представники недієздатної особи) та права осіб, які беруть участь у медико-біологічних експериментах та випробуваннях.

З урахуванням особливостей реформування галузі охорони здоров'я та все більшого розвитку приватних медичних закладів, важливим є визначення переліку прав споживачів медичних послуг, які реалізуються завдяки укладання договору про надання медичних послуг. До них відносяться: право на забезпечення кваліфікованою медичною допомогою; право на лікарську таємницю, право вимагати роз'яснення діагнозу, методів лікування і можливих наслідків, право на надання згоди на медичне втручання, права, які в договорі про надання медичних послуг є додатковими (наприклад, харчування в стаціонарних лікувальних установах, зберігання речей).

Тенденціями в розвитку та становленні прав пацієнтів в українському законодавстві є: розширення, доповнення та деталізація прав пацієнтів; наявність правових колізій; недостатній рівень відповідності міжнародним стандартам у сфері охорони здоров'я; декларативний характер норм, що закріплюють права пацієнта; відсутність дієвих гарантій реалізації та захисту прав пацієнтів тощо.

Складовою частиною змісту правового статусу споживачів медичних послуг є юридичні обов'язки (обов'язок – це міра належної поведінки суб'єкта правовідносин). До них відносяться такі обов'язки:

- піклуватись про власне здоров'я та здоров'я інших осіб (наприклад, членів сім'ї);
- дотримуватись правил внутрішнього розпорядку лікувальної установи;
- повідомляти лікарю достовірну інформацію, необхідну для визначення правильного діагнозу і обрання стратегії лікування;
- після надання згоди на медичне втручання неухильно виконувати всі розпорядження лікуючого лікаря;
- у передбачених законодавством випадках проходити профілактичні медичні огляди і робити щеплення;
- негайно звертатися до лікаря при підозрі на наявність захворювання, що представляє небезпеку масового поширення, наприклад Covid-19 тощо [9, с. 5];
- оплачувати своєчасно та в повному обсязі надані медичні послуги тощо.

Невиконання або неналежне виконання обов'язків споживачем медичних послуг тягне за собою притягнення його до юридичної відповідальності.

Загальноприйнятим правовим розумінням юридичної відповідальності є те, що юридична відповідальність – це відповідальність, що полягає в застосуванні державою до правопорушника певних заходів примусу, передбачених санкціями правових норм кримінальної, адміністративної, цивільної та дисциплінарної відповідальності [13].

Зокрема, притягнути до цивільно-правової відповідальності споживача медичних послуг може керівник лікувальної установи у випадку, якщо відповідач:

- 1) порушив права медичних працівників на повагу честі, гідності, ділової репутації або зашкодив діловій репутації (іміджу) лікувальної установи;
- 2) порушив права інших пацієнтів на забезпечення якісною, своєчасною та безпечною медичною допомогою;
- 3) увів в оману співробітників лікувально-профілактичних закладів при наданні персональних відомостей, що потягло за собою видачу документів, у т.ч. суворой звітності, із неправдивими даними;
- 4) зіпсував матеріально-технічну базу лікувальної установи;
- 5) порушив строки та порядок розрахунку за надані медичні послуги [9, с. 6].

Висновки. Окрім, притягнення до цивільно-правової відповідальності в окремих випадках пацієнт може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів чи кримінальних правопорушень. Прикладом судової справи про притягнення пацієнтів до кримінальної відповідальності за посягання на здоров'я медичних працівників є рішенням суду Суворовського районного суду м. Херсона від 05.12.2014 року (Справа №668/9273/14-к). Фабула справи: пацієнт, перебуваючи в приміщенні кабінету №1 Херсонської міської протитуберкульозної поліклініки, під час конфлікту, який виник через неприємні відносини, переслідуючи умисел, направлений на спричинення тілесних ушкоджень медичному працівнику, наніс удар долонею руки по обличчю в область підборіддя останнього, чим спричинив йому легкі тілесні ушкодження. Рішення суду: підсудного пацієнта визнано

винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України та призначено покарання у вигляді штрафу в розмірі 510 (п'ятсот десять) гривень. Визначене дає підстави стверджувати, що відповідальність пацієнтів, як споживачів медичних послуг, за порушення прав медичних установ та їх працівників може містити як цивільно-правовий та кримінально-правовий характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник]. Харків: Консум, 2001. 656 с.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. Енкцикл.», 1998. Т 5.: П-С. 2002. 736 с.
3. Шаптала Н.К. Конституційне право України: [навч. посіб.] / Н.К. Шаптала, Г.В. Задорожня. Дніпропетровськ: ТОВ «Лізунов Прес», 2012. 472 с.
4. Стратегический план международной организации потребителей на 2007-2011 годы (CONSUMERS INTERNATIONAL STRATEGIC PLAN FOR 2007-2011). *Стандартизація сертифікація якості*. 2009. №4 С. 67-69.
5. Козаченко Ю.А. Адміністративно-правове регулювання забезпечення прав пацієнта в Україні: автореф. дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Х., 2016. 24 с.
6. Галай В.О. Способи захисту прав пацієнтів в Україні. Науково-практичний посібник. К. 2008. 74 с.
7. Темченко О.В., Абрамович Н.О. Пацієнт як учасник договору про надання медичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія ПРАВО. 2015. Випуск 32. Том 2. С. 88-92.
8. Парашич І.М. Державні механізми забезпечення та захисту прав пацієнтів в Україні: стан і тенденції розвитку: автореф. дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К. 2009. 23 с.
9. Беденко-Зваридчук О. Правовий статус пацієнта та його представника. *Практика управління медичним закладом*. 2014. № 4. С. 1-14.
10. Глуховський В.В. Права пациента и значение информированного согласия в медицинской практике. *Медикосоциальные проблемы семьи*. 2002. №1. Т. 7. С. 33-37.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 15.09.2020).
12. Козаченко Ю.А. Питання систематизації прав пацієнта. *Адміністративне і фінансове право*. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8291/1/23.pdf> С. 177-183 (дата звернення: 15.09.2020).
13. Про соціальні послуги: Закон України від 07.01.2018 р. 2229-VIII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 15.19.2020).

REFERENCES

1. Skakun O.F. Teorija derzhavi i prava: [pidruchnik]. Harkiv: Konsum, 2001. 656 s. [in Ukrainian]
2. Juridichna enciklopedija: v 6 t. / redkol.: Ju.S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. K.: «Ukr. Enkcikl.», 1998. T 5.: P-S. 2002. 736 s. [in Ukrainian]
3. Shaptala N.K. Konstitucijne pravo Ukraini: [navch.posib.] / N.K. Shaptala, G.V. Zadorozhnja. Dnipropetrovs'k: TOV «Lizunov Pres», 2012. 472 s. [in Ukrainian]
4. Strategicheskij plan mezhdunarodnoj organizacii potrebitelej na 2007-2011 gody (CONSUMERS INTERNATIONAL STRATEGIC PLAN FOR 2007-2011). Standartizacija sertifikacija jakist'. 2009. №4 S. 67-69. [in Ukrainian]
5. Kozachenko Ju.A. Administrativno-pravove reguljuvannja zabezpechennja prav pacienta v Ukraini: avtoref. dis. kand. jur. nauk: spec. 12.00.07 – administrativne pravo i proces; finansove pravo; informacijne pravo. H., 2016. 24 s. [in Ukrainian]
6. Galaj V.O. Sposobi zahistu prav pacientiv v Ukraïni. Naukovo-praktichnij posibnik. K. 2008. 74 s. [in Ukrainian]
7. Temchenko O.V., Abramovich N.O. Pacient jak uchasnik dogovoru pro nadannja medichnih poslug. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'noho universitetu*: Serija PRAVO. 2015. Vipusk 32. Tom 2. S. 88-92. [in Ukrainian]
8. Parashhich I.M. Derzhavni mehanizmi zabezpechennja ta zahistu prav pacientiv v Ukraïni: stan i tendencii rozvitku: avtoref. dis. kand. jur. nauk: spec. 12.00.01 – teorija ta istorija derzhavi i prava; istorija politichnih i pravovih uchen'. K. 2009. 23 s. [in Ukrainian]
9. Bedenko-Zvaridchuk O. Pravovij status pacienta ta jogo predstavnika. *Praktika upravlinnja medichnim zakladom*. 2014. № 4. S. 1-14. [in Ukrainian]
10. Gluhovs'kij V.V. Prava pacienta i znachenie informirovannogo soglasija v medicinskoj praktike. *Medikososial'nye problemy sem'i*. 2002. №1. T. 7. S. 33-37. [In Russian]
11. Pro derzhavnu reestraciju juridichnih osib, fizichnih osib-pidpriemciv ta gromads'kih formuvan': Zakon Ukraïni vid 15.05.2003 r. № 755-IV URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (data zvernennja: 15.09.2020). [in Ukrainian]
12. Kozachenko Ju.A. Pitannja sistematicizacii prav pacienta. *Administrativne i finansove pravo*. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8291/1/23.pdf> S. 177-183 (data zvernennja: 15.09.2020). [in Ukrainian]
13. Pro social'ni poslugi: Zakon Ukraïni vid 07.01.2018 r. 2229-VIII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (data zvernennja: 15.19.2020). [in Ukrainian]

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

УДК 346.5; 342.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-06

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ПОВНОВАЖЕННЯ У ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ,
УПРАВЛІННЯ, РЕГУЛЮВАННЯ ТА КОНТРОЛЮ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кухарчук А. М.,

аспірант, викладач кафедри господарського
та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
м. Київ, 03056, просп. Перемоги, 37
e-mail: nastyashev95@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7576-5188>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Проблематика правового дослідження організаційно-господарських повноважень постійно знаходиться у фокусі уваги дослідників у сфері як господарського, так і адміністративного права. Існують різні точки зору стосовно виникнення організаційно-господарських повноважень. Деякі вчені вважають, що такі повноваження виникають виключно в процесі управління господарською діяльністю, інші – як в процесі управління, так і в процесі регулювання господарської діяльності. В тому числі, додаються до таких дискусій питання організації та контролю господарської діяльності. Відповідно внаслідок яких процесів виникають організаційно-господарські повноваження на сьогодні так чітко і не визначено ні на законодавчому, ні на доктринальному рівнях.

Актуальність. Враховуючи таку невизначеність стосовно процесів, під час яких виникають організаційно-господарські повноваження з'являється багато питань та проблем під час їх реалізації. Зокрема, ця проблема проявляється в розмежуванні організаційно-господарських та владних повноважень, особливо, коли суб'єкт одночасно наділяється функціями владного та організаційно-господарського характеру в процесі управління господарською діяльністю. Відповідно аналіз понять організації, управління, регулювання та контролю господарської діяльності у контексті теорії господарського та адміністративного права та теоретико-правовому ракурсі потребує свого обґрунтування й системного наукового розкриття.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Опрацьовано визначення зазначених понять на законодавчому та доктринальному рівнях. Досліджено поняття організації господарської діяльності, яку запропоновано розглядати у широкому (як самостійний напрям діяльності, спрямований на раціональне поєднання в часі і просторі всіх елементів господарської системи відповідного рівня: загальнонаціональному (галузевому), на місцевому (регіональному), на рівні суб'єктів господарювання); та вузькому значеннях (як функцію управління, яка реалізується в процесі об'єднання (розподілення) суб'єктів, об'єктів, засобів і призначена для створення нової або реорганізації чи ліквідації діючої системи). Встановлено, що управління господарською є самостійним видом діяльності, який реалізуються стосовно суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з провадженням або реалізацією наміру провадити господарську діяльність на підставі відносин власності щодо майна, на базі якого провадиться господарська діяльність, відносин контролю-підпорядкування та делегованих повноважень з метою ефективного її здійснення. Запропоновано розглядати державне регулювання господарської діяльності на макрорівні та мікрорівні. Досліджено, що контроль є однією з функцій управління.

Висновки. Обґрунтовано, що організаційно-господарські повноваження виникають в процесі управління господарською діяльністю та/або регулювання господарської діяльності (на мікрорівні). Запропоновано включення до Господарського кодексу України таке визначення організаційно-господарських відносин: «під організаційно-господарськими відносинами у цьому Кодексі розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю та/або регулювання господарської діяльності (на мікрорівні)».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: організаційно-господарські повноваження, організація, управління, регулювання, контроль, господарська діяльність.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПОЛНОМОЧИЯ В ПРОЦЕССЕ ОРГАНИЗАЦИИ, УПРАВЛЕНИЯ, РЕГУЛИРОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Кухарчук А. Н.,

аспирант, преподаватель кафедры хозяйственного
и административного права
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт
имени Игоря Сикорского»
г. Киев, 03056, просп. Победы, 37
e-mail: nastyashev95@gmail.com
orcid: 0000-0001-7576-5188

АННОТАЦИЯ. *Введение.* Проблематика правового исследования организационно-хозяйственных полномочий постоянно находится в фокусе внимания исследователей в области как хозяйственного, так и административного права. Существуют различные точки зрения относительно возникновения организационно-хозяйственных полномочий. Некоторые ученые считают, что такие полномочия возникают только в процессе управления хозяйственной деятельностью, другие – как в процессе управления, так и в процессе регулирования хозяйственной деятельности. Так же добавляются к таким дискуссиям вопросы организации и контроля хозяйственной деятельности.

Актуальность. Учитывая такую неопределенность относительно процессов, при которых возникают организационно-хозяйственные полномочия появляется много вопросов и проблем при их реализации. В частности, эта проблема проявляется в разграничении организационно-хозяйственных и властных полномочий, особенно, когда субъект одновременно наделяется функциями властного и организационно-хозяйственного характера в процессе управления хозяйственной деятельностью. Соответственно анализ понятий организации, управления, регулирования и контроля хозяйственной деятельности в контексте теории хозяйственного и административного права и теоретико-правовом ракурсе требует своего обоснования и системного научного раскрытия.

Краткое содержание основных результатов исследования. Обработано определение указанных понятий на законодательном и доктринальном уровне. Исследовано понятие организации хозяйственной деятельности, которую предложено рассматривать в широком (как самостоятельное направление деятельности, направленный на рациональное сочетание во времени и пространстве всех элементов хозяйственной системы соответствующего уровня: общенациональном (отраслевом), на местном (региональном), на уровне субъектов хозяйствования); и узком смыслах (как функцию управления, которая реализуется в процессе объединения (распределения) субъектов, объектов, средств и предназначена для создания новой или реорганизации или ликвидации действующей системы). Установлено, что управление хозяйственной является самостоятельным видом деятельности, реализуются относительно общественных отношений, которые возникают, изменяются и прекращаются в связи с осуществлением или реализацией намерения осуществлять хозяйственную деятельность на основании отношений собственности в отношении имущества, на базе которого осуществляется хозяйственная деятельность, отношений контроля-подчинения и делегированных полномочий в целях эффективного ее осуществления. Предложено рассматривать государственное регулирование хозяйственной деятельности на макроуровне и микроуровне. Доказано, что контроль является одной из функций управления.

Выводы. Обосновано, что организационно-хозяйственные полномочия возникают в процессе управления хозяйственной деятельностью и / или регулирования хозяйственной деятельности (на микроуровне). Предложено включение в Хозяйственный кодекс Украины такое определение организационно-хозяйственных отношений: «под организационно-хозяйственными отношениями в этом Кодексе понимаются отношения, складывающиеся между субъектами хозяйствования и субъектами организационно-хозяйственных полномочий в процессе управления хозяйственной деятельностью и/или регулирования хозяйственной деятельности (на микроуровне)».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: организационно-хозяйственные полномочия, организация, управление, регулирование, контроль, хозяйственная деятельность.

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC POWERS IN THE PROCESS OF ORGANIZATION, MANAGEMENT, REGULATION AND CONTROL OF ECONOMIC ACTIVITY

Anastasiia Kukharchuk,

graduate student, lecturer at the Department of Economics
and administrative law
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
03056, Kyiv, ave. Peremogi, 37
e-mail: nastyashev95@gmail.com
orcid: 0000-0001-7576-5188

ANNOTATION: *Introduction.* The issue of legal research of organizational and economic powers is constantly in the focus of researchers in the field of both economic and administrative law. There are different views on the emergence of organizational and economic powers. Some scholars believe that such powers arise exclusively in the process of managing economic activity, others - both in the process of management and in the process of regulating economic activity. In particular, the issues of organization and control of economic activity are added to such discussions. Accordingly, as a result of which processes the organizational and economic powers arise today are not so clearly defined at the legislative or doctrinal levels.

Topicality. Given this uncertainty regarding the processes during which organizational and economic powers arise, many questions and problems arise during their implementation. In particular, this problem is manifested in the separation of organizational and economic and power powers, especially when the subject is simultaneously endowed with the functions of power and organizational and economic nature in the process of managing economic activity. Accordingly, the analysis of the concepts of organization, management, regulation and control of economic activity in the context of the theory of economic and administrative law and the theoretical and legal perspective needs its justification and systematic scientific disclosure.

Summary of the main results of the research. The definition of these concepts at the legislative and doctrinal levels has been worked out. The concept of organization of economic activity is studied, which is proposed to be considered broadly (as an independent direction of activity aimed at rational combination in time and space of all elements of economic system of appropriate level: national (sectoral), local (regional), at the level of economic entities); and narrow meanings (as a management function that is implemented in the process of unification (distribution) of subjects, objects, means and is designed to create a new or reorganize or liquidate the existing system). It is established that economic management is an independent type of activity that is implemented in relation to social relations that arise, change and cease in connection with the implementation or realization of the intention to conduct economic activity on the basis of property relations on the basis of property, control relations. -subordination and delegated powers in order to effectively implement it. It is proposed to consider state regulation of economic activity at the macro and micro levels. It is investigated that control is one of the management function.

Conclusions. It is substantiated that organizational and economic powers arise in the process of business management and / or regulation of economic activity (at the micro level). It is proposed to include in the Commercial Code of Ukraine the following definition of organizational and economic relations: "organizational and economic relations in this Code mean the relations between business entities and subjects of organizational and economic powers in the process of economic management and / or economic regulation. activities (at the micro level) ".

KEY WORDS: organizational and economic powers, organization, management, regulation, control, economic activity.

Вступ. Проблематика правового дослідження організаційно-господарських повноважень постійно знаходиться у фокусі уваги дослідників у сфері як господарського, так і адміністративного права. Існують різні точки зору стосовно виникнення організаційно-господарських повноважень. Деякі вчені вважають, що такі повноваження виникають виключно в процесі управління господарською діяльністю, інші – як в процесі управління, так і в процесі регулювання господарської діяльності. В тому числі, додаються до таких дискусій питання організації та контролю господарської діяльності. Відповідно внаслідок яких процесів виникають організаційно-господарські повноваження на сьогодні так чітко і не визначено ні на законодавчому, ні на доктринальному рівнях.

Актуальність. Враховуючи таку невизначеність стосовно процесів, під час яких виникають організаційно-господарські повноваження з'являється багато питань та проблем під час їх реалізації. Особливо ця проблема проявляється в розмежуванні організаційно-господарських та владних повноважень, зокрема, коли суб'єкт одночасно наділяється функціями владного та організаційно-господарського характеру в процесі управління господарською діяльністю. Відповідно аналіз понять організації, управління, регулювання та контролю господарської діяльності у контексті теорії господарського та адміністративного права та теоретико-правовому ракурсі потребує свого обґрунтування й системного наукового розкриття.

Мета та завдання статті. Мета полягає у дослідженні процесів організації, управління, регулювання та контролю господарської діяльності стосовно виникнення та реалізації організаційно-господарських повноважень. Завдання базуються на дослідженні вказаних понять як самостійних на законодавчому та

доктринальному рівнях, так і в порівнянні між собою для їх чіткого розуміння та співвідношення з організаційно-господарськими повноваженнями.

Огляд праць з даної проблематики. Вивченням досліджуваного питання займались, зокрема, Бевз С. І., Вінник О. М., Віхров О. П., Гринюк Р. Ф., Мальська М. П., Кравець І. М., Мандюк Н. Л., Занько Ю. С., Щербина В. С. та інші вчені, проте, проте чіткого відмежування понять організації, управління, регулювання та контролю господарської діяльності стосовно виникнення та реалізації організаційно-господарських повноважень ними визначено не було.

Основні результати дослідження. Господарським кодексом України, а саме – частиною 6 статті 3 визначено, що організаційно-господарські повноваження виникають виключно у процесі управління господарською діяльністю [1]. Ця думка зустрічається і в науці господарського права [16, с. 29]. Як визначено О. П. Віхровим, легальне визначення організаційно-господарських відносин ґрунтується на категоріях «організація» та «управління» господарською діяльністю. Інші вчені наполягають на тому, що організаційно-господарські правовідносини виникають в процесі управління та регулювання господарської діяльності, складовою яких є контроль [8, с. 50].

На думку А. М. Смолкіна, організація – це встановлення і забезпечення доцільних зв'язків між елементами системи [12, с. 17]. Н. Ней вважає, що організація – це одна з універсальних функцій соціального (у тому числі державного) управління [28, с. 29], тобто організація являє собою складову управлінської діяльності щодо впорядкування об'єктів управління, раціональної побудови апарату управління [20, с. 494], зокрема, суб'єктів організаційно-господарських повноважень, а також зв'язків між ними та іншими об'єктами, в результаті чого утворюється певна організаційна система.

На нашу думку, організацію господарської діяльності слід розглядати в двох аспектах – широкому та вузькому. Починаючи з аналізу організації господарської діяльності в широкому розумінні, варто перш за все зазначити, що загально визначим у доктрині господарського права є той факт, що господарські відносини виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності [23, с. 48; 21, с. 25; 7, с. 45; 27, с. 37; 13, с. 21]. Як слушно зазначає С. І. Бевз, що і управління здійснюється в межах організації та провадження господарської діяльності [4, с. 47]. Підтримуючи думку С. І. Бевз зазначимо, що в цьому значенні управління виступатиме як вплив через систему заходів та методів, який здійснюватиметься як в процесі організації, так і в процесі здійснення господарської діяльності. Тому поняття організації (в широкому розумінні) та управління виступатимуть як окремі категорії, які не повинні сприйматись як частина і ціле. Відповідно організація господарської діяльності (в широкому розумінні) не поглинається змістом понять управління, управлінської діяльності або управлінського процесу управління. Управління в цьому співвідношенні виступає як інструмент підтримки організованості певної системи, так як мета управління полягає в організації спільної діяльності, забезпеченні координації та взаємодії, а його суть – у здійсненні керуючого впливу на певні об'єкти.

Слово "організація" означає налагодження, впорядкування, приведення чогось в систему. В науці виділяють такі рівні господарської системи: вищий рівень (економіка країни), середній рівень – економіка певного регіону (області, міста, району, селища, села), проміжний рівень – господарські об'єднання, промислово-фінансові групи, холдингові групи, та локальний рівень – суб'єкт господарювання [5, с. 15]. О. П. Віхров визначає, що організаційна складова господарської діяльності в умовах сучасного ринку в Україні по-різному проявляється на різних рівнях господарювання: на загальнонаціональному (галузевому), на місцевому (регіональному), на рівні суб'єктів господарювання [22, с. 10].

Що ж стосується організації у вузькому розумінні, то тут слід звернутись до основ менеджменту, за яким процес управління – це загальна сума всіх функцій, а саме: планування; організація; мотивація; контроль [10, с. 29]. В науці існує думка, що процес управління має п'ять функцій: передбачення, організація, розпорядження, координація та контроль [9, с. 204]. Такі функції частково відображаються у бізнес-стратегії як важливій складовій управління господарською діяльністю [32, с. 76]. Визначення поняття управління як цілеспрямованого впливу суб'єкта на об'єкт вже вказує на пріоритет наявності або здійснення певної організації. Він проявляється як у виділенні і побудові конкретної ієрархії безпосередніх учасників взаємодії у вигляді системи взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта, так і в змісті і характеристиці цілеспрямованості і визначеності самого процесу впливу. Тому в цьому контексті організація виступає як функція управління, яка спрямована на об'єднання (розподілення) людей і засобів, створюючи певну систему.

Таким чином, зважаючи на викладене, організацію господарської діяльності доцільно розуміти як: самостійний напрям діяльності, спрямований на раціональне поєднання в часі і просторі всіх елементів господарської системи відповідного рівня: загальнонаціональному (галузевому), на місцевому (регіональному), на рівні суб'єктів господарювання; та функцію управління, яка реалізується в процесі об'єднання (розподілення) суб'єктів, об'єктів, засобів і призначена для створення нової або реорганізації чи ліквідації діючої системи.

Під управлінням у загальному сенсі можна розуміти цілеспрямовану сукупність дій, що забезпечують погодження і координацію спільної праці з метою досягнення суспільно значущих цілей та вирішення поставлених завдань [15, с. 5; 3, с. 20; 26, с. 112].

На думку О. П. Віхрова, управління господарською діяльністю, в контексті частини 6 статті 3 Господарського кодексу України, можна охарактеризувати як підзаконну владну діяльність з організації господарських зв'язків, що здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, а також громадянами, громадськими та іншими організаціями, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [22, с. 18]. І. М. Кравець вважає, що управління господарською діяльністю – це комплекс необхідних заходів, що реалізуються на підставі права власності на майно, на базі якого провадиться господарська діяльність, або делегованих повноважень з метою ефективного її здійснення (збільшення доходу від використання такого майна, збільшення вартості та/або кількості майна, досягнення певного соціально-економічного ефекту) [8, с. 39].

С. І. Бевз розглядала проблеми державного управління у сфері господарської діяльності, під яким дослідниця розуміє організаційно-владну діяльність органів виконавчої влади (посадових осіб), у процесі якої реалізуються функції державного управління стосовно суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з провадженням або реалізацією наміру провадити господарську діяльність невизначеним колом осіб, що спрямована на виконання економічної функції держави [4, с. 39]. В адміністративно-правовій науці найбільш поширеним є поняття державного управління як самостійного виду державної діяльності, що має організуючий, виконавчо-розпорядчий, підзаконний характер, особливої групи державних органів (посадових осіб) щодо практичної реалізації функцій та завдань держави у процесі повсякденного і безпосереднього управління економічним, соціально-культурним та адміністративно-політичним керівництвом [24, с. 62].

На нашу думку, управління господарською діяльністю дійсно є самостійним видом діяльності, який реалізуються стосовно суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з провадженням або реалізацією наміру провадити господарську діяльність на підставі відносин власності щодо майна, на базі якого провадиться господарська діяльність, відносин контролю-підпорядкування та делегованих повноважень з метою ефективного її здійснення. Варто ще додати, що управління господарською діяльністю, що опосередковується системою організаційно-господарських відносин, здійснюється стосовно конкретного суб'єкта господарювання і тієї діяльності, яку він безпосередньо здійснює.

В аспекті розмежування понять «організація» та «управління» необхідним є визначення поняття «регулювання господарської діяльності», оскільки останнє також здійснюється з метою упорядкування господарської діяльності. На думку Б. А. Райзберга, є всі підстави стверджувати, що категорія «управління» носить більш загальний характер, ніж категорія «регулювання» і включає її як свою складову частину. В науці також існує думка, то основною функцією регулювання господарської діяльності є здійснення коригування діяльності економічного об'єкта, що направляє управлінням загалом [11, с. 361]. Кравцова Т. вважає, що регулювання можна розглядати як окрему галузь управління, яка становить цілеспрямовану організуючу діяльність, що реалізується за допомогою специфічних правових форм і методів [25, с. 4].

На думку Нагребельного В. П., Оніщука М. В. поняття регулювання ширше ніж поняття управління. Науковці вважають, що у сфері економіки регулювання передбачає встановлення загальних правил і порядку господарювання, відповідальності за дотримання цих правил, виключає пряме втручання держави та її органів у діяльність економічних структур [14, с. 118].

Тобто, розуміння поняття регулювання господарської діяльності розглядається в двох аспектах – як функція управління та як самостійний напрям діяльності.

Взагалі, в науці розрізняють регулювання правове та державне. Як слушно зазначено в літературі, правове регулювання суспільних відносин не зводяться лише до їх державного регулювання, а державне регулювання не завжди і не в усьому виявляється правовим [29, с. 60]. Вивчення механізмів державного регулювання доводить, що це багаторівневе та багатогранне явище [30, с. 98]. С. І. Бевз було розкрито поняття державного регулювання господарської діяльності, яке вона розуміє як: самостійний напрям діяльності держави, один із напрямів реалізації державної політики, завдань та цілей держави в економічній сфері суспільства; як функцію державного управління, що полягає в упорядкуванні, налагодженні зв'язків між елементами керованої системи (господарської діяльності) органами виконавчої влади шляхом встановлення загальних правил, нормативів, які є обов'язковими для всіх учасників господарської діяльності (як суб'єктів господарювання, так і органів державної влади) [4, с. 39].

На нашу думку, розглядаючи державне регулювання господарської діяльності через призму організаційно-господарських повноважень, такі повноваження будуть виникати лише, якщо аналізувати

державне регулювання на макрорівні та мікрорівні. Коли йдеться про макрорівень, слово державне означає не лише суб'єкта, який здійснює таке управління, але й територію поширення, натомість мікрорівень має на увазі лише суб'єкта, який здійснює таке управління [4, с. 55].

Пояснимо таку думку на прикладі. Так, І. М. Кравець до переліку повноважень суб'єкта організаційно-господарських повноважень включає «регулювання господарської діяльності», розуміючи під регулюванням встановлення уповноваженими законом суб'єктами умов здійснення господарської діяльності господарськими організаціями всіх форм власності та індивідуальними підприємцями з метою гарантування свободи підприємництва, обмеження монополізму і захисту економічної конкуренції з одночасним здійсненням контролю за дотриманням встановлених правил, норм і застосування відповідальності за їх порушення [8, с. 40]. Проте, таке розуміння «регулювання господарської діяльності» фактично означає безпосередню діяльність держави, здійснюючи яку, держава в особі державних органів реалізує не господарську правосуб'єктність, а свої владні повноваження. Відповідно владні та організаційно-господарські повноваження є два окремими явищами, які відрізняються своєю правовою природою. Позиція І. М. Кравець висловлюється і іншими представниками науки господарського права, якими стверджується, що «протиставляти «управління господарською діяльністю» і «регулювання господарської діяльності» немає необхідності [18, с. 68].

Незважаючи на те, що поняття управління та регулювання господарської діяльності є схожими, в розрізі дослідження таких процесів під час реалізації саме організаційно-господарських повноважень вбачається їх розмежування залежно від суб'єктів, які здійснюють такі процеси, суб'єктів стосовно яких вони здійснюються, обсягу їх компетенції, тощо. Тож на макрорівні державне регулювання буде здійснюватися суб'єктами владних повноважень, при цьому вони реалізуватимуть адміністративну правосуб'єктність. А ось саме на мікрорівні держава здійснюватиме регулювання господарської діяльності суб'єктів господарювання шляхом делегування відповідних повноважень службовим особам органів державної влади та місцевого самоврядування, керівникам державних підприємств та/або представникам держави в органах управління підприємства, у статутному капіталі якого є об'єкти державної власності. В такому випадку адміністративна правосуб'єктність органів державної влади трансформується на організаційно-господарську компетенцію суб'єктів делегованих повноважень [4, с. 56].

Як було визначено, однією з функцій управління є контроль. Зокрема, контроль виявляється у оцінці ефективності управління та впливає на вибір стратегії управління [31, с. 135-136]. На противагу такій думці існує інша, відповідно до якої контроль сприймається як складова регулювання господарської діяльності, який можна визначити як комплекс необхідних заходів, що полягають у перевірці фактичних напрямів і результатів діяльності суб'єктів господарювання встановленим державою правилам, нормам і нормативам, виявлення порушень у їх діяльності та застосування заходів відповідальності [8, с. 41]. О. Ф. Андрійко вважає, що майже всі органи виконавчої влади у межах своїх повноважень здійснюють функцію контролю; але якщо для окремих державних органів ця функція є факультативною, то для інших контроль є одним з основних чи основним видом діяльності [2, с. 122]. Процес демократизації вніс зміни у співвідношення централізації й децентралізації управління, призначення контролю і форми та методи його здійснення. Із засобу покарання контроль, набувши інформаційно-аналітичного характеру, став невід'ємним чинником подальшого удосконалення управління [19, с. 349].

На нашу думку, контроль є однією з функцій управління, оскільки він нерозривно пов'язаний з іншими функціями управління – плануванням, організацією, мотивацією, і без нього не можуть бути реалізовані повною мірою всі інші функції управління. Більше того, з позиції менеджменту, контроль – це частина управлінської діяльності, тобто функція менеджера, яка полягає в оцінці відповідності та виявленні невідповідності вимогам шляхом спостереження та висновки, на підставі відповідних вимірювань, випробувань або перевірок.

Висновки. Отже, організаційно-господарські повноваження виникають в процесі:

- управління господарською діяльністю;
- організації господарської діяльності (у вузькому розумінні як функції управління);
- контролю за господарською діяльністю (у вузькому розумінні як функції управління);
- регулювання господарської діяльності (у вузькому розумінні як функції управління; а також в широкому розумінні, але лише на мікрорівні).

Тобто, організаційно-господарські повноваження виникають в процесі управління господарською діяльністю та/або регулювання господарської діяльності (на мікрорівні). Оскільки Господарським кодексом України визначено поняття лише організаційно-господарських відносин, а не повноважень, базуючись на наданій правовій характеристиці понять організації, управління, регулювання та контролю в сфері господарювання, було б доцільно відобразити частину 6 статті 3 Господарського кодексу України у такій редакції: «під організаційно-господарськими відносинами у цьому Кодексі розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських

повноважень у процесі управління господарською діяльністю та/або регулювання господарської діяльності (на мікрорівні).

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20. Ст. 144.
2. Андрійко О. Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади. Київ : Наукова думка, 2004. 300 с.
3. Бахрах Д. Н., Российский Б. В., Стариков Ю. Н. Административное право. Москва : НОРМА, 2007. 816 с.
4. Бевз С. І. Державне управління у сфері господарської діяльності: адміністративно-правові засади : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 319 с.
5. Вінник О.М. Господарське право: навчальний посібник.-2-е вид., змін. та доп. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. 766 с.
6. Віхров О.П. Господарське право. Спеціальна частина. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2004. 344 с.
7. Знаменский Г. Л. Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития. Киев : Наукова думка, 1996. 64 с.
8. Кравець І. М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 240 с.
9. Малиновський В. Я. Державне управління. Київ : Атіка, 2003. 576.
10. Назаров Ю.А. Основы менеджмента. Волгоград : ИНК «Царицын», 1997. 128 с.
11. Райзберг Б. А. Государственное управление экономическими и социальными процессами. Москва: ИНФА-М, 2006. 384 с.
12. Смолкин А. М. Менеджмент: основы организации. Москва: ИНФА-М, 1999. 248 с.
13. Щербина В. С. Господарське право. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 656 с.
14. Нагребельний В. П., Оніщук М. В. Державне регулювання. Юридична енциклопедія: в 6т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл, 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.
15. Адміністративне право України / [ред. Ю. П. Биток]. Харків : Право, 2000. 520 с.
16. Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 528 с.
17. Господарське право : підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. Харків : Право, 2012. 696 с.
18. Господарське право : підручник. / за ред. О. П. Подцерковного. 2-ге вид., доп. і перероб. Харків: Одиссей, 2012. 640 с.
19. Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики [заг. ред. В. Б. Авер'янов]. Київ : Факт, 2003. 384 с.
20. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998 – 2004. 768 с.
21. Ванин В. В. Правовые проблемы государственного программно-целевого планирования деятельности в Российской Федерации / дис ... канд. юрид. наук / Ванин Виталий Владимирович, 2000. 156 с.
22. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини: автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2009. 35 с.
23. Белых В. С. Отношения в сфере предпринимательства как предмет предпринимательского права. *Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права*. Вып. 5 / [ред. В. Ф. Попондопуло, О. Ю. Скворцов]. Москва : Волтере Клувер, 2005. С. 31-48.
24. Біла В. Р. До питання сутності та змісту категорії «публічне адміністрування». *Наук. Вісник Міжнар. гуманітарного ун-ту. Серія: Юриспруденція*, 2018. №35. С.62-64.
25. Кравцова Т. Правова природа державного регулювання підприємницької діяльності. *Підприємництво, господарство і право*, 2003. № 8. С. 3-6.
26. Конопльов В. Організаційно-правовий механізм підвищення ефективності управлінської діяльності. *Право України*, 2005. №9. С. 111-115.
27. Мамутов В. К. Юридические концепции регулирования хозяйственных отношений. *Экономика и право : сборник науч. трудов*. Киев : Юрінком Інтер, 2003. С. 34-42.
28. Ней Н. Теорія управління та її місце в системі юридичних наук. *Право України*, 2004. № 12. С. 28-32.
29. Пьянов Н. А. Государственное регулирование как самостоятельная научная проблема. *Журнал российского права*, 2012. №5. С. 60-67.
30. Akimova, L. M.; Akimov, O. O.; Liakhovich, O. O. State regulation of foreign economic activity. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 4 (12). Р. 98-103.
31. Kathleen M. Eisenhardt. Control - organizational and economic approaches. *Management Science*, Vol. 31, No. 2 (Feb., 1985). P. 134-149.
32. Oliver E. Williamson. Economizing, and Economic Organization. *Strategic Management Journal*, Vol. 12, Special Issue: Fundamental Research Issues in Strategy and Economics (Winter, 1991). P. 75-94.

REFERENCES

1. Gospodars'kyj kodeks Ukrainy vid 16 sichnja 2003 r. // Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrainy. 2003. № 18, № 19-20. St. 144. [in Ukrainian]
2. Andrijko O. F. Derzhavnyj kontrol' v Ukraini: organizacijno-pravovi zasady. Kyjiv : Naukova dumka, 2004. 300 s. [in Ukrainian]
3. Bahrah D. N., Rossyjskij B. V., Starylov Ju. N. Admynstratyvnoe pravo. Moskva : NORMA, 2007. 816 s. [In Russian]
4. Bevz S. I. Derzhavne upravlinnja u sferi gospodars'koji dijal'nosti: administratyvno-pravovi zasady : monografija. Kyjiv : Vydavnytvo Lira-K, 2019. 319 s. [in Ukrainian]
5. Vinnyk O.M. Gospodars'ke pravo: navchal'nyj posibnyk.-2-e vyd., zmin. ta dop. Kyjiv : Vseukrajins'ka asociacija vydavciv "Pravova jednist'", 2008. 766 s. [in Ukrainian]
6. Vihrov O.P. Gospodars'ke pravo. Special'na chastyna. Kyjiv : Vydavnychyj Dim «Slovo», 2004. 344 s. [in Ukrainian]
7. Znamenskyj G. L. Hozhajstvennoe zakonodatel'stvo Ukrainy: formyrovanye y perspektyvy razvytija. Kyev : Naukova dumka, 1996. 64 s. [In Russian]
8. Kravec' I. M. Pravove stanovysche sub'ektiv organizacijno-gospodars'kyh povnovazhen' : monografija. Kyjiv : Jurinkom Inter, 2010. 240 s. [in Ukrainian]
9. Malynovs'kyj V. Ja. Derzhavne upravlinnja. Kyjiv : Atika, 2003. 576. [in Ukrainian]
10. Nazarov Ju.A. Osnovy menedzhmenta. Volgograd : YNK «Carycyn», 1997. 128 c. [In Russian]
11. Rajzberg B. A. Gosudarstvennoe upravlenye zkonomycheskymy y socyal'nymy processamy. Moskva: YNFA-M, 2006. 384 s. [In Russian]
12. Smolkyn A. M. Menedzhment: osnovy organyzacy. Moskva: YNFA-M, 1999. 248 s. [In Russian]
13. Scherbyna V. S. Gospodars'ke pravo. Kyjiv : Jurinkom Inter, 2009. 656 s. [in Ukrainian]
14. Nagrebel'nyj V. P., Onischuk M. V. Derzhavne reguljuvannja. Jurydychna encyklopedija: v 6t. / redkol.: Ju. S. Shemshuchenko (golova) ta in. Kyjiv: Ukr. encykl, 1998. T. 2: D-J. 1999. 744 s. [in Ukrainian]
15. Administratyvne pravo Ukrainy / [red. Ju. P. Bytok]. Xarkiv : Pravo, 2000. 520 s. [in Ukrainian]
16. Aktual'ni problemy gospodars'kogo prava : navch. posib / za red. V. S. Scherbyny. Kyjiv : Jurinkom Inter, 2012. 528 s. [in Ukrainian]
17. Gospodars'ke pravo : pidruchnyk / D. V. Zadyhajlo, V. M. Pashkov, R. P. Bojchuk ta in.; za zag. red. D. V. Zadyhajla, V. M. Pashkova. Xarkiv : Pravo, 2012. 696 s. [in Ukrainian]
18. Gospodars'ke pravo : pidruchnyk. / za red. O. P. Podcerkovnogo. 2-ge vyd., dop. i pererob. Harkiv: Odissej, 2012. 640 s. [in Ukrainian]
19. Derzhavne upravlinnja : problemy administratyvno-pravovoji teoriji ta praktyky [zag. red. V. B. Aver'janov]. Kyjiv: Fakt, 2003. 384 s. [in Ukrainian]
20. Jurydychna encyklopedija / red. Ju. S. Shemshuchenko [ta in.] ; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo. Kyjiv : Vyd-vo «Ukrajins'ka encyklopedija» im. M. P. Bazhana, 1998 – 2004. 768 s. [in Ukrainian]
21. Vanyv V. V. Pravovye problemy gosudarstvennogo programmno-celevogo planyrovannja dejatel'nosti v Rossyjskoj. Federacyi / dys ... kand. juryd. nauk / Vanyv Vytalij Vladymyrovych, 2000. 156 s. [In Russian]
22. Vihrov O. P. Organizacijno-gospodars'ki pravovidnosny: avtoref. dys. d-ra juryd. nauk : 12.00.04. Donec'k, 2009. 35 s. [in Ukrainian]
23. Belyh V. S. Otnoshenija v sfere predprynimatel'stva kak predmet predprynimatel'skogo prava. Aktual'nye problemy nauky y praktyky kommercheskogo prava. Vyp. 5 / [red. V. F. Popondopulo, O. Ju, Skvorcov]. Moskva : Voltere Kluver, 2005. S. 31-48. [In Russian]
24. Bila V. R. Do pytannja sutnosti ta zmistu kategoriji «publichne administruvannja». Nauk. Visnyk Mizhnar.gumanitarnogo un-tu. Serija: Jurysprudencija, 2018. №35. S. 62-64. [in Ukrainian]
25. Kravcova T. Pravova pryroda derzhavnogo reguljuvannja pidpryjemny'koji dijal'nosti. Pidpryjemnyctvo, gospodarstvo i pravo, 2003. № 8. S. 3-6. [in Ukrainian]
26. Konopl'ov V. Organizacijno-pravovyj mehanizm pidvyschennja efektyvnosti upravlins'koji dijal'nosti. Pravo Ukrainy, 2005. №9. S. 111-115. [in Ukrainian]
27. Mamutov V. K. Jurydycheskye koncepcyy reguljuvannja hozhajstvennyh otnoshenij. Ekonomyka y pravo : sbornyk nauch. trudov. Kyev : Jurynkom Ynter, 2003. S. 34-42. [In Russian]
28. Nej N. Teorija upravlinnja ta jiji misce v systemi jurydychnykh nauk. Pravo Ukrainy, 2004. № 12. C. 28-32.
29. P'janov N. A. Gosudarstvennoe reguljuvanye kak samostojatel'naja nauchnaja problema. Zhurnal rosyjskogo prava, 2012. №5. S. 60-67. [In Russian]
30. Akimova, L. M.; Akimov, O. O.; Liakhovich, O. O. State regulation of foreign economic activity. Naukovi visnyk Polissia. 2017. № 4 (12). P. 98-103.
31. Kathleen M. Eisenhardt. Control - organizational and economic approaches. Management Science, Vol. 31, No. 2 (Feb., 1985). P. 134-149.
33. Oliver E. Williamson. Economizing, and Economic Organization. *Strategic Management Journal*, Vol. 12, Special Issue: Fundamental Research Issues in Strategy and Economics (Winter, 1991). P. 75-94.

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО
LAND LAW, AGRARIAN LAW AND ENVIRONMENTAL LAW

УДК 349.42

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-07

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Корнієнко В. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
61024, Харків, вулиця Пушкінська, 77,
e-mail: Vnyckor@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3404-133X>

Лазебна А. В.,

студентка 4 курсу
факультету адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
61024, Харків, вулиця Пушкінська, 77,
e-mail: lazebnaya3003@gmail.com

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Нормативно-правове регулювання процесу залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України є основою для формування привабливого інвестиційного клімату держави. Рівень інвестицій у сільське господарство є недостатнім для підвищення експортного потенціалу нашої країни.

Актуальність. Інвестиційна діяльність у сфері сільського господарства досліджувалась за критеріями економічних показників, а законодавство, яке встановлює порядок, за яким відбувається залучення інвестицій в аграрний сектор національної економіки залишилось поза увагою.

Мета. Аналіз проблематики чинного законодавства щодо процесу інвестування в аграрний сектор національної економіки, дослідження міжнародно-правової бази з цього питання, а також визначення шляхів оптимізації законодавчого регулювання інвестиційного процесу задля підвищення привабливості інвестиційного клімату держави.

Методи. Теоретичні та загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація), емпіричний метод (метод порівняння).

Результати. На основі результатів дослідження нормативно-правового регулювання інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України проаналізовано міжнародні акти, якими врегульовано основи інвестиційної діяльності, зокрема положення Сеульської конвенції та Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами. Також досліджено основні нормативно-правові акти щодо процесу інвестування в Україні, а саме: ЗУ «Про інвестиційну діяльність», ЗУ «Про державну підтримку сільського господарства», Постанова КМУ «Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні». Виявлено, що український законодавець працює над оптимізацією регулювання інвестиційної діяльності, проте проблеми, пов'язані з суперечливістю нормативно-правових актів, корупцією, неефективністю судової системи та законодавчого забезпечення інвестиційного процесу, все ще являються перешкодами для поліпшення інвестиційного клімату.

Висновки. Підвищення ефективності нормативно-правового регулювання має спрямовуватись на: усунення недоліків у регулюванні інвестиційної діяльності, підвищення рівня державної підтримки сільського господарства, чітке розмежування компетенції органів державної влади, що реалізують інвестиційну політику.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: аграрний сектор, інвестиції, інвестиційна діяльність, нормативно-правове регулювання.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Корниенко В. Н.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры земельного и аграрного права
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
61024, Харьков, улица Пушкинская, 77,
e-mail: Vnyckor@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3404-133X>

Лазебная А. В.,

студентка 4 курса факультета адвокатуры
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
61024, Харьков, улица Пушкинская, 77,
e-mail: lazebnaya3003@gmail.com

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Нормативно-правовое регулирование процесса привлечения инвестиций в аграрный сектор Украины является основой для формирования привлекательного инвестиционного климата государства.

Актуальность. Инвестиционная деятельность в сфере сельского хозяйства исследовалась по критериям экономических показателей, а законодательство, которое устанавливает порядок, по которому происходит привлечение инвестиций в аграрный сектор национальной экономики осталось без внимания.

Цель. Анализ проблематики действующего законодательства относительно процесса инвестирования в аграрный сектор национальной экономики.

Результаты. Исследованы основные нормативно-правовые акты относительно процесса инвестирования в Украину, а именно: ЗУ «Об инвестиционной деятельности», Закона Украины «О государственной поддержке сельского хозяйства», Постановление КМУ «Об утверждении Программы развития инвестиционной и инновационной деятельности в Украине». Выявлено, что украинский законодатель работает над оптимизацией регулирования инвестиционной деятельности, однако проблемы, связанные с противоречивостью нормативно-правовых актов, коррупцией, неэффективностью судебной системы и законодательного обеспечения инвестиционного процесса, все еще являются препятствиями для улучшения инвестиционного климата.

Выводы. Повышение эффективности нормативно-правового регулирования должна направляться на: устранение недостатков в регулировании инвестиционной деятельности, повышение уровня государственной поддержки сельского хозяйства, четкое разграничение компетенции органов государственной власти, реализующих инвестиционную политику.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аграрный сектор, инвестиции, инвестиционная деятельность, нормативно-правовое регулирование.

LEGAL REGULATION OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE UKRAINIAN ECONOMY

Valentyna Kornienko,

PhD. Law. Associate Professor
of the Department of Land and Agrarian Law
of the Yaroslav Mudryi National Law University,
61024, Kharkiv, Pushkinska Street, 77,
e-mail: Vnyckor@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3404-133X>

Ann Lazebna,

the fourth year student of the faculty
of advocacy in Yaroslav Mudryi
National Law University,
61024, Kharkiv, Pushkinska Street, 77,
e-mail: lazebnaya3003@gmail.com

ANNOTATION: *Introduction.* Legal regulation of the process of attracting investment in the agricultural sector of Ukraine's economy is the basis for the formation of an attractive investment climate in the country. The level of investment in agriculture is insufficient to increase the export potential of our country.

Topicality. Investment activity in the field of agriculture was studied according to the criteria of economic indicators, and the legislation establishing the procedure for attracting investment in the agricultural sector of the national economy was ignored.

Purpose. Analysis of the current legislation on the process of investing in the agricultural sector of the national economy, study of the international legal framework on this issue, as well as identifying ways to optimize the legislative regulation of the investment process to increase the attractiveness of the investment climate.

Methods. Theoretical and general scientific (analysis, synthesis, systematization), empirical method (method of comparison).

Results. Based on the results of the study of regulatory and legal regulation of investment activities in the agricultural sector of Ukraine, international acts are analyzed, which regulate the basics of investment activities, including the Seoul Convention and the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Foreign Persons. The main legal acts on the investment process in Ukraine were also studied, namely: Law "On Investment Activity", Law "On State Support of Agriculture", Resolution of the Cabinet of Ministers "On Approval of the Program for Development of Investment and Innovation Activity in Ukraine". It has been found that the Ukrainian legislator is working to optimize the regulation of investment activities, but problems related to inconsistencies in regulations, corruption, inefficiency of the judiciary and legislative support of the investment process are still obstacles to improving the investment climate.

Conclusions. Improving the effectiveness of legal regulation should be aimed at: eliminating shortcomings in the regulation of investment activities, increasing the level of state support for agriculture, a clear delineation of the competence of public authorities implementing investment policy.

KEY WORDS: agricultural sector, investments, investment activity, legal regulation.

Вступ. Український аграрний сектор залишається однією із основних складових національної економіки. Станом на початок 2020 року сільське господарство забезпечувало 11,7% ВВП України. Інвестиційна політика органів державної влади сприяє підвищенню експортного потенціалу аграрного сектору економіки. Передумовою привабливості інвестиційного клімату держави є забезпечення ефективного нормативно-правового регулювання порядку залучення інвестицій у сільське господарство.

Незважаючи на те, що на початок 2020 року 8,8% капітальних інвестицій у національну економіку припало на аграрний сектор, поточного рівня інвестицій недостатньо для підвищення експортного потенціалу держави. Перешкодами у поліпшенні умов для залучення інвестицій є, зокрема, недосконалість нормативного врегулювання інвестиційного процесу: наявність колізій і дублювань, значна розпорошеність норм, що стосуються основних процесуальних аспектів інвестування у сільське господарство.

Актуальність. Більшість досліджень інвестиційної діяльності в аграрному секторі проводились крізь призму економічного вивчення цього питання, у той час як аналізу нормативно-правового регулювання приділялась незначна увага, хоча законодавство, що регулює процес залучення інвестицій, є стрижнем формування ефективного інвестиційного процесу. Так, наприклад, у травні 2020 року анонсовано реєстрацію законопроекту про «інвестиційних нянь», що передбачає ряд стимулів для потенційних інвесторів, створення робочих місць та активне залучення інвестицій в економіку України. Тому дослідження законодавства, виявлення недоліків та визначення шляхів удосконалення нормативно-правової бази щодо порядку залучення інвестицій в аграрний сектор національної економіки є актуальним питанням, що потребує уваги з боку правників.

Метою дослідження є вивчення та виявлення проблематики чинного законодавства щодо процесу інвестування в аграрний сектор національної економіки, а також дослідження міжнародно-правової бази з цього питання. Важливим аспектом є визначення шляхів оптимізації законодавчого регулювання інвестиційного процесу задля підвищення привабливості інвестиційного клімату держави.

Огляд праць. І. І. Павленко займалась вивченням інноваційно-інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України. О. Ф. Андрійко приділяла свою увагу теоретичним та практичним правовим аспектам інвестиційної діяльності в сільському господарстві. О. Л. Деніга та В. М. Чорнобривенко проаналізували важливість інноваційного розвитку для створення привабливого інвестиційного клімату. Огляд праць науковців свідчить про те, що фундамент вивчення процесу залучення інвестицій в аграрний сектор національної економіки було сформовано, проте відсутній аналіз актуальних нормативно-правових актів, немає огляду сучасних проблем у сфері регулювання інвестування та визначення шляхів їх вирішення.

Основні результати досліджень. Міжнародно-правові стандарти регулювання процесу залучення інвестицій, зокрема норми Сеульської конвенції 1985 року визначають, що пріоритетними напрямками для укріплення міжнародного співробітництва є економічний розвиток та збільшення вкладів для залучення інвестицій в економіку держав [1]. Нормами Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами встановлено, що договірні держави мають приділяти увагу ефективному вирішенню інвестиційних спорів задля підвищення привабливості інвестиційного клімату та забезпечення сталого економічного розвитку [2].

Конституція України закріплює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [3]. Тому органи державної влади мають спрямовувати свою діяльність на підвищення ефективного нормативно-правового регулювання процесу залучення інвестицій, зокрема і в аграрний сектор національної економіки.

Законодавчу базу у сфері регулювання інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України становить комплекс нормативно-правових актів: 1) Закон України «Про інвестиційну діяльність»; 2) Закон України «Про режим іноземного інвестування»; 4) Закон України «Про державну

підтримку сільського господарства»; 5) Постанова КМУ «Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні»; 6) Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року» тощо. Нормами Закону України «Про інвестиційну діяльність» визначено загальні соціальні, правові та економічні засади інвестиційного процесу в Україні. Відповідно до положень цього Закону, практичні дії громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій формують поняття «інвестиційна діяльність». Основою інвестиційної діяльності можуть бути: а) інвестиції громадян, недержавних підприємств, господарських асоціацій, спілок і товариств, а також громадських і релігійних організацій, інших юридичних осіб, заснованих на колективній власності; б) інвестиції органів державної влади, державних підприємств та установ; в) інвестиції органів місцевого самоврядування; г) інвестиції іноземних держав, юридичних осіб і громадян іноземних держав; д) спільне інвестування [4]. Інвестиційна діяльність у сфері сільського господарства – нормативно-врегульований порядок, що становить комплекс суспільних відносин, які виникають на підставі юридичного факту між суб'єктами аграрного господарювання та інвесторами щодо визначених законом об'єктів задля забезпечення прав та обов'язків учасників у сфері сільськогосподарського виробництва [5].

Відповідно до Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні агропромисловий комплекс – це одна із базових галузей економіки, в якій реалізуються інвестиційні та інноваційні проекти, зокрема виділяється виробництво, перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції, виробництво альтернативних джерел енергії, сільськогосподарської техніки [6]. Успішний розвиток села прямо пов'язаний із ефективним удосконаленням аграрного сектору національної економіки. У 2020 році надано звіт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, в якому окреслено основні завдання для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору та шляхи оптимізації життя на селі. Зазначено, що залучення прямих інвестицій в село в обсязі 10 млрд доларів до 2024 року та створення інструментарію розвитку в селах, в тому числі, посилення конкурентоспроможності малих та середніх виробників, становитиме основу покращення умов для жителів сільської місцевості, що вплине на покращення розвитку аграрного сектору національної економіки в цілому [7].

Проте, виробничий та експортний потенціал національного аграрного сектору залишається недооціненим з боку суб'єктів владних повноважень, незважаючи на те, що Україна – держава чорнозему, сприятливого клімату, значних лісових та водних ресурсів, що безперечно створює всі умови для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва та формування привабливого інвестиційного клімату. Стратегія сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство до 2023 року містить положення, що стосуються загальної проблематики процесу інвестування. Зокрема, можна виділити: 1) структурні обмеження, а саме: наявність антиконкурентного середовища, недосконалість ринкової інфраструктури; 2) складна процедура розподілу та отримання коштів державної підтримки, а також труднощі з процедурними аспектами залучення інвестицій; 3) незавершена земельна реформа; 4) складнощі з доступністю фінансових інструментів для сільськогосподарських товаровиробників; 5) незбалансоване використання природних ресурсів тощо [8].

І.І. Павленко та В.Ю. Білінська, досліджуючи інноваційно-інвестиційне забезпечення розвитку сільського господарства, визначили недоліки інвестиційної політики України в аграрному секторі. Вони визначили, що в Україні прямо підтримуються проекти недержавних інвесторів, наявний низький рівень інноваційного розвитку, що очевидно впливає на привабливість інвестиційного клімату, залишається невисоким і рівень мотивації розвитку малого бізнесу на селі, а також вказали на низьку рентабельність капіталу та інвестиційну привабливість [9]. Абсолютна більшість науковців підкреслюють, що прогалинами національного законодавства щодо інвестиційної діяльності у сфері сільського господарства є: а) суперечливість нормативно-правових актів; б) корупція; в) неефективність судової системи та законодавчого забезпечення інвестиційного процесу; г) зміна положень щодо порядку залучення іноземних інвестицій.

Наявність стабільної та передбачуваної аграрної політики та чіткого нормативно-правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні сприятиме поступовому підвищенню інвестиційної привабливості аграрного сектору національної економіки. Наразі актуальними є положення законопроекту про «інвестиційних нянь», що має на меті поліпшення інвестиційного клімату шляхом: а) інвестор, який приведе в Україну 100 і більше млн доларів, отримає контракт з Україною; б) до інвестора приєднується менеджер («investment nanny»), який забезпечуватиме вирішення будь-яких проблем, надання відповідей на всі питання щодо процесу інвестування; в) закріплення значних податкових пільг для інвесторів [10]. Поступово органи державної влади, які виконують повноваження у галузі інвестиційної діяльності України, намагаються сприяти поліпшенню інвестиційного клімату, що відбувається за допомогою удосконалення нормативно-правового регулювання інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України.

Висновки. Проведене дослідження нормативно-правової бази щодо інвестиційної діяльності, аналіз проблематики та визначення міжнародних стандартів інвестування в аграрний сектор економіки дає змогу зробити висновок, що за останні роки все ж таки наявні позитивні зрушення з боку українського законодавця в удосконаленні норм щодо процесу залучення інвестицій у сільське господарство. Підвищення ефективності нормативно-правового регулювання має спрямовуватись на: усунення недоліків у регулюванні інвестиційної діяльності, підвищення рівня державної підтримки сільського господарства, чітке розмежування компетенції органів державної влади, що реалізують інвестиційну політику. Бо агропромисловий комплекс – це рушійна сила економіки, а залучення інвестицій – це найкращий двигун для ефективного розвитку національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сеульська конвенція 1985р. про заснування багатостороннього агентства з гарантій інвестицій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_268#Text (дата звернення: 15.10.2020).
2. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 14 грудня 1966 р. (ратифіковано Законом № 1547-III від 16.03.2000). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text (дата звернення: 15.10.2020).
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.10.2020).
4. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 12.10.2020).
5. Грушинський Я. М. Правове регулювання агроінвестиційної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 – «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2011.– С. 4.
6. Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 року № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.10.2020).
7. Звіт про хід і результати виконання цілей програми діяльності Кабінету Міністрів України у 2019 року в аграрному напрямку. Прес-служба Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1GFwBHsJfDSzYbW9KKB5ItJWmzifhu-k/view> (дата звернення: 17.10.2020).
8. Про схвалення Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 липня 2019 року № 595-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.10.2020).
9. І. І. Павленко, В. Ю. Білінська (Колісцеська). Інноваційно-інвестиційне забезпечення розвитку сільського господарства в Україні. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2015. № 1 (30). С. 104-113.
10. Зеленський розповів, на якому етапі створення "інвестиційних нянь". УНІАН: Інформаційне агенство. 2020. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/pres-konferenciya-zelenskogo-prezident-rozpoviv-na-yakomu-etapi-stvorenniya-investiciynih-nyan-novini-ukrajina-11004260.html>.

REFERENCES

1. Seoul Convention 1985 on the establishment of a multilateral investment guarantee agency. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_268#Text. [in Ukrainian]
2. Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Foreign Persons. (14 December 1966). Ratified by Law of December 14, 1966 № 1547-III of 16 March 2000. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text. [in Ukrainian]
3. Constitution of Ukraine. (1996). Law of Ukraine of June 28, 1996 № 254k/96-VR. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
4. On investment activity. (1991). Law of Ukraine of September 18, 1991 № 1560-XII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> [in Ukrainian].
5. Grushchinsky Ya. M. (2011). Legal regulation of agro-investment activity in Ukraine: author's ref. dis. ... cand. jurid. sciences: 12.00.06 - «Land law; agrarian law; environmental law; natural resource law ". Kyiv. – 4. [in Ukrainian]
6. About approval of the Program of development of investment and innovative activity in Ukraine. (2011). Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February, 2, 2011 № 389. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian]
7. Report on the progress and results of implementation of the objectives of the program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2019 in the agricultural direction. (2020). *Press Service of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine*. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1GFwBHsJfDSzYbW9KKB5ItJWmzifhu-k/view>. [in Ukrainian]
8. On approval of the Strategy to promote private investment in agriculture until 2023. (2019). Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 5, 2019 № 595-p. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2019-%D1%80#Text>. [in Ukrainian]
9. I.I Pavlenko, V. Yu. Bilinska (Kolisteska). (2015). Innovation and investment support for agricultural development in Ukraine. Theoretical and applied issues of economics. № 1 (30). 104-113. [in Ukrainian]
10. Zelensky told at what stage of creation of "investment nannies". (2020). UNIAN: Information agency. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/finance/pres-konferenciya-zelenskogo-prezident-rozpoviv-na-yakomu-etapi-stvorenniya-investiciynih-nyan-novini-ukrajina-11004260.html>. [in Ukrainian]

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

УДК 342.722:342.565.4(477)

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-08

ГАРАНТІЇ ДОСТУПУ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Борякіна В. В.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: vita1800@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6352-1239>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Адміністративне судочинство для українського адміністративного права, як і для адміністративного права більшості пострадянських держав, є порівняно новим правовим явищем. Зазначене зумовлює наявність багатьох проблем його становлення, які пов'язані, зокрема, з суспільно-політичними трансформаціями, які досі тривають. Це, в першу чергу, такі проблеми, як формування й законодавче закріплення правових засад гарантії доступу та захисту в адміністративному суді.

Безперешкодний доступ до суду і доступність правосуддя є необхідними умовами реалізації конституційного права на судовий захист.

Основні результати дослідження. У статті досліджено сутність доступу до правосуддя, проаналізовано особливості доступу до адміністративного суду. Це пов'язано з тим, що в час утвердження та розвитку в Україні правової держави, формування громадянського суспільства набувають значущості дослідження сутності судової влади.

Доступність правосуддя є однією з передумов становлення цієї гілки влади як повноцінного та самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини. Конституція України заклала підґрунтя формування доступності правосуддя, визначивши, що звернення до суду для захисту прав та свобод людини й громадянина гарантується безпосередньо на підставі Основного Закону. Був розглянутий вплив міжнародних нормативно-правових актів на розвиток національного законодавства, яке регулює право особи на звернення до адміністративного суду за захистом. Конституція України гарантує право особи на судовий захист та оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На виконання зазначеного положення покликана адміністративна юстиція.

Висновки. У статті було визначено, що право на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових та службових осіб, компонентом якого є правомочність звернення до суду (право на доступ до судової процедури), не є абстрактним, а має зв'язок з правом конкретної особи, в інтересах якої постає процес судового розгляду, і з її пересвідченням у тому, що держава, яку уособлюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи протиправно втруtilась у її права чи свободи. Як обов'язкову ознаку публічно-правового спору було виокремлено те, що особа вважає, що має місце порушення її прав та свобод внаслідок виконання чи невиконання владних управлінських функцій. Аби звернутись в суд особа, що є позивачем, зобов'язана мати матеріально-правовий інтерес у розв'язанні публічно-правового спору. У статті було виділено й проаналізовано окремі проблеми забезпечення адміністративними судами доступності до правосуддя під час розв'язання публічно-правових спорів. Запропоновано власне бачення щодо вирішення та усунення проблем доступності до правосуддя в адміністративному судочинстві.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: доступ до правосуддя, адміністративне судочинство, судовий захист, позов.

ГАРАНТИИ ДОСТУПА К АДМИНИСТРАТИВНОМУ СУДОПРОИЗВОДСТВУ

Борякина В. В.,

аспирант кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
Харьков, 61022, площадь Свободы 4
e-mail: vita1800@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6352-1239>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Административное судопроизводство для украинского административного права, как и для административного права большинства постсоветских государств, является сравнительно новым правовым явлением. Указанное обуславливает наличие многих проблем его становления, связанные, в частности, общественно-политическими трансформациями, которые до сих пор продолжаются. Это, в первую очередь, такие проблемы, как формирование и законодательное закрепление правовых основ гарантии доступа и защиты в административном суде.

Беспрепятственный доступ к суду и доступность правосудия являются необходимыми условиями реализации конституционного права на судебную защиту.

Основные результаты исследования. В статье исследована сущность доступа к правосудию, проанализированы особенности доступа в административный суд. Это связано с тем, что во время утверждения и развития в Украине правового государства, формирование гражданского общества приобретают значимость исследования сущности судебной власти.

Доступность правосудия является одной из предпосылок становления этой ветви власти как полноценного и самодостаточного механизма защиты прав и свобод человека. Конституция Украины заложила основы формирования доступности правосудия, определив, что обращение в суд для защиты прав и свобод человека и гражданина гарантируется непосредственно на основании Основного Закона. Было рассмотрено влияние международных нормативно-правовых актов на развитие национального законодательства, регулирующего право лица на обращение в административный суд за защитой. Конституция Украины гарантирует право человека на судебную защиту и обжалование решений, действий или бездействия органов государственной власти, местного самоуправления, должностных и служебных лиц. Во исполнение указанного положения призвана административная юстиция.

Выводы. В статье было определено, что право на обжалование решений, действий или бездействия органов государственной власти, местного самоуправления, должностных и служебных лиц, компонентом которого является правомочность обращения в суд (право на доступ к судебной процедуре), не является абстрактным, а имеет связь с правом конкретного лица, в интересах которого возникает процесс судебного разбирательства, и удостоверившись в том, что государство, которое олицетворяют органы государственной власти и органы местного самоуправления, должностные и служебные лица противоправно вмешались в его права или свободы. Как обязательный признак публично-правового спора было выделено то, что лицо считает, что имеет место нарушение его прав и свобод в результате выполнения или невыполнения властных управленческих функций. Чтобы обратиться в суд лицо, являющееся истцом, должно иметь материально-правовой интерес в решении публично-правового спора. В статье было выделено и проанализировано отдельные проблемы обеспечения административными судами доступности правосудия при решении публично-правовых споров. Предложено собственное видение решения и устранения проблем доступности правосудия в административном судопроизводстве.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: доступ к правосудию, административное судопроизводство, судебная защита, иск.

GUARANTEES OF ACCESS TO ADMINISTRATIVE JUDICIARY

Vitalia Boriakina,

graduate student of the Department
of State and Legal Disciplines
Faculty of Law

V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: vita1800@ukr.net

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6352-1239>

ANNOTATION: *Introduction.* Administrative proceedings for Ukrainian administrative law, as well as for the administrative law of most post-Soviet states, are a relatively new legal phenomenon. This presupposes the existence of many problems of its formation, which are connected, in particular, with the socio-political transformations that are still going on. These are, first of all, such problems as the formation and legislative consolidation of the legal basis for guaranteeing access and protection in the administrative court.

Unhindered access to court and access to justice are necessary conditions for the exercise of the constitutional right to judicial protection.

The main results of the study. Access to justice is one of the prerequisites for the establishment of this branch of government as a full-fledged and self-sufficient mechanism for the protection of human rights and freedoms. The Constitution of Ukraine laid the foundations for the formation of access to justice, stipulating that recourse to the court for the protection of human and civil rights and freedoms is guaranteed directly on the basis of the Basic Law. The influence of international normative legal acts on the development of national legislation regulating a person's right to apply to an administrative court for protection was considered. The Constitution of Ukraine guarantees the right of a person to judicial protection and appeal against decisions, actions or omissions of public authorities, local governments, officials and officials. Administrative justice is called upon to implement this provision.

Conclusions. The article determined that the right to appeal against decisions, actions or omissions of public authorities, local governments, officials and officials, a component of which is the right to go to court (right to access to court proceedings), is not abstract, but has a connection. connection with the right of a particular person in whose interests the trial is taking place, and with his conviction that the state, represented by public authorities and local governments, officials and officials have unlawfully interfered with his rights or freedoms. The obligatory feature of a public law dispute was that a person believes that there is a violation of his rights and freedoms as a result of the performance or non-performance of government functions. In order to go to court, a person who is a plaintiff must have a substantive legal interest in resolving a public law dispute. The article highlighted and analyzed some problems of ensuring access to justice by administrative courts in resolving public law disputes. His own vision for solving and eliminating the problems of access to justice in administrative proceedings is offered.

KEY WORDS: access to justice, administrative proceedings, judicial protection, lawsuit.

Вступ. Адміністративне судочинство для українського адміністративного права, як і для адміністративного права більшості пострадянських держав, є порівняно новим правовим явищем. Зазначене зумовлює наявність багатьох проблем його становлення, які пов'язані, зокрема, з суспільно-політичними трансформаціями, які досі тривають. Це, в першу чергу, такі проблеми, як формування й законодавче закріплення правових засад гарантії доступу та захисту в адміністративному суді.

Безперешкодний доступ до суду і доступність правосуддя є необхідними умовами реалізації конституційного права на судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти цього питання досліджували такі українські правники, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Коліушко, І. Марочкін, Р. Куйбіда, В. Кривенко, А. Неугодніков, А. Осадчий, А. Руденко, І. Сіліч, В. Сердюка, В. Стефанюк, Д. Супрун, М. Тищенко тощо.

Метою статті є з'ясування сутності доступу до адміністративного судочинства за сучасних умов реформування.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку України як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави опосередкований невинним вдосконаленням законодавчої бази, де закріплені широкі права й свободи людини та громадянина, правове становище підприємств, установ і організацій.

У Конституції України приділено особливу увагу питанню закріплення прав та свобод людини й громадянина, адже саме вони стали на сьогодні загальнопризнаною найвищою соціальною цінністю та ключовим показником демократичності держави.

Проте український досвід, на жаль, показав, що одне законодавче закріплення певних прав і свобод є недостатнім для їхнього ефективного здійснення та належного захисту у разі їх порушення.

Власне тому необхідний дієвий механізм реалізації юридичних гарантій захисту таких прав, свобод та інтересів, які закріплені у Конституції України й інших нормативно-правових актах. Необхідне детальне врегулювання та усвідомлення усіх аспектів дії, завдяки яким практичне здійснення кожного із

закріплених прав особи буде забезпечене дієвими конкретними правовими засобами. Істотну роль в цьому процесі відіграє саме адміністративне судочинство.

Поняття «право на доступ до суду» (або «право на доступ до правосуддя»), яке широко використовується в судовій практиці та наукових доробках не знайшло свого відображення в законодавчих актах України.

Так, О.І. Рабцевіч вважає, що право на доступ до правосуддя полягає в можливості для особи передати справу в суд з метою прийняття по ньому рішення. Право на доступ до правосуддя вона розглядає як елемент більш загального права на справедливий судовий розгляд, що визначається нею як комплексне право, що включає сукупність наданих особі процесуальних прав, що дозволяють реалізувати право на судовий захист. У число таких процесуальних прав, що становлять зміст права на справедливий судовий розгляд, крім права на доступ до правосуддя, О.І. Рабцевіч включає право на рівність сторін у процесуальних можливостях; право на публічний судовий розгляд; право на розумний строк розгляду у справі; право на розгляд, проведений незалежним судом; право на незалежний і неупереджений судовий розгляд; право на законно створений суд; право на своєчасне надання доказів в обґрунтування доводів; право на мотивований акт суду; право на реалізацію судового акта [7, с. 90, 92, 309].

М.Г. Вілова також визначає право на доступ до правосуддя як елемент права на справедливий судовий розгляд і вбачає зміст даного права в можливості ініціювати судову процедуру з метою реалізації конституційної гарантії отримання судового захисту [1, с. 62].

І.М. Жаровська робить акцент, що доступ до правосуддя, будучи складовою доступності права, має достатньо широкий спектр заходів і засобів, що забезпечують здатність особі чи іншому суб'єкту прямо звернутись до органів правосуддя і отримати захист свого права [2, с. 11]. Також у юридичній літературі підкреслюється, що доступність правосуддя є інституційним принципом, який має відношення до організації та діяльності судової влади загалом. Він набуває значення системоутворюючого чинника, що розкриває суть судової влади і її роль у суспільстві, є фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи та процедура вирішення судом юридично значущих справ.

Резюмуючи наведені позиції, потрібно вказати, що право на доступ до суду є правом людини, яке передбачає можливість звернення до суду без перешкод за захистом своїх прав.

Доступність має два аспекти. Перший означає, що модель адміністративного судочинства в контексті її пізнання має бути зрозумілою і доступною. Другий виявляється у забезпеченні можливості реальних дій у межах судового адміністративного процесу (відкритість діяльності судових органів) [9, с. 167].

Ст. 55 Конституції України охоплює загальну норму, у якій передбачено право кожного звернутися до суду, якщо його права або свободи порушені чи порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або має місце інший утиск прав і свобод [6]. Подібна норма зобов'язує суди приймати заяви до розгляду, навіть, коли у законі відсутнє спеціальне положення про судовий захист.

Відмова суду у прийнятті позовних або інших заяв чи скарг, що є відповідними встановленим законодавством вимогам, постає як порушення права на судовий захист, що, відповідно до ст. 64 Конституції України, не може бути обмежене.

У такий спосіб, положення частини першої ст. 55 Конституції України закріплює одну з найбільш важливих гарантій здійснення як конституційних, так і інших прав та свобод людини і громадянина.

Згідно з приписами Конституції України, Конституційний Суд України – це єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Тільки він має повноваження вирішувати питання про відповідність законів й інших правових актів Конституції і право офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Так, згідно з Рішенням Конституційного Суду України за справою № 9-зп від 25.12.1997 року, суд не може відмовити особі у правосудді з наступних умов:

- особа звернулася за захистом прав і свобод, які належать їй особисто, а не будь-яким іншим особам;
- особа вважає, що її права і свободи, за захистом яких вона звернулася до суду: порушені (стосовно протиправних діянь, які мали місце і припинилися), або порушуються (стосовно протиправних діянь, які тривають), або створюються перешкоди для їх реалізації (щодо протиправних діянь, які тривають і є перешкодами для реалізації права в теперішньому або в майбутньому часі), або мають місце інші ущемлення прав та свобод [8].

Конституційний Суд у своєму рішенні зміст інших ущемлень прав особи не розтлумачив, проте очевидним є те, що особа може звернутись до суду, коли її право обмежується;

- для звернення до суду за захистом прав та свобод достатньо суб'єктивного переконання людини, який ці права належать, що має місце їх порушення.

Таким чином, право, яке регламентоване Конституцією, на доступ до правосуддя, не є безмежним. За мету суду (правосуддя) прийнято вважати захист порушених прав, свобод і інтересів, які належать безпосередньо особі, котра звертається за захистом (її суб'єктивних прав).

У ч. 2 ст. 55 Конституції України прописується, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [6]. Таким чином, кожна особа наділена гарантованим державою правом оскаржувати в суді загальної юрисдикції рішення, дії або бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують чи ущемляють права й свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді.

Отже, право на судовий захист – це конституційне право, де в ст. 22 Основного Закону нашої держави встановлено, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними, вони гарантуються і не можуть бути скасовані.

У ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) взаємозв'язок між правом особи на звернення до суду та порушенням її суб'єктивних прав має остаточне відображення. Відповідно до зазначеної статті, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом:

- визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень;
- визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень;
- визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій;
- визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії;
- встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень;

Захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [4].

У ч. 2 ст. 55 Конституції України прописується, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [6]. Таким чином, кожна особа наділена гарантованим державою правом оскаржувати в суді загальної юрисдикції рішення, дії або бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують чи ущемляють права й свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді.

Відзначимо, що право на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових та службових осіб, компонентом якого є правомочність звернення до суду (право на доступ до судової процедури), не є абстрактним, а має зв'язок з правом конкретної особи, в інтересах якої постає процес судового розгляду, і з її пересвідченням у тому, що держава, яку уособлюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи протиправно вторгнулась у її права чи свободи.

У особи, яка є позивачем, з метою звернення до суду повинна бути матеріально-правова зацікавленість у розв'язанні спору. Матеріально-правовий інтерес у відкритті справи полягає у зв'язку із вказаним у позові предметом судового захисту, питання щодо наявності чи відсутності якого вирішується суддею в ході попереднього з'ясування матеріальної правоздатності позивача, заявлених до суду вимог та їх підстав.

За своєю сутністю, звернення до суду слугує способом захисту порушених прав, свобод чи законних інтересів особи, тому остання повинна довести, а суд – встановити, що позивачу належать права, свободи чи законні інтереси, за захистом яких він звернувся до суду.

До того ж, ст. 55 Конституції України передбачає право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом яких є Україна. При цьому, очевидним є те, що ефективний судовий захист прав людини й громадянина слугує одним з ключових чинників демократизації суспільства та держави. Широкий спектр юридичних гарантій, що є забезпеченням реалізації та захисту прав та свобод громадян у різних сферах правового регулювання, здебільшого, має підґрунтя на конкретних нормах міжнародно-правових актів. Не є виключенням в цьому аспекті й сфера адміністративного процесу.

Остаточна інституалізація доступу до суду на міжнародному рівні постала з прийняттям в рамках Ради Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 4 листопада 1950 р. (далі – Конвенція), яка була змінена пізніше Протоколами № 3, 5 і 8, та доповнена Протоколом № 2. Як вказував

Європейський суд з прав людини, призначенням Конвенції є захист не теоретичних або ілюзорних, а конкретних та дієвих прав [5, с. 83].

Відповідно до положень ст. 6 абз. 1 Конвенції, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи в розумний строк у створеному на основі закону незалежному і неупередженому суді щодо вирішення питань його прав та обов'язків цивільного характеру або правомірності кожного обвинувачення у порушеній проти нього карній справі. В цьому положенні формулюються основні норми сумлінного судового процесу, акцентується увага на нормі тривалості судового провадження. А відповідно до ст. 13 Конвенції, кожна людина, права і свободи якої, викладені в цьому документі, порушуються, має діючий засіб захисту у відповідному національному органі – незалежно від того, що порушення було здійснене особами, які діяли в офіційній якості.

Обов'язковість тлумачень Конвенції Європейським судом з прав людини для українських судів впливає з міжнародних зобов'язань України, які вона взяла на себе, ратифікувавши Конвенцію та Протоколи до неї.

Проте доступ до адміністративного судочинства, яке є гарантованим на рівні конституції та адміністративного процесуального законодавства, не завжди виконується та українські суди і громадяни стикаються з низкою проблем.

Так, за позицією Г. Жиліна, існує чинник, що справляє негативну дію на доступність до правосуддя – це те, що кожного року все більше справ надходять у суди та зростає їх складність. До того ж таке явище постає в аспекті масової свідомості, де переважають негативні оцінки можливості судового захисту, а точніше звернення до суду не схвалюється [3, с. 5]. Також іншою перешкодою у доступі до судового захисту постає та обставина, що надлишкове навантаження судів має негативний вплив на строку розгляду справ та якість самого судочинства, так як відбувається невинуватене спрощення і недодержання судової процедури.

Таким чином, велике число звернень громадян з приводу порушення їхніх прав показує, що з однієї сторони, громадяни є соціально активними, а з іншої – показує негативні явища у суспільстві, вади в роботі державно-владних структур.

А.К. Соловійова виділяє, що доступність правосуддя в судах загальної юрисдикції має складнощі внаслідок дорожнечі, повільності та формалізму процесу [10, с. 67].

Узагальнюючи зазначене, основними проблемами доступності адміністративного судочинства є велике завантаження судів адміністративних судів, віддаленість адміністративних судів від населення, формалізм та велика коштовність процесу. З іншої сторони, забезпеченню доступності адміністративного судочинства, за позицією вчених-адміністративістів, слугує таке:

- право на звернення до суду для відкриття провадження в адміністративній справі і порядок реалізації зазначеного права;
- територіальне знаходження адміністративних судів;
- відсутність матеріальних завад (судові витрати, надання правової допомоги і платних послуг);
- установлення такого порядку судового розгляду адміністративної справи, який мав би забезпечувати можливість прямого здійснення особами, які є учасниками справи, процесуальних прав у всіх інстанціях (особиста участь, мова, перекладач) [9, с. 175].

Зазначимо, що практика Європейського суду з прав людини прийняла мінімальні стандарти доступу до правосуддя, згідно з якими будь-яка вимога, яка має відношення до громадянських прав й обов'язків, може пред'являтися до суду; якщо у особи немає коштів на оплату послуг представника або захисника, держава має обов'язок надати їй безкоштовну правову допомогу; розгляд справи повинен здійснюватись судом у розумні строки. Наявність та впровадження зазначених міжнародних стандартів постає однією з рис кожної правової держави у сучасному світі.

У якості елемента доступу правосуддя у випадку звернення з адміністративним позовом постає альтернатива в обранні способу подання позовної заяви до суду (особисто, поштою, представником).

Іншою альтернативою, що направлена на реалізацію доступу до адміністративного судочинства постає вибір позивача адміністративного суду. Приміром, справи з приводу оскарження дій чи бездіяльності посадових або службових осіб місцевих органів виконавчої влади розглядаються та вирішуються місцевим загальним судом, який є адміністративним судом відповідно до закону, чи окружним адміністративним судом за вибором позивача. Позивач сам обирає суд, який є йому більш підходящим (враховуючи територіальну наближеність, довіру до суддів окремих судів та ін.). У випадку невизначеності предметної або територіальної підсудності адміністративної справи така справа може розглядатись місцевим адміністративним судом за вибором позивача.

На основі наведеного, для усунення плутанини з вирішенням предметної підсудності адміністративних справ, на наш погляд, видається доречним, спираючись на міжнародний досвід, запропонувати утворити самостійну систему адміністративних судів. У свою чергу, це надасть можливість заміни змішаної системи адміністративної юрисдикції, де справи першої інстанції

розглядаються місцевими загальними судами і спеціалізованими (окружними) адміністративними судами, на чітку окремо визначену систему адміністративних судів.

Законодавець визначає, що місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, які утворюються в округах, а апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах, а також до складу Верховного Суду входить Касаційний адміністративний суд щодо розгляду адміністративних справ.

Проте систему адміністративних судів, яка побудована в нашій державі, не можна назвати досконалою через невідале розміщення адміністративних судів, так як на сьогодні у кожній області діє тільки один окружний адміністративний суд, що, своєю чергою, обмежує у доступі до правосуддя громадян України через свою віддаленість. Отже, вважаємо, що потрібно реформувати систему адміністративних судів та більш територіально наблизити апеляційні адміністративні суди.

Можна назвати ще одну проблему гарантій доступу до адміністративного судочинства. Це одержання якісної первинної і вторинної правової допомоги малозахищеним верствам населення. Так, згідно з ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу [6]. Однак складання процесуальних документів – це вторинна правова допомога, яка і надається тільки вразливим категоріям осіб. Однак на сьогоднішній час не надається вторинна правова допомога, а юридичні послуги є дорогими й досить часто стають випадки надання неякісної правничої допомоги. Тому внаслідок цих вищезазначених обставин особа, котра потребує захисту прав, свобод й інтересів стосовно вирішення публічно-правового спору, фактично може втратити право на судовий захист через спливання строків звернення до суду, якщо така особа втратила час на підготовку процесуальних документів самостійно, а не використала допомогу кваліфікованих правників.

Таким чином, проблема недодержання строків розгляду адміністративних справ та невчасне виготовлення тексту судових рішень також, своєю чергою, вимагає невідкладного вирішення для забезпечення доступу до адміністративного судочинства.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, доступ до адміністративного судочинства гарантований Конституцією та адміністративним процесуальним законодавством. Право на доступ до правосуддя не є безмежним. Призначенням правосуддя є захист порушених прав, свобод і інтересів, які належать безпосередньо особі, котра звертається за захистом (її суб'єктивних прав).

Нами були виділені основні проблеми забезпечення доступу до адміністративного судочинства: недосконала система предметної і територіальної підсудності адміністративних судів; догочнеча судового процесу, що виявляється, переважно через високу ставку судового збору; надання неякісної первинної та вторинної правової допомоги; дотримання строків в адміністративному судочинстві. Для подолання зазначених проблем потрібно внести відповідні зміни до Кодексу адміністративного судочинства України стосовно збільшення строків оскарження рішень суду, та усунення можливостей зловживання учасниками процесу своїми процесуальними правами, тоді як для усунення перевищеного навантаження на суддів доречно збільшити штат адміністративних судів як результат проведеної судової реформи. Усе це підвищить рівень доступу фізичних і юридичних осіб до судового захисту адміністративними судами. Забезпечення осіб якісним та дієвим вирішенням питання стосовно захисту прав та свобод у вирішенні публічно-правового спору водночас посилить рівень законності і відповідальності органів публічного адміністрування за свою діяльність та, у свою чергу, відновить втрачену довіру населення до судової системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилова М.Г. Право на доступ к правосудию в системе конституционно-правовых гарантий справедливого суда. Российский судья. 2016. № 2. С. 60-63
2. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2006. 20 с.
3. Жилин Г.А. Защита прав человека в гражданском судопроизводстве. Рос. юстиция. 1998. № 1. с. 5–7
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 15.12.2017 р. № 2747-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
5. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод и практика ее применения / под общ. ред. В. А. Туманова и Л. М. Энтина. М.: НОРМА, 2002. 336 с.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
7. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. – М.: Лекс-Книга, 2005. 318 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року N 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>
9. Руденко А.В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 209 с.

10. Соловьева А.К. Перспективы развития административной юстиции: организационный и формальный подход. Правоведение. 1999. № 1. С. 66–72.

REFERENCES

1. Vilova MG The right to access to justice in the system of constitutional guarantees of a fair court. The Russian judge. 2016. № 2. P. 60-63.
2. Zharovskaya I.M. Accessibility of law: theoretical and legal problems: author. dissertation ... cand. lawyer of sciences. H., 2006. 20 p.
3. Zhilin G.A. Protection of human rights in civil proceedings. Grew up. justice. 1998. №. 1. p. 5-7 [In Russian]
4. Code of Administrative Judiciary of Ukraine dated December 15, 2017 №. 2747-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
5. Commentary on the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Practice of its Application / under Society. ed. VA Tumanova and LM Entin. M.: NORMA, 2002. 336 p.
6. Constitution of Ukraine of June 28, 1996 №. 254k / 96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
7. Rabtsevich O.I. The right to a fair trial: international and domestic legal regulation. M.: Lex-Book, 2005. 318 p.
8. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of citizens of Protsenko Raisa Nikolaevna, Yaroshenko Polina Petrovna and other citizens regarding the official interpretation of Articles 55, 64, 124 of the Constitution of Ukraine (case of petitions of the residents of the city of Zhovti Vody) of December 25, 1997 N 9-zp. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>
9. Rudenko AV Administrative proceedings: formation and implementation: diss. ... Cand. lawyer. of sciences. Kharkiv, 2006. 209 p.
10. Solovieva A.K. Prospects for the development of administrative justice: organizational and formal approach. Jurisprudence. 1999. No. 1. P. 66–72.

УДК 351/354:342.9.03

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-09

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОМИЛКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Горбiк Д. С.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4,
e-mail: dashagorbik@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6367-8220>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Органи публічної влади, посадові особи, державні службовці при здійсненні управлінської діяльності, в окремих випадках можуть допускати порушення принципу законності публічного управління, здійснюють помилкові адміністративні дії, приймають необґрунтовані та незаконні адміністративні акти. Зазначені негативні результати виконавчо-розпорядчої діяльності посадових осіб порушують права і свободи людини й громадянина, законні інтереси громадських організацій та юридичних осіб. Такі явища отримали назву «адміністративної помилки».

Мета статті є розробка теоретико-правових засад адміністративної помилки в діяльності органів публічної влади.

Методи дослідження. Під час аналізу сутності та змісту адміністративної помилки використовувались загальнонаукові методи, в основі яких покладений метод діалектики, та спеціально наукові методи правового пізнання (формально-логічний, системно-структурний).

Короткий зміст основних результатів. Стаття присвячена аналізу та дослідженню поняття адміністративної помилки в різних правових сферах. Питання щодо дослідження причин та наслідків в виникненні таких помилок є актуальним для сьогодення, оскільки в Україні досі триває реформування адміністративної системи та зміни у системі органів публічної влади й державного управління. Вказані процеси під впливом адміністративної реформи показали не тільки декларативні наміри трансформувати зазначені відносини у бік демократичних, а й реальне прагнення змінити систему державного управління до європейських стандартів. Тому процес розвитку системи державного управління виявився одним з визначальних компонентів загального вектору до демократичної, соціальної та правової держави. Під час реалізації повноважень органами публічної влади, посадовими особами та державними службовцями можуть допускатись дія чи бездіяльність владних суб'єктів адміністративного права, яка призводять до порушення права і свободи людини й громадянина, законні інтереси громадських організацій та юридичних осіб. Наслідки їх дій, що призводять до адміністративних помилок є особливо важкими, так як вони порушують ключові засади державного управління, законні права й свободи особистості, применшують авторитет органів публічної влади. Недосконала система механізму виникнення, виявлення та попередження адміністративних помилок є значним бар'єром в забезпеченні сучасної системи належного державного управління. Оскільки адміністративні помилки органів публічної влади є серйозною політичною та соціально-правовою проблемою допущення, яких демонструють юридичну незахищеність людини й громадянина.

Висновки. Створення дієвого механізму щодо виявлення, попередження та виправлення адміністративних помилок могло б мати найголовніше значення для реформування системи державного управління згідно з сучасними європейськими цінностями.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адміністративна помилка, правова помилка, органи публічної влади, права і свободи людини й громадянина, адміністративна реформа.

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОШИБКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ

Горбик Д. С.,

аспирант кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: dashagorbik@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6367-8220>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Органы публичной власти, должностные лица, государственные служащие при осуществлении управленческой деятельности, в отдельных случаях могут допускать нарушения принципа законности публичного управления, осуществляют ложные административные действия, принимают необоснованные и незаконные административные акты. Указанные негативные результаты исполнительно-распорядительной деятельности должностных лиц нарушают права и свободы человека и гражданина, законные интересы организаций и юридических лиц. Такие явления получили название «административной ошибки».

Цель статьи является разработка теоретико-правовых основ административной ошибки в деятельности органов публичной власти.

Методы исследования. При анализе сущности и содержания административной ошибки использовались общенаучные методы, в основе которых положен метод диалектики, и специально научные методы правового познания (формально-логический, системно-структурный).

Краткое содержание основных результатов. Статья посвящена анализу и исследованию понятия административной ошибки в различных правовых сферах. Вопрос по исследованию причин и последствий в возникновении таких ошибок является актуальным для настоящего времени, поскольку в Украине до сих пор продолжается реформирование административной системы и изменения в системе органов публичной власти и государственного управления. Указанные процессы под влиянием административной реформы показали не только декларативные намерения трансформировать указанные отношения в сторону демократических, но и реальное стремление изменить систему государственного управления к европейским стандартам. Поэтому процесс развития системы государственного управления оказался одним из определяющих компонентов общего вектора к демократическому, социальному и правовому государству. При реализации полномочий органами публичной власти, должностными лицами и государственными служащими могут допускаться действие или бездействие властных субъектов административного права, которое приводит к нарушению прав и свобод человека и гражданина, законных интересов организаций и юридических лиц. Последствия их действий, приводящих к административным ошибкам являются особенно тяжелыми, так как они нарушают ключевые принципы государственного управления, законные права и свободы личности, преуменьшают авторитет органов публичной власти. Несовершенная система механизма возникновения, выявления и предупреждения административных ошибок является значительным барьером в обеспечении современной системы надлежащего государственного управления. Поскольку административные ошибки органов публичной власти является серьезной политической и социально-правовой проблемой допущения, которые демонстрируют юридическую незащищенность человека и гражданина.

Выводы. Создание действенного механизма по выявлению, предупреждению и исправления административных ошибок могло бы иметь самое главное значение для реформирования системы государственного управления в соответствии с современными европейскими ценностями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: административная ошибка, правовая ошибка, органы публичной власти, права и свободы человека и гражданина, административная реформа.

THE CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE MISTAKE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES

Daria Gorbik,

graduate student of the Department
of State and Legal Disciplines
Faculty of Law,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: dashagorbik@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6367-8220>

ANNOTATION: *Introduction.* Public authorities, officials, civil servants in carrying out administrative activities, in some cases may violate the principle of legality of public administration, carry out erroneous administrative actions, adopt unreasonable and illegal administrative acts. These negative results of executive and administrative activities of officials violate the rights and freedoms of man and citizen, the legitimate interests of public organizations and legal entities. Such phenomena are called "administrative error".

The purpose of the article is to develop theoretical and legal bases of administrative error in the activities of public authorities.

Research methods. During the analysis of the essence and content of the administrative error, general scientific methods were used, which are based on the method of dialectics, and especially scientific methods of legal knowledge (formal-logical, system-structural).

Summary of the main results. The article is devoted to the analysis and research of the concept of administrative error in various legal spheres. The question of studying the causes and consequences of such errors is relevant today, as Ukraine is still reforming the administrative system and changes in the system of public authorities and public administration. These processes, under the influence of administrative reform, have shown not only declarative intentions to transform these relations towards democratic ones, but also a real desire to change the system of public administration to European standards. Therefore, the process of development of public administration was one of the defining components of the overall vector to a democratic, social and legal state. During the exercise of powers by public authorities, officials and civil servants, the action or inaction of governmental subjects of administrative law may be allowed, which leads to violation of human and civil rights and freedoms, legitimate interests of public organizations and legal entities. The consequences of their actions, which lead to administrative errors, are particularly severe, as they violate key principles of public administration, legal rights and individual freedoms, and diminish the authority of public authorities. An imperfect system of mechanisms for the occurrence, detection and prevention of administrative errors is a significant barrier to ensuring a modern system of good governance. Because administrative errors of public authorities are a serious political and socio-legal problem of assumptions, which demonstrate the legal insecurity of man and citizen.

Conclusions. Creating an effective mechanism for detecting, preventing and correcting administrative errors could be crucial to reforming the system of public administration in line with modern European values.

KEY WORDS: administrative mistake, legal mistake, public authorities, human and civil rights and freedoms, administrative reform.

Вступ. Від часу проголошення незалежності України відбувались загальні зміни у системі органів публічної влади й державного управління. Вказані процеси під впливом адміністративної реформи показали не тільки декларативні наміри трансформувати зазначені відносини у бік демократичних, а й реальне прагнення трансформувати систему державного управління до європейських стандартів. Тому процес розвитку системи державного управління виявився одним з визначальних компонентів загального вектору до демократичної, соціальної та правової держави.

Органи публічної влади, посадові особи, державні службовці при здійсненні управлінської діяльності, в окремих випадках можуть допускати порушення принципу законності публічного управління, здійснюють помилкові адміністративні дії, приймають необґрунтовані та незаконні адміністративні акти. Зазначені негативні результати виконавчо-розпорядчої діяльності посадових осіб порушують права і свободи людини й громадянина, законні інтереси громадських організацій та юридичних осіб. Такі явища отримали назву «адміністративної помилки». Адміністративні помилки є потужним бар'єром в забезпеченні сучасної системи належного державного управління.

Адміністративні помилки органів публічної влади трансформувались сьогодні у серйозну політичну та соціально-правову проблему. Вони демонструють юридичну незахищеність людини й громадянина, так як в результаті вчинення адміністративних помилок порушуються права, свободи та інтереси громадян. Створення дієвого механізму щодо виявлення, попередження та виправлення адміністративних помилок могло б мати найголовніше значення для реформування системи державного управління згідно з сучасними європейськими цінностями.

Огляд праць із зазначеної проблематики. В Україні немає ґрунтовних комплексних наукових досліджень, які присвячені проблемам адміністративної помилки в діяльності органів публічної влади. Окрему увагу окресленій проблематиці присвятили у своїх працях такі вчені, як: Н.А. Бочарникова, І.В. Давидова, Л.І. Каленіченко, Ю.М. Осипова, О.Ф. Скакун.

Метою статті є розробка теоретико-правових засад адміністративної помилки в діяльності органів публічної влади.

Виклад основного матеріалу. Адміністративна реформа, яка проходить наразі в Україні, призвела до трансформації ролі й самого державного апарату. З'явилась необхідність у підвищенні ефективності функцій державного апарату, забезпечення професіоналізму державних службовців, вивчення нових аспектів та проблем державної служби загалом.

Дії державних посадових осіб у певній мірі зачіпають права та інтереси усіх громадян держави. Наслідки їх дій, що призводять до адміністративних помилок є особливо важкими, так як вони порушують ключові засади державного управління, законні права й свободи особистості, применшують авторитет органів публічної влади, а в підсумку дорого коштують державі. Тому наразі виникла гостра необхідність у юридичному закріпленні поняття «адміністративної помилки» та розробці чітких критеріїв її виявлення.

В юридичній літературі віднайти єдине розуміння помилки важко, хоча й за останній період сформувалась думка, що помилка є неправильним розумінням ситуації, що призводить до небажаного результату, особливо щодо правозастосовчої помилки.

Для з'ясування юридичних властивостей адміністративної помилки важливе значення має вивчення категорії «правова помилка» (або «юридична помилка»), якій було присвячено багато праць учених-юристів, оскільки незаперечним є факт, що адміністративна помилка є однією з її різновидів.

У кожній галузі права помилка має свою специфіку. Наприклад, у цивільному праві помилка ототожнюється з оманю; в процесуальних галузях вона розглядається як правопорушення; в загальній теорії держави і права – як негативний результат, специфічний юридичний факт [2, с. 6]; в кримінальному праві – як омана особи щодо характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння і його кримінальної протиправності [7, с. 13].

Юридична помилка є негативним результатом, обумовлений складністю і суперечливістю соціального розвитку та невірністю юридично значущих дій учасників суспільних відносин, який перешкоджає досягненню поставлених цілей і передбачає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників суспільних відносин [3, с. 26]. Дане визначення є збірним і підходить для всіх різновидів правових помилок, в тому числі і для адміністративної.

В контексті адміністративного права, вважаємо за потрібне проаналізувати аспекти вищевказаного визначення помилки.

1. Помилка являє собою «негативний результат» – безсумнівно, що до помилки як юридично значущого явища можна віднести лише вже довершений факт з негативним впливом. Просто помилку, що не що призвело до жодних дій і не призвели до негативних наслідків, не має юридичного значення для адміністративного права.

2. Негативний результат обумовлений складністю і суперечливістю соціального розвитку і невірністю юридично значимих дій учасників суспільних відносин. Якщо говорити про адміністративні помилки як різновид юридичних помилок, то вони пов'язані, в першу чергу, з появою держави, а вона разом зі складнощами і суперечностями соціального розвитку є необхідним середовищем для виникнення адміністративних помилок.

Що стосується другої умови настання помилок, то помилки у правозастосуванні нерідко виникають в результаті неправильної владної діяльності спеціальних суб'єктів. Учасником суспільних відносин при здійсненні адміністративних помилок якраз і виступає владний суб'єкт адміністративного права – фізична або юридична особа (організація), яке відповідно до встановлених адміністративним законодавством нормами бере участь у здійсненні державного управління, в реалізації функцій виконавчої влади.

Адміністративні помилки в діяльності органів публічної влади можуть виникнути також в результаті бездіяльності – «існуючої в сфері реалізації публічного управління форми односторонньої зовнішньої поведінки зобов'язаного (уповноваженого) державного службовця, що виражається у відсутності будь-яких дій, що носить суб'єктивний (оціночний) і організаційний (регулюючий) характер, здатної породжувати будь-які правові наслідки, що виникає в момент настання терміну або іншого встановленого періоду часу або певної умови, при яких відповідний обов'язок повинен бути виконаний державним службовцем» [2, с. 12].

Помилки можуть виникати в результаті нормотворчої діяльності органів виконавчої влади, тобто при прийнятті нормативних правових актів та адміністративних актів (рішень).

3. Перешкоджає «досягненню поставлених цілей» або «реалізації прав, свобод та охоронюваних законом інтересів особистості». Це теж є дуже важливою ознакою, яка якраз й надає змогу віднести негативний результат неправильних дій суб'єкта адміністративного права до категорії «адміністративної помилки». Оскільки мета суб'єктів адміністративного права виявляється у належному виконанні покладених на них завдань державного управління: створення, підтримка та забезпечення добробуту громадян, їх прав та свобод, задоволення соціальних потреб й інтересів; забезпечення громадського порядку та безпеки; регулювання процесів, які відбуваються у сфері соціального, економічного та культурного життя; створення і забезпечення ефективної діяльності механізму оподаткування [5, с. 29-30].

Однією з основних форм відносин громадянина, юридичної особи і влади є адміністративні послуги, які безпосередньо пов'язані з публічними функціями держави, їх надання державними структурами засновано на цих функціях і впливає з них. Варто відзначити особливу важливість того, що адміністративні помилки спотворюють і порушують порядок надання адміністративних послуг та виконання державних функцій. Прикладом може слугувати свідоме підроблення відділом державної реєстрації актів цивільного стану свідоцтва про народження громадянина, де невірно включений запис про місце народження [6].

4. Лише при юридичному вирішенні помилка набуває значення правової підстави для зміни або припинення правовідносини, а також її виправлення, іншими словами, передбачає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників суспільних відносин. Якщо помилка не була визнана у встановленому законом порядку, то не можна заперечувати сам факт її існування.

Специфіка адміністративних помилок полягає в тому, що носієм волі виступає владний суб'єкт публічного управління. Якщо ми характеризуємо помилку як оману при волевиявленні, то виходить, що адміністративна помилка виникає у разі суперечності між волею, реалізованою за допомогою конкретних дій (бездіяльності) органів публічної влади або/та їх посадовими особами, прийняттям нормативних правових актів та актів управління, і правами і свободами людини та громадянина, порядком діяльності державних органів, інтересами держави, суспільства, організацій. Значення помилки при цьому зводиться до того, що вона посягає на основи державного ладу і спотворює процес волевиявлення держави, який зачіпає всіх громадян держави, з іншого боку, вона виявляє протиріччя між правом та реальними діями. Не дарма А.Б. Зеленцов відносить помилку в адміністративній правозастосовчій та нормотворчій діяльності до правоперешкоджаючих обставин, оскільки вона є перепорою реалізації прав, свобод і законних інтересів приватних осіб [1, с. 448].

Адміністративна помилка, як і інші види помилок, в рамках конкретних правовідносин є суб'єктивною, тобто вона відноситься до суб'єкта права і відображає розбіжність цілей органів публічної влади, посадових осіб з результатом їх діяльності по відношенню до іншого учасника адміністративно-правових відносин, що, в свою чергу, наділяє його правом вимагати виправлення допущеної помилки, що перешкоджає реалізації його законних інтересів, свобод, прав і обов'язків. Звідси можна говорити про нерозривний зв'язок помилки з суб'єктом і з правовідносинами, тобто юридичного значення адміністративна помилка отримує в рамках адміністративно-правових відносин.

На основі зазначеного вище можна сформулювати визначення категорії помилки як категорії права, під якою можна розуміти, юридично-значущий негативний результат, який стоїть на заваді виконання суб'єктами права офіційно-проголошених цілей, прав й свобод, законних інтересів та який підлягає виправленню правовими засобами. В аспекті адміністративного права помилкою є негативний результат владних суб'єктів адміністративного права (виконавчих органів державної влади, адміністративних органів, посадових осіб, державних службовців) щодо вчинюваних ними юридично значущих дій (бездіяльності), прийнятих нормативних правових актів та адміністративних рішень, що перешкоджає досягненню поставлених перед ними цілей, що спотворює і порушує порядок виконання державних функцій і надання адміністративних послуг.

Зміст адміністративної помилки становлять юридично значущі дії чи бездіяльність владних суб'єктів адміністративного права, які йдуть у розріз з поставленими цілями органів публічної влади.

Виходячи з даного визначення, виділимо істотні ознаки адміністративної помилки:

1) це результат юридично значимих дій (бездіяльності) владних суб'єктів адміністративного права, прийнятих ними нормативних актів та адміністративних рішень. Лише намір, думки чи дії на початковій стадії не можуть бути віднесені до помилки;

2) це є негативним впливом;

3) помилка – це випадкове і відносно явище правової дійсності, виражене у формі омани;

4) адміністративна помилка вчиняється владними суб'єктами адміністративного права, а саме органами публічної влади та їх посадовими особами;

5) адміністративна помилка є протиправною, оскільки перешкоджає реалізації мети суб'єктів публічної влади;

6) адміністративна помилка виникає в межах предмета адміністративного права, тобто в межах різноманітних за своїм змістом суспільних відносин, які складаються у сфері державного управління, здійснюваного органами виконавчої влади, іншими державними органами і посадовими особами;

7) спотворює і порушує порядок виконання державних функцій і надання адміністративних послуг.

Належність адміністративної помилки до системи правових помилок надає змогу провести аналогію її з іншими видами юридичних помилок. З метою оптимального відображення правової природи адміністративних помилок проведемо їх класифікацію шляхом ділення за різними самостійними науковими підставами:

1) як перша підстава класифікації помилок на типи виступають «сфери діяльності» суб'єктів адміністративного права. Відповідно до цього формуються такі види:

– правотворчі (нормотворчі) помилки, які з'являються у випадку недотримання таких критеріїв. Перший: дотримання принципів законодавчої техніки, формальної логіки, граматики та інших вимог. Другий: облік соціальних і юридичних закономірностей, що діють в різних сферах суспільних відносин. Невід'ємною ознакою правотворчих помилок –негативно соціальні, юридичні, а інколи й політичні наслідки. Даний тип помилок постає під час здійснення функції «адміністративної правотворчості».

– правоінтерпретаційні помилки – це відступ від правил тлумачення, який виникає під час юридичної інтерпретації, що породжує юридичний результат, який протирічить критеріям істинності тлумачення й тягне негативні соціальні та інші наслідки;

– правозастосовчі помилки – це результат владної діяльності спеціальних суб'єктів правозастосування, який кваліфікується у якості помилкового уповноваженим органом в особливому

акті. Такі помилки суперечать нормам матеріального або процесуального права й не досягають істинних цілей правового регулювання.

Також правозастосовчі помилки діляться в залежності від виду здійснення правозастосовчої діяльності, тобто, що здійснюються в процесі контрольно-наглядового, юрисдикційного або виконавчо-дозвільного правозастосування.

2) у якості другої підстави класифікації адміністративних помилок можна вважати вид адміністративних правовідносин, в межах яких вони виникають та розвиваються. Внаслідок цього можна виділити такі види:

– процесуальні, які виникають в процесі адміністративної справи і відповідного адміністративного провадження (як-от, помилка при складанні протоколу про адміністративне правопорушення);

– матеріальні, які виникають при здійсненні поточної публічно-управлінської діяльності в матеріальних адміністративно-правових відносинах відповідного виду (приміром, надання громадянину органом публічної влади неповної інформації);

3) в залежності від типу поведінки суб'єкта, який вчинив адміністративну помилку, їх можна розділити на: помилки, які здійснюються у формі дій суб'єкта; та помилки, які здійснюються у формі бездіяльності суб'єкта;

4) у залежності від кількості суб'єктів адміністративні помилки можуть бути: вчинені одним державним службовцем (одноосібні); вчинені групою державних службовців (колегіальні) чи декількома державними службовцями.

5) відповідно до характеру виявлення помилки діляться на:

– фактичні або виявлені,

– уявні чи латентні.

6) відповідно до характеру компетенції (або змісту діяльності) органу публічної влади, який вчинив помилку, варто виділяти її наступні види:

– адміністративні помилки, які здійснюються органом загальної компетенції (наприклад, Кабінетом Міністрів України, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами сільських, селищних, міських рад);

– адміністративні помилки, що здійснюються в галузевій компетенції (Міністерством юстиції, Міністерством внутрішніх справ тощо);

– адміністративні помилки, які здійснюються органами міжгалузевої компетенції (наприклад, Антимонопольним комітетом, Державною службою статистики України та ін.);

7) за часом існування адміністративні помилки можуть бути багаторазовими та однократними (разовими);

8) з точки зору сфери виникнення адміністративні помилки можуть бути:

– внутрішньоорганізаційними – здійснюються «усередині» державних органів,

– зовнішніми – здійснюються державним службовцем під час здійснення управлінської діяльності по відношенню до не підлеглих йому фізичних та (або) юридичних осіб.

Основними формами вираження адміністративних помилок в діяльності органів публічної влади є:

– адміністративна нормотворчість органів публічної влади, що суперечить законам, і видання незаконних адміністративних актів;

– вчинення неправомірних дій посадовими особами;

– бездіяльність посадових осіб в умовах, коли необхідно реально діяти, тобто здійснювати дії, які покладені на них правовими актами.

Висновки. Підсумовуючи, поняття адміністративної помилки є новітнім та малодослідженим явищем, яке виникає в процесі діяльності органів публічної влади. Адміністративні помилки утворюються у розріз з метою органів публічної влади та задоволенням прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, чим є передумовою недотримання принципу законності державної влади. Наразі в юридичній науці не вироблено загального уніфікованого визначення поняття адміністративної помилки, що обумовлює його відсутність, зокрема, в адміністративно-правовій науці та її класифікації; не з'ясовані особливості і не виділені ознаки адміністративної помилки, а також законодавцем не визначений механізм їх запобігання і виправлення. Формування цілісної доктрини адміністративної помилки, визначення шляхів її подолання обумовлює необхідність наукового дослідження й надає дослідникам різноманіття вибору можливих аспектів її вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленцов А.Б. Административно-правовой спор: вопросы теории: монография. М., 2009. 692 с.
2. Истомина Ю.В. Бездействие государственных служащих: административно-правовое содержание и способы преодоления противоправности : автореферат дисс. ... канд. юрид. наук. Воронеж, 2007.
3. Лисюткин А.Б. О понятии категории «ошибка» в юриспруденции: логико-философский аспект. Правоведение. 1996. № 3 (214). С. 20-27.

4. Лисюткин А.Б. Ошибка как категория правоведения: теоретико-методологический аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2002. 41 с.
5. *Общее административное право: учебник / под ред. Ю. Н. Старилова. Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2007. 848 с.*
6. Отдел государственной регистрации актов гражданского состояния (РАГС) – Центральный Дворец бракосочетания. URL: <https://kharkov.info/place/otdel-gosudarstvennoy-registracii-aktov-grazhdanskogo-sostoyaniya-rags-centralnyu-dvorec>
7. Якушин В.А., Назаров В.В. Ошибка в уголовном праве и ее влияние на пределы субъективного вменения (теоретические аспекты). Ульяновск : УлГУ, 1997. 62 с.

REFERENCES

1. Zelentsov AB Administrative and legal dispute: questions of theory: a monograph. M., 2009. 692 s.
2. Istomina Yu.V. Inaction of civil servants: administrative and legal content and ways to overcome illegality: dissertation abstract. ... Cand. jurid. Science. Voronezh, 2007.
3. Lisyutkin AB On the concept of the category "error" in jurisprudence: the logical and philosophical aspect. Jurisprudence. 1996. № 3 (214). Pp. 20-27.
4. Lisyutkin AB Error as a category of jurisprudence: theoretical and methodological aspect: author's ref. dis. ... Dr. Jurid. Science. Saratov, 2002. 41 p.
5. General administrative law: a textbook / ed. Yu. N. Starilova. Voronezh: Voronezh Publishing House, state. University, 2007. 848 p.
6. Department of State Registration of Civil Status Acts (RAGS) - Central Marriage Palace. URL: <https://kharkov.info/place/otdel-gosudarstvennoy-registracii-aktov-grazhdanskogo-sostoyaniya-rags-centralnyu-dvorec>
7. Yakushin VA, Nazarov VV Error in criminal law and its impact on the limits of subjective imputation (theoretical aspects). Ulyanovsk: UISU, 1997. 62 p.

УДК 342.7:342.95

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-10

КВАЛІФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК БУЛІНГ: ПРОБЛЕМИ АСПЕКТИ

Градова Ю. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: gradova_julka@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті надано характеристику булінгу як адміністративному правопорушенню, що посягає на основні права дитини. Актуальність статті відзначається тим, що адміністративну відповідальність за вчинення цькування в освітній установі запроваджено не так давно, тому при складанні протоколів правоохоронними органами допускається багато помилок. Отже, метою дослідження є аналіз судової практики щодо булінгу для виявлення найбільш проблемних питань при складанні адміністративного протоколу та притягнення порушника до відповідальності. В статті було використано загальнонаукові методи дослідження, як-то: аналіз, синтез для ґрунтовного вивчення судової практики щодо булінгу учасника освітнього процесу.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Оскільки булінг характеризується такими ознаками як системність, дисбаланс влади, заподіяння шкоди потерпілому, то відсутність хоча б одного з цих елементів спростовує кваліфікування діяння як булінг. В матеріалах справ досить часто розглядаються разові насильницькі дії стосовно малолітнього/неповнолітнього, які можуть бути кваліфіковані за іншою статтею КУпАП, проте не як булінг. В таких ситуаціях адміністративний протокол потрібно складати на батьків правопорушників за статтею 184 КУпАП, що передбачає притягнення до відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють за невиконання ними обов'язків щодо виховання дітей. Не містять ознак складу правопорушення насильство, що застосовується рівними сторонами під час вирішення конфлікту через відсутність агресора та жертви. Проблемним аспектом притягнення кривдника до відповідальності за цькування є неправильно складені адміністративні протоколи, що не містять всіх необхідних елементів передбачених ч. 1 ст. 256 КУпАП. Найчастіше у протоколі відсутні вказівки на час, місце вчинення булінгу, не зазначено які конкретні дії вчинялись правопорушником, немає вказівки щодо наявності свідків подій, не вказано яка шкода була завдана.

Висновки. Через недбало складені протоколи, на доопрацювання яких витрачається багато часу, правопорушники уникають відповідальності оскільки спливають строки накладання стягнення. Все більше до адміністративної відповідальності за булінг притягаються вчителі, як правило, вони здійснюють психологічне цькування учнів, як-то образи, глузування чи використання прізвиськ. Проте основним суб'єктом здійснення булінгу залишаються неповнолітні та малолітні учні. В той час як адміністративне стягнення в більшості випадків накладається на їхніх батьків. Це викликає сумнів щодо ефективності такого покарання реального правопорушника і перекладає здійснення такого покарання вже на батьків булера.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: булінг, насильство, цькування, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення.

КВАЛИФИКАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ КАК БУЛЛИНГ: ПРОБЛЕМЕ АСПЕКТЫ

Градова Ю. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: gradova_julka@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

АННОТАЦИЯ: В статье дана характеристика буллингу как административному правонарушению. С этой целью были проанализированы материалы дел по статье 173⁴ КУоАП и определено, какие проблемы возникают при привлечении лица к ответственности за буллинг. Поскольку буллинг характеризуется такими признаками как системность, дисбаланс власти, причинение вреда потерпевшему, то отсутствие хотя бы одного из этих элементов

опровергает квалификация деяния как буллинг. Проблемным аспектом привлечения к ответственности обидчика за травлю является неправильно составлены административные протоколы, не содержащие всех необходимых элементов предусмотренных ч. 1 ст. 256 КУоАП. Чаще всего в протоколе отсутствуют указания на время, место совершения буллинга, не указано какие конкретные действия совершались правонарушителем, нет указания о наличии свидетелей событий, не указано какой вред был нанесен. Через небрежно составленные протоколы, на доработку которых уходит много времени, правонарушители избегают ответственности поскольку истекают сроки наложения взыскания. Несмотря на то, что все чаще к административной ответственности за буллинг привлекаются учителя, основным субъектом осуществления буллинга остаются несовершеннолетние и малолетние ученики. Поскольку административное взыскание в большинстве случаев накладывается на родителей несовершеннолетних/малолетних правонарушителей, то это вызывает сомнение в эффективности такого наказания для булера.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: буллинг, насилие, травля, административная ответственность, административное правонарушение.

QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSE AS BULLYING: PROBLEMS ASPECTS

Yuliia Hradova,

PhD, Associate Professor, Associate Professor,
Department of Constitutional
and Municipal Law,
Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: gradova_julka@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

ANNOTATION: *Introduction.* The article describes bullying as an administrative offense that infringes on the basic rights of the child. The relevance of the article is noted by the fact that administrative liability for harassment in an educational institution was introduced not so long ago, so when drawing up reports by law enforcement agencies, many mistakes are made. Thus, the purpose of the study is to analyze the case law on bullying to identify the most problematic issues in the preparation of administrative reports and bring the violator to justice. The article used general scientific research methods, such as: analysis, synthesis for a thorough study of case law on bullying of a participant in the educational process.

Summary of the main research results. Since bullying is characterized by such features as systemic, power imbalance, harm to the victim, the absence of at least one of these elements denies the qualification of the act as bullying. In the case materials, one-time acts of violence against a minor are often considered, which may be qualified under another article of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, but not as bullying. In such situations, an administrative report must be drawn up for the parents of the offenders under Article 184 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which provides for the prosecution of parents or persons replacing them for failure to fulfill their responsibilities for the upbringing of their children. Violence used by equal parties in resolving the conflict due to the absence of the aggressor and the victim does not contain any elements of the offense. The problematic aspect of bringing the offender to justice is incorrectly drawn up administrative protocols that do not contain all the necessary elements provided for in Part 1 of Art. 256 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. Most often, the report does not indicate the time or place of the bullying, does not indicate what specific actions were committed by the offender, does not contain any indication of the presence of witnesses to the events and does not indicate what damage was caused.

Conclusions. Due to carelessly drawn up protocols, which take a lot of time to complete, offenders avoid responsibility because the terms for punishment expire. Increasingly, teachers are being held administratively liable for bullying, as a rule, they carry out psychological harassment of students, such as insults, ridicule or the use of nicknames. However, minors and juveniles remain the main perpetrators of bullying. While administrative penalties are in most cases imposed on their parents. This raises doubts about the effectiveness of such punishment of the real offender and transfers the implementation of such punishment to the parents of the bully.

KEY WORDS: bullying, violence, administrative liability, administrative offense.

Вступ. Проблема булінгу в Україні не є новою, проте досить тривалий час в законодавстві не було відповідної норми, яка б регулювала дане діяння та передбачала юридичну відповідальність за вчинення цькування. Внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу та доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу» дало змогу притягати до адміністративної відповідальності булерів та їхніх батьків. Аналіз матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень дозволяє зробити висновок про складність кваліфікування насильства в освітній установі в якості булінгу. Левова частина справ повертається до органів поліції на доопрацювання або закривається через неправильно складені протоколи, відсутність доказів або складу правопорушення. І навіть якщо недоліки було виправлено (а це, як правило, триває досить довго і відбувається не з першого разу), то справа закривається у зв'язку із закінченням строків накладення адміністративного стягнення. Через це виникає необхідність у висвітленні найбільш розповсюджених проблем, що виникають під час кваліфікації адміністративного

правопорушення як булінг та виробленні певної стратегії дій жертв булінгу, їхніх батьків та інших учасників освітнього процесу.

Аналіз публікацій і досліджень. Булінг як адміністративне правопорушення досліджується лише протягом двох останніх років, до цього проблема цькування висвітлювались в основному психологами, соціологами та педагогами. На сьогодні булінг увійшов у юридичну площину і знайшов зацікавлених дослідників у різних галузях права, як-то: адміністративному, конституційному, кримінальному. Серед науковців, які займались вивченням булінгу з правової точки зору, можна виокремити праці А. Джуської, В. Джуського, А. Запорожець, Н. Лесько, Т. Миронюк, В. Омельчук, Н. Опольської, О. Поштаренко, Д. Сорочан, С. Філоненко, К. Янішевської тощо.

Метою нашого дослідження є аналіз судової практики щодо такого адміністративного правопорушення як булінг для виявлення найбільш проблемних питань при складанні адміністративного протоколу та притягнення порушника до відповідальності. Для цього ми розглянемо ряд адміністративних справ за статтею 173⁴ КУпАП, які були закриті або відправлені на доопрацювання. Це дасть можливість в майбутньому правоохоронцям правильно кваліфікувати насильницькі дії правопорушників в освітніх установах та не дасть порушникам уникнути покарання.

Виклад основного матеріалу. Згідно вітчизняного законодавства булінг (цькування) визначається як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [1]. З аналізу поняття «цькування або булінг» вбачається, що це агресивне тривале переслідування одного з членів колективу з боку інших, це групове явище, одна з форм поведінки групи. Булінг відрізняється від конфлікту тим, що жертва не в змозі захистити себе від нападок – сили сторін нерівні. Це тривале систематичне, психологічне або фізичне насильство з боку групи осіб – відносно однієї особи (жертви) або однієї особи (агресора), за підтримки інших відносно жертви. До психологічного насильства відноситься залякування, постійні словесні образи, відбирання і маніпуляції з особистими речами, навішування ярликів і образливих прізвиськ, також, може бути фізичне насильство – від поштовхів до побоїв.

Виходячи з визначення насильницькі дії мають відповідати таким ознакам: як систематичність (повторюваність); наявність сторін: кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); має бути заподіяна психічна та/або фізична шкода, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [7]. Якщо відсутня хоча б одна з ознак у вчинених діяннях, то вони не можуть бути кваліфіковані як булінг.

Основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Ознаки булінгу, зокрема, це емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження; продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду; непривітна і недовірлива поведінка; втручання у приватне життя людини; погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія; намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події, та інше [2]. Отже, коли ми розглядаємо матеріали справи за статтею 173⁴ КУпАП, то маємо чітко прослідковувати такі ознаки, як нерівність сил сторін, тобто агресор і жертва знаходяться в нерівних умовах (за фізичною силою, психологічною адаптованістю, соціальним статусом); агресор повинен мати намір вчинити шкоду, викликати емоційний або фізичний біль у жертви; такі дії мають відбуватись з певною систематичністю (періодичністю). Найбільш поширеними підставами для закриття справи при кваліфікації насильницьких дій як булінг є: разовість випадків насильницьких дій (немає ознак систематичності та повторюваності); конфлікт між підлітками за відсутністю нерівності сил та відсутністю таких сторін як булер та жертва; відсутність шкоди або інших відчутних наслідків.

Однією з проблем притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в школі або іншій освітній установі є неправильне кваліфікування діянь органами поліції. Не заперечуємо, що на місці буває досить складно розібратись у ситуації, доволі часто тут задіяні емоції, діти не завжди правильно можуть викласти факти дещо збільшуючи масштаби події через свій психологічний стан або сприйняття події батьками. Через це звичайна бійка серед хлопців може бути кваліфікована як булінг, оскільки люблячі батьки будуть захищати свою дитину від шкільних хуліганів, навіть не допускаючи думку, що їхня дитина вирішує конфлікти серед однолітків за допомогою кулаків. Тобто в такій ситуації немає нерівності сторін, немає розподілу ролей жертва-булер.

Так, Комінтернівський районний суд м. Харкова дослідивши матеріали справи за № 641/1780/19 дійшов висновку, що в даному випадку мала місце агресивна поведінка з боку малолітнього стосовно інших учнів 1 класу під час освітнього процесу у ХЗОШ № 60. Проте, були відсутні складові поняття

цькування (булінгу), а саме – відсутнє систематичне постійне насилья з боку групи осіб, або однієї особи за підтримки групи осіб, з ознаками нерівності сил, застосованих та направлених до однієї тієї самої людини, тобто в даному випадку в діях малолітнього відсутні ознаки травлі (булінгу), оскільки якщо одна дитина когось задирає, ображає, дратує, а інші його в цьому не підтримують, засуджують його дії, співчують потерпілому від нападок, то це не є цькуванням, а є проблемою з агресивною поведінкою конкретної дитини [3].

В іншій справі № 584/1807/19, що була розглянута Путивльським районним судом Сумської області не було знайдено таких важливих ознак булінгу як систематичність та насильство. Незважаючи на той факт, що шкільна комісія з розгляду випадків булінгу визнала, що це був саме булінг, суд дійшов іншого висновку. Із матеріалів справи вбачається, що учень 7-го класу вчинив справляння природних потреб у пластикову пляшку та в подальшому дав попити своєму однокласнику, внаслідок чого була завдана шкода психологічному здоров'ю останнього [5]. Оскільки така ситуація мала разовий характер і адміністративний протокол не містив відомості про те, які саме дії насильницького характеру було вчинено (в чому саме виявилось насильство), суд повернув матеріали справи до відділу поліції для належного оформлення. Проте в практиці трапляються випадки, коли суд навіть при разовій ситуації вчинення насильства визнає особу винною за статтею 173⁴ КУпАП. Так, в матеріалах справи № 203/917/20 зазначено, що 18 лютого 2020 року приблизно о 13 год. 10 хв. в приміщенні школи під час освітнього процесу, малолітня особа, 2006 року народження вчинила фізичне насильство по відношенню до іншої особи, 2007 року народження. Хоча з адміністративного протоколу важко кваліфікувати дії правопорушника саме як булінг за відсутністю вказівки на повторюваність таких дій, нерівність сил та наявності заподіяної шкоди, крім того у протоколі не визначено зміст об'єктивної сторони в повному обсязі. В даному випадку на батька правопорушника було накладене стягнення у вигляді штрафу за ч.3 ст.173⁴ КУпАП. Проте така ситуація є більш винятком, ніж правилом, і суд в частіше або повертає матеріали справи на доопрацювання або закриває справу за відсутністю складу правопорушення.

Доволі часто правопорушення, за якого насильство, що вчинялось неповнолітньою особою та не має ознак булінгу, може бути кваліфіковане за статтею 184 КУпАП. Дана стаття передбачає притягнення до відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють за невиконання ними обов'язків щодо виховання дітей. Так, 22 листопада 2019 року Болградський районний суд Одеської області розглянув справу № 497/1761/19 та визнав винною у скоєнні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП матір неповнолітнього хлопця, який разом з іншими трьома хлопчиками у приміщенні школи, на перерві імітували статевий акт відносно однокласника. Оскільки такі насильницькі дії сексуального характеру мали одиничний випадок, то вони не підпадали під ознаки булінгу.

Якщо перший блок проблемних питань при складанні адміністративного протоколу на правопорушника, який вчинив насильницькі дії стосовно іншого учасника освітнього процесу, полягає у неправильній кваліфікації правопорушення, то другий блок полягає у неправильному складанні протоколу. За такої ситуації правопорушення формально містить всі ознаки булінгу, але у протоколі не зазначені всі необхідні факти. Згідно ч. 1 ст. 256 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення повинен містити дані, необхідні для розгляду справи по суті, а саме: дату і місце його складення, посаду, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі [1]. Як правило, найбільше помилок при складанні адміністративного протоколу за булінг відбувається через відсутність фіксації місця, часу вчинення і суті адміністративного правопорушення.

Згідно практики Європейського суду з прав людини суд не має права самостійно редагувати факти адміністративного правопорушення, яка не відображає всіх істотних ознак складу правопорушення, що викладені в протоколі [8]. Адже діючи таким чином, суд неминуче перебирає на себе функції обвинувача, позбавляючись статусу незалежного органу правосуддя, що є порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому за такої ситуації суд повертає протокол до відділу поліції для належного оформлення.

У справі № 296/3495/19 про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 173⁴ КУпАП України батька неповнолітньої особи, яка заподіяла тілесні ушкодження малолітній особі, була закрита через те, що у протоколі про адміністративне правопорушення даний факт засвідчений не був, а будь-які посилання на конкретні дати вчинення булінгу (цькування) відсутні, що є суттєвим порушенням прав на захист особи, що притягується до адміністративної відповідальності. І оскільки не було пред'явлено будь-які докази про конкретні дати та обставини вчинення адміністративного правопорушення, суд прийшов до висновку про необхідність закриття даного провадження за відсутністю складу даного адміністративного правопорушення [4]. Незважаючи на обґрунтованість матеріалів справи, яка

включала: протокол про адміністративне правопорушення; довідку про результати розгляду матеріалів, зареєстрованих в ЖЄО; копію рапорту зі служби 102, копію заяви потерпілої сторони; копію заяви ЗОПІ про те, що до навчального закладу із заявою про булінг звернулась мама учениці; заявою потерпілої про булінг; копію консультативного висновку спеціаліста дитячої лікарні; копію протоколу засідання комісії з розгляду випадків булінгу за результатами якого визнано явище булінгу в класі; копії пояснювальних записок вчителів; копії результатів опитування та анкетування щодо виявлення явища булінгу в учнівському середовищі; пояснення свідків тощо, – справа була закрита через неправильно складений протокол. Це ще раз дає підставу стверджувати, що на цьому етапі вкрай важливо відобразити всі факти у адміністративному протоколі із обов'язковим зазначенням дати і місця вчинення булінгу.

Ще одна справа № 639/1214/20, у якій правопорушник уник адміністративного стягнення у зв'язку із закінченням строків його накладення через те, що правоохоронці тільки з четвертого разу змогли правильно скласти протокол та конкретизувати об'єктивні ознаки складу адміністративного правопорушення. В зазначеній справі вчитель математики одного з найкращих ліцеїв м. Харкова більше ніж рік здійснював психологічний булінг стосовно учня сьомого класу, через що батьки були змушені перевести дитину до іншої школи. Жовтневий районний суд м. Харкова три рази повертав адміністративний матеріал до відділу поліції для належного оформлення, однак зазначені судом недоліки не було усунуто, а постанови залишались не виконаними. Три рази суд вказував на один і той же недолік – відсутність зазначення конкретних насильницьких дій, що були вчинені порушником по відношенню до потерпілого (об'єктивна сторона правопорушення), а також відсутність письмових пояснень свідків. Через вказані недоліки в матеріалах справи, суд був позбавлений можливості повно, об'єктивно та всебічно з'ясувати обставини справи по суті. Коли зазначені недоліки було усунуто вчитель був визнаний винним у правопорушенні, проте провадження по справі було закрито у зв'язку із закінченням строків накладення стягнення. Аналогічна ситуація спостерігається в справі № 369/4967/19, де вчителю вдалося уникнути відповідальності за вчинення психологічного тиску у формі образ, приниження та ігнорування учнів через відсутність у адміністративному протоколі вказівки дати та часу вчинення правопорушення і відсутності зазначення осіб, відносно яких вчинено дане правопорушення. Матеріали справи були повернуті до органів поліції у квітні 2019 року і лише у жовтні 2019 року вони надійшли знов до Києво-Святошинського районного суду Київської області, проте двомісячний строк для накладання стягнення вже сплинув, через що справу було закрито.

На жаль, вчителі все частіше стають фігурантами справ щодо вчинення булінгу відносно учасників освітнього процесу. Так, Хотинським районним судом Чернівецької області було розглянуто матеріали справи № 724/315/20 щодо систематичного вчинення булінгу відносно малолітньої особи, а саме перекручування прізвища та видумування образливих прізвиськ [6] вчителем історії. Крім цього вчитель неодноразово брав малолітнього за одяг зі спини та виштовхував з класу, у зв'язку з чим, він був постійно приниженим та не хотів ходити на уроки історії. При цьому вигадування прізвиськ спостерігалась і відносно інших учнів і мало триваючий характер. Дані факти було підтверджено висновком комісії з булінгу, анонімним анкетуванням учнів, протоколами батьківських зборів тощо. Звісно така поведінка учителя є неприпустимою і за такі діяння порушник має нести відповідальність. За рішенням Хотинського районного суду Чернівецької області, яке Чернівецький апеляційний суд залишив без змін, на вчителя було накладено адміністративне стягнення у виді штрафу в розмірі 850 грн.

Незважаючи на те, що все частіше суб'єктом вчинення такого адміністративного правопорушення як булінг стають вчителі, основними порушниками все ж таки виступають неповнолітні учні у віці 14-18 років, за ними йдуть малолітні особи. В той час як адміністративне стягнення в більше половини випадків накладається на одного з батьків булера. Така система покарання не справляє належного впливу на кривдника, за такої ситуації вже батьки, які сплатили штраф, мають здійснити відповідні заходи для покарання дитини (обмеження користуванням гаджетами, обмеження прогулянок, поміч в домашньому господарстві, обмеження кишенькових грошей чи залишення без подарунку на свято). Інакше відчувши один раз безкарність булер продовжить вчиняти цькування. Тільки зрозумівши негативні наслідки своїх агресивних дій, правопорушник в майбутньому кілька разів подумає перш, ніж вчиняти насильство та цькувати інших.

Висновки. Складність притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності за вчинення насильницьких дій стосовно учасників освітнього процесу полягає у тому, що, по-перше, правоохоронцями неправильно кваліфікуються діяння (не за тією статтею), а, по-друге, адміністративний протокол не містить всіх необхідних елементів. В першому випадку насильницькі дії не містять таких ознак булінгу як систематичність, нерівність сил та наявність завданої шкоди. В другому випадку у протоколах відсутні дати і місце вчинення цькування, немає вказівки на конкретні дії, які вчинив правопорушник, не зазначена шкода, якої зазнав потерпілий, не вказані свідки/або немає їх показань. За такої ситуації суд повертає матеріали справи до відділу поліції на доопрацювання. При сумлінному підході до роботи співробітники поліції враховують зауваження, вносять належні зміни до матеріалів справи і вчасно направляють їх до суду, проте трапляються випадки, коли на доопрацювання йде

декілька місяців, і як результат закриття справи у зв'язку із закінченням строків накладення стягнення. Щоб не допускати подібних ситуацій правоохоронці мають ретельно складати протокол, а потерпіла сторона досить детально описувати хід подій із зазначенням конкретних дат, місця і виду насильства, що було застосовано. Потрібно не просто вказувати фізичне або психологічне насильство, а описувати конкретні дії: ляпаси, штовхання, удари кулаком або ногою, образи, наклепи, використання прізвиськ, – із зазначенням які саме образливі слова використовувались. Оскільки булінг передбачає систематичне вчинення насильства щодо жертви, то психологи радять жертвам заводити «щоденник» для зазначення дат, місця і подій, що сталися. Обов'язково потрібно звертатись за допомогою до дорослих, крім батьків це може бути вчитель, шкільний психолог, – по-перше, дорослі можуть допомогти припинити насильство, а, по-друге, потерпілий тим самим фіксує випадки цькування і знаходить свідків, що в подальшому можуть дати показання. Важливим доказом у матеріалах справи є висновки комісії, яка створюється у школі з метою дослідження всіх обставин подій і підтвердження або спростування факту булінгу. Крім того до матеріалів справи можуть долучатись висновки психолога, який проводив бесіду з потерпілим або правопорушником, результати анонімного опитування у класі. Якщо мало місце фізичне насильство, то потрібно отримати довідку з лікарняної установи про тілесні ушкодження. Притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення булінгу передбачає ретельну, кропітку роботу, лівова частина якої доволі часто лежить на батьках потерпілої особи, оскільки саме вони зацікавлені в тому, щоб кривдника їхньої дитини було покарано. У випадках булінгу правоохоронці лише допомагають правильно оформити матеріали, а вже від потерпілої сторони буде залежати наскільки детально будуть викладені факти правопорушення, які дадуть змогу притягнути кривдника до відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України № 8073-X від 7 грудня 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення 05.10.2020).
2. Постанова Вінницького міського суду Вінницької області від 7 жовтня 2019 року по справі № 127/16367/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84821995> (дата звернення 06.10.2020).
3. Постанова Комінтернівського районного суду м. Харкова від 13 серпня 2019 року по справі № 641/1780/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83504076> (дата звернення 06.10.2020).
4. Постанова Корольовського районного суду м. Житомира від 22 травня 2019 року по справі № 296/3495/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81928836> (дата звернення 06.10.2020).
5. Постанова Путивльського районного суду Сумської області від 3 грудня 2019 року по справі № 584/1807/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86039661> (дата звернення 06.10.2020).
6. Постанова Хотинського районного суду Чернівецької області від 4 березня 2020 року по справі № 724/315/20 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86039661> (дата звернення 07.10.2020).
7. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 05.10.2020).
8. *Case of Malofeyeva v. Russia* (Application no. 36673/04) [Справа «Малофеева проти Росії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg, 30 May 2013. HUDOC: database. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-119970>

REFERENCES

1. Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine № 8073-X of December 7, 1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (appeal date 05.10.2020).
2. Resolution of the Vinnytsia City Court of the Vinnytsia Region of October 7, 2019 in the case № 127/16367/19 (case of bullying (harassment) of a participant in the educational process). Unified state register of court decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84821995> (accessed 06.10.2020).
3. Resolution of the Kominternivsky District Court of Kharkiv of August 13, 2019 in the case № 641/1780/19 (case of bullying (harassment) of a participant in the educational process). Unified state register of court decisions. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83504076> (accessed 06.10.2020).
4. Resolution of the Royal District Court of Zhytomyr of May 22, 2019 in the case № 296/3495/19 (case of bullying (harassment) of a participant in the educational process). Unified state register of court decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81928836> (accessed 06.10.2020).
5. Resolution of the Putivl District Court of the Sumy Region of December 3, 2019 in the case № 584/1807/19 (case of bullying (harassment) of a participant in the educational process). Unified state register of court decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86039661> (accessed 06.10.2020).
6. Resolution of the Khotyn District Court of the Chernivtsi Region of March 4, 2020 in case № 724/315/20 (case of bullying (harassment) of a participant in the educational process). Unified state register of court decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86039661> (accessed 07.10.2020).
7. On education: Law of Ukraine № 2145-VIII of September 5, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (access date 05.10.2020).
8. Case of Malofeyeva v. Russia (Application no. 36673/04) [Case of Malofeev v. Russia]: Judgment of the European Court of Human Rights, Strasbourg, 30 May 2013. HUDOC: database. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-119970>

УДК 342.95: 349.6

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-11

ПОНЯТТЯ КАРАНТИНУ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З СУМІЖНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Дзюбенко О. Л.,

керуючий партнер Адвокатського об'єднання «Лексарт»,
м. Полтава, 36014, вул. Соборності, 6.45,
e-mail: dzubenkoalex66@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5238-2782>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Пандемія, спричинена коронавірусом SARS-CoV-2 змусила більшість держав встановити карантинні заходи, в Україні з березня 2020 року на всій її території запроваджено карантин. Метою статті є повне комплексне дослідження поняття «карантин» як з етимологічного, так з медичного і правового боку; визначення його основних ознак, що дозволяють відмежовувати карантин від таких суміжних категорій як обсервація та (само) ізоляція. В дослідженні для встановлення сутності поняття «карантин» використані такі методи як: етимологічний, історичний, порівняльно-правовий.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Зазначено, що вперше карантин було запроваджено в 14 ст. в Італії під час спалаху чуми. В тлумачних словниках карантин розглядається у двох значеннях: 1) санітарний пункт (лікарська застава); 2) перебування (затримання) на визначений термін осіб, які прибули з місць, де є чума чи будь-яка зараза, або осіб, які перенесли епідемічну хворобу чи мали контакт з хворими, щоб уникнути розповсюдження хвороби. З медичної точки зору карантин розглядається як система державних або місцевих санітарних заходів, спрямованих проти поширення інфекційних захворювань і на ліквідацію епідеміологічних вогнищ. В Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» карантин визначається як адміністративні та медико-санітарні заходи, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб. В юридичній літературі карантин розглядається як правовий режим.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виокремити такі важливі ознаки карантину як: карантин – це комплекс адміністративних, медико-санітарних, організаційних, правових, обмежувальних, протиепідемічних заходів; такі заходи обмежені часом та місцем; вони мають певну мету – не допустити поширення інфекційних захворювань на території держави; карантин передбачає ізоляцію карантинного об'єкту від інших. Дані ознаки дозволяють відмежовувати карантин від таких суміжних категорій як обсервація та (само) ізоляція. Обсервацією є перебування особи, стосовно якої є ризик поширення інфекційної хвороби, в обсерваторії з метою її обстеження та здійснення медичного нагляду за нею. Самоізоляція визначається як перебування особи, стосовно якої є обґрунтовані підстави щодо ризику інфікування або поширення нею інфекційної хвороби, у визначеному нею місці (приміщенні) з метою дотримання протиепідемічних заходів на основі зобов'язання особи. Наголошено, що терміни «карантин», «обсервація» та «ізоляція» є спорідненими, передбачають певні протиепідемічні заходи, що спрямовані на недопущення поширення інфекційних хвороб.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: карантин, обсервація, ізоляція, самоізоляція, коронавірус, пандемія, інфекційні захворювання, протиепідемічні заходи.

ПОНЯТИЕ КАРАНТИНА И ЕГО СООТНОШЕНИЕ СО СМЕЖНЫМИ КАТЕГОРИЯМИ

Дзюбенко А. Л.,

управляющий партнер Адвокатского объединения «Лексарт»,
г. Полтава, 36014, ул. Соборности, д.45,
e-mail: dzubenkoalex66@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5238-2782>

АННОТАЦИЯ: В статье проанализировано понятие «карантин» с этимологической, медицинской и правовой сторон. Отмечено, что впервые карантин был введен в 14 в. в Италии во время вспышки чумы. В толковых словарях карантин рассматривается в двух значениях: 1) санитарный пункт; 2) задержание на определенный срок лиц, прибывших из мест, где есть чума или любая зараза, во избежание распространения болезни. В Законе Украины «О защите населения от инфекционных болезней» карантин определяется как административные и медико-санитарные меры, применяемые для предотвращения распространения особо опасных инфекционных болезней. В юридической литературе карантин рассматривается как правовой режим.

Проведенное исследование позволило выделить следующие важные признаки карантина как: карантин – это комплекс административных, медико-санитарных, организационных, правовых, ограничительных, противоэпидемических мероприятий; такие меры ограничены временем и местом; они имеют определенную цель – не допустить распространения инфекционных заболеваний на территории государства; карантин предусматривает изоляцию карантинного объекта от других. Данные признаки позволяют отделять карантин от таких смежных категорий как обсервация и (само) изоляция. Термины «карантин», «обсервациям» и «изоляция» являются родственными, предусматривают определенные противоэпидемические мероприятия, направленные на недопущение распространения инфекционных болезней.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: карантин, обсервация, изоляция, самоизоляция, коронавирус, пандемия, инфекционные заболевания, противоэпидемические мероприятия.

THE CONCEPT OF QUARANTINE AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED CATEGORIES

Oleksandr Dziubenko,

managing Partner of Lexart Law Firm,
Poltava, 36014, 45 Sobornosti Street,
e-mail: dzubenkoalex66@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5238-2782>

ANNOTATION: *Introduction.* The SARS-CoV-2 coronavirus pandemic has forced most states to establish quarantine measures, and quarantine has been introduced throughout Ukraine since March 2020. The purpose of the article is a complete comprehensive study of the concept of "quarantine" both etymologically and medically and legally; identification of its main features that allow to distinguish quarantine from such related categories as observation and (self) isolation. In the study to establish the essence of the concept of "quarantine" used methods such as: etymological, historical, comparative law.

Summary of the main research results. It is noted that quarantine was first introduced in the 14th century in Italy during the plague outbreak. In explanatory dictionaries, quarantine is considered in two meanings: 1) sanitary point (medical post); 2) stay (detention) for a certain period of time of persons who came from places where there is plague or any infection, or persons who have suffered an epidemic disease or had contact with patients to avoid the spread of the disease. From a medical point of view, quarantine is considered as a system of state or local sanitary measures aimed at preventing the spread of infectious diseases and the elimination of epidemiological outbreaks. The Law of Ukraine "On Protection of the Population from Infectious Diseases" defines quarantine as administrative and health measures used to prevent the spread of particularly dangerous infectious diseases. In the legal literature, quarantine is considered a legal regime.

Conclusions. The study identified such important features of quarantine as: quarantine - a set of administrative, health, organizational, legal, restrictive, anti-epidemic measures; such measures are limited in time and place; measures have a specific purpose - to prevent the spread of infectious diseases in the country; quarantine involves isolating the quarantine object from others. These features allow to distinguish quarantine from such related categories as observation and (self) isolation. Observation is the stay of a person at risk of spreading an infectious disease in the observatory for the purpose of its examination and medical supervision. Self-isolation is defined as the presence of a person in respect of whom there are reasonable grounds for the risk of infection or spread of an infectious disease in a place (premises) designated by him in order to comply with anti-epidemic measures on the basis of the person's obligation. It is emphasized that the terms "quarantine", "observation" and "isolation" are related, provide for certain anti-epidemic measures aimed at preventing the spread of infectious diseases.

KEY WORDS: quarantine, observation, isolation, self-isolation, coronavirus, pandemic, infectious diseases, anti-epidemic measures.

Вступ. 2020 рік у всьому світі ознаменувався пандемією, що була спричинена коронавірусом SARS-CoV-2, це змусило майже всі держави світу застосовувати жорсткі карантинні заходи. Давно світ не стикався з настільки масштабною хворобою, яка забрала вже більше мільйона життів. Кожна держава обрала свій шлях боротьби з пандемією, проте майже всі вони одноголосно прийшли до висновку про необхідність встановлення карантину в масштабах всієї країни або її окремих регіонів. В Україні Постановою Кабінету Міністрів України № 211 від 11.03.2020 р. з березня 2020 року на всій її території запроваджено карантин, який передбачає істотні обмеження прав людини. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження поняття «карантин», визначення його основних ознак, що дозволяють його відмежовувати від суміжних категорій.

Аналіз публікацій і досліджень. Комплексного дослідження поняття карантину у вітчизняній юридичній науці не проводилось. Окремі праці таких вчених як: В. Василенка, О. Зражевського, В. Курзової, І. Мишак, Е. Туліної присвячені розгляду деяких питань щодо карантину рослин або тварин. Термін «карантин» закріплено у вітчизняному законодавстві, зокрема, в Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» № 1645-III від 6 квітня 2000 року, проте до настання пандемії, викликаної вірусом COVID-19, правовий режим карантину не мав такої зацікавленості серед науковців.

Тому метою нашої статті є повне комплексне дослідження поняття «карантин» як з етимологічного, так з медичного і правового боку; визначення його основних ознак, що дозволяють відмежовувати карантин від таких суміжних категорій як обсервація та (само) ізоляція.

Виклад основного матеріалу. Ми живемо в час глобальних катастроф, які спричинені діяльністю людини. В різних куточках планети постійно спостерігаються то лісові пожежі через людську недбалість, то забруднення океану через аварії нафтотанкерів, то зсув ґрунту через вирубку лісів. Цей список можна продовжувати і далі, проте потрібно розуміти, що погіршення санітарно-гігієнічного та санітарно-епідеміологічного стану при стихійних лихах і катастрофах супроводжується збільшенням соматичних і інфекційних захворювань, аж до виникнення епідемій [4, с. 3]. І якщо протягом тривалого часу людству здавалось, що завдяки досягненням сучасної медицини та вакцинації ми змогли успішно подолати епідемії чуми, холери, кору та інших інфекційних захворювань, то кінець 2019-початок 2020 рр. показали наскільки людство безсиле перед новим вірусом COVID-19. Оскільки на момент виникнення епідемії не було вакцини і не було знайдено ефективних лікарських засобів, проти вірусної хвороби, то найбільш

оптимальним за такої ситуації було прийняття рішення щодо запровадження карантину в регіонах, які зіткнулись з цією проблемою.

Карантин вперше був застосований в 14 столітті в Італії. Судна, що прибували з неблагополучних країн, де спостерігались спалахи чуми, затримувалися на рейді 40 днів. Дозвіл на причал до берега і вивантаження товарів давалося лише в разі, якщо протягом цього терміну на кораблі не було захворювань на чуму [2, с.107].

Щодо поняття «карантин», то воно є іноземного походження: з італійської *quarantena* (*quarantia giorni* «сорок днів»), з французької *quarantaine* (похідне від *quarante* «сорок»), першоджерелом же є латинське слово *quadrāginta* (*quarāntā* – сорок) [20, с. 379]. Отже, це той строк, на який запроваджувався карантин при розповсюдженні чуми.

Якщо звернутись до одного з найстаріших тлумачних словників 1806 року, то можна знайти таке визначення карантину як сорокаденне витримування проїжджаючих і товарів, що провозяться із заражених місць з запропонованими запобіжними засобами; сам будинок, в якому проїжджаючи з місць заражених перебування своє мати повинні [17, с. 69]. Тлумачний словник В. Даля містить схоже визначення карантину: як-то установи для затримання на визначений термін проїжджих з місць, де є чума чи інша зараза, так само для очищення, провітрювання і окурювання товарів; лікарська застава [18, с. 39]. В тлумачному словнику Д.Н. Ушакова під карантином розуміється санітарний пункт для огляду осіб, суден і товарів, що прибувають з місцевостей, де є якась епідемія; а також перебування осіб, які перенесли епідемічну хвороба або мали контакт з хворими на таку хворобу, в ізоляції від здорових і під санітарним наглядом, щоб уникнути розповсюдження зарази [19, с. 1318]. Отже, всі три словники при тлумаченні терміну «карантин» використовують два його значення: перше – це перебування осіб (а разом з ними і товарів), які прибули з зони, де спостерігається епідемія, або мали контакт з хворими, або самі перенесли хворобу, в ізоляції від інших; друге – саме місце, де перебувають люди, які прибули з епідеміологічно неблагополучних районів, для огляду та проживання протягом встановленого терміну.

В енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона карантин представляє собою санітарні установи на кордонах держав або округів, в яких люди на певний час затримуються і за ними ведеться спостереження, з метою досягти відокремлення дійсних або передбачуваних хворих від здорових; речі же, які слідують з людьми або товари, що транспортуються, оглядаються згідно з установленими правилами, або знищуються, або знезаражуються і допускаються всередину країни [22, с. 450]. Як і в попередніх визначеннях карантин розповсюджується не тільки на людей, але й товари, що підлягають певній обробці з метою недопущення розповсюдження хвороби.

З медичної точки зору карантин є період, протягом якого людина (або тварина) міститься в ізоляції від інших для запобігання поширенню будь-якого наявного або підозрюваного у неї захворювання [8, с. 388]. Тобто це визначення тяжіє до етимологічного походження терміну, яке перекладається з іноземних мов як період сорока днів. Наступні визначення карантину, що містяться в медичних словниках представляють собою комплексні системні заходи: 1) комплекс адміністративних та медико-санітарних заходів, які попереджують занесення карантинних інфекцій на визначену територію (наприклад, в країну) і їх поширення за межі епідеміологічного вогнища [23, с. 44]; 2) система державних або місцевих санітарних заходів, спрямованих проти поширення інфекційних захворювань і на ліквідацію епідеміологічних вогнищ, а також для попередження проникнення небажаних видів рослин або тварин в місця, де вони не живуть. Обмеження часом і місцем ізоляції хворих і підозрілих на інфекційні захворювання груп людей і тварин, а також територій, на яких вони розміщуються, від решти населення з метою попередити занесення і поширення інфекційних захворювань [5, с. 412]. З цієї точки зору карантин вже не просто установа чи період часу, чи перебування хворих осіб під наглядом, це комплексні заходи, в яких задіяні органи публічної влади та медичні установи. Тільки шляхом спільної злагоженої роботи можливе попередження розповсюдження будь-якої епідемії.

В Українській радянській енциклопедії карантин визначається як сукупність заходів, спрямованих на запобігання поширенню інфекційних хвороб з епідемічного вогнища і ліквідацію самого вогнища [21, с. 24]. Тобто знову йде тлумачення терміну через карантинні заходи. Наступне визначення карантину представляє собою цілу систему тимчасових заходів, як-то організаційних, режимно-обмежувальних, адміністративно-господарських, правових, лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних і протиепідемічних, що спрямовані на запобігання винесенню збудника небезпечного інфекційного захворювання за межі епідемічного осередку, забезпечення локалізації епідемічного, епізоотичного або епіфітотичного осередку і подальшу його ліквідацію [7, с. 346]. За такого сприйняття карантину він перетворюється у потужний засіб для боротьби з інфекційними хворобами людей, тварин та рослин. І за такої ситуації лише комплексні заходи, що включають в себе спільну роботу різних органів державної влади та місцевого самоврядування, епідеміологічних служб, лікарень можуть дати результат у вигляді локалізації та ліквідації епідемії.

Звернемось до міжнародного і вітчизняного законодавства для встановлення значення терміну «карантин». В Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» № 1645-III від 06.04.2000

р. встановлено, що під карантинном слід розуміти адміністративні та медико-санітарні заходи, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб [14]. Поняття «карантин» використовується не тільки по відношенню до людей, але і стосовно тварин, рослин, будь-яких товарів або продуктів. Так, в рішенні Міжурядової ради зі співробітництва в галузі ветеринарії про Єдині правила державного ветеринарного нагляду при міжнародних і міждержавних перевезеннях тваринницьких вантажів від 05.11.2003 р. термін «карантин» використовується у такому значенні: як комплекс спеціальних і організаційно-господарських заходів, спрямований на локалізацію та ліквідацію вогнищ заразних хвороб тварин [16]. Це визначення дуже схоже з попередніми, воно також включає в себе певні заходи, що мають не меті попередити поширення хвороби, але об'єктом тут є тільки тварини.

В Законі України «Про карантин рослин» № 3348-ХІІ від 30.06.1993 р. під карантинном розуміється утримання об'єктів регулювання у визначених місцях для проведення їх моніторингу або подальшого інспектування, фітосанітарної експертизи та/або обробки; а під карантинном рослин – система заходів, спрямованих на запобігання занесенню та/або поширенню регульованих шкідливих організмів або забезпечення контролю за ними (локалізації) [15]. Якщо в першому понятті об'єктом регулювання є будь-яка рослина, продукт рослинного походження, місце зберігання, упаковка, засоби перевезення, контейнери, ґрунт та будь-які інші організми, матеріали, здатні переносити чи поширювати регульовані шкідливі організми, то друге стосується тільки рослин. Проте в обох випадках карантинні заходи включають спостереження за об'єктами, їхню обробку з метою недопущення розповсюдження шкідливих організмів.

Порядком встановлення заборони (тимчасової заборони) та поновлення обігу лікарських засобів на території України, що затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України, закріплено наступне визначення карантину – це статус лікарських засобів, ізольованих фізично або в інший спосіб до одержання від Держліксслужби та її територіальних органів рішення про поновлення обігу таких засобів або вилучення їх з обігу [12]. Даний нормативно-правовий акт визначає процедуру заборони обігу на території України лікарських засобів, які не відповідають встановленим вимогам. Так, лікарські засоби, обіг яких заборонено розпорядженням про встановлення тимчасової заборони мають бути розміщені у спеціально відведеній зоні (приміщенні) окремо від іншої продукції з написом «Карантин».

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком» № 286 від 02.03.2016 р. закріплює поняття карантину щодо тканин і клітин як «статус забраних тканин або клітин, відокремлених фізично чи іншими дієвими засобами, на етапі до винесення рішення про їх прийняття чи утилізацію» [11]. В цьому визначенні є характерна для карантину ознака – це відокремлення (ізоляція) певного об'єкту для подальшого визначення його долі.

Правила належної виробничої практики ветеринарних препаратів, затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 606 від 10.11.2017 р. визначають карантин як статус вихідної сировини, пакувальних матеріалів, проміжної, нерозфасованої продукції чи очікується рішення про видачу Уповноваженою особою дозволу (реалізацію) на їхній випуск або про відмову в ньому [10]. Дані Правила, наприклад, встановлюють карантинні вимоги для матеріалів і готової продукції, які необхідно утримувати в карантині за допомогою роздільного зберігання або інших відповідних адміністративних заходів.

В юридичній літературі карантин розглядається як *правовий режим*, що передбачає систему державних заходів, спрямованих на захист людей, тварин, рослин, продовольства, інших продуктів рослинництва і тваринництва, окремих вантажів тощо від карантинних об'єктів [25, с. 44]. В якості правового режиму карантин рослин розглядає В. Курзова, яка визначає карантин рослин як різновид карантину, що являє собою такий правовий режим, який передбачає систему державних заходів (адміністративних та фітосанітарних), спрямованих на запобігання занесенню на територію України та/або поширенню у межах території України регульованих шкідливих організмів з метою захисту рослин та забезпечення екологічної безпеки в країні [6, с. 10].

Виходячи з запропонованих визначень поняття «карантин» можна виокремити такі його *важливі риси*:

- по-перше, це комплекс заходів різної спрямованості, як-то: адміністративних, медико-санітарних, організаційних, правових, обмежувальних, протиепідемічних тощо;
- по-друге, такі заходи обмежені 1) часом: до поліпшення епідеміологічної ситуації чи прийняття подальшого рішення щодо об'єкту карантину уповноваженим органом; 2) місцем: карантин встановлюється на відповідній території, яка може включати як і всю державу, так і окремі регіони, лікарні тощо;
- по-третє, вони мають певну мету – не допустити поширення інфекційних захворювань на території держави;
- по-четверте, карантин передбачає відокремлення (ізоляцію) карантинного об'єкту від інших та здійснення моніторингу щодо нього;

- по-п'яте, карантин представляє собою правовий режим, а отже, в законодавстві мають бути встановлені чіткі правові критерії запровадження карантину та має бути регламентовано обмежувальні заходи, які можуть застосовуватись при його запровадженні.

Поряд з терміном карантин в науковій літературі широко використовуються такі категорії як «обсервація» та «ізоляція/самоізоляція». Ці терміни є спорідненими, а самі заходи щодо обсервації, ізоляції, карантину здійснюються при неблагополучній епідеміологічній ситуації та загрози поширення інфекційних хвороб.

Обсервація (від лат. *observatio* – спостереження) – це система заходів щодо медичного нагляду за ізольованими в спеціально пристосованих приміщеннях здоровими особами, що мали контакт з хворими на карантинні інфекції або виїжджають за межі зони карантину [23, с. 248]. Обсервація відноситься до протиепідемічних заходів, що проводяться при санітарній охороні території і здійснюється в тих випадках, коли санітарно-епідеміологічна служба вважає, що не можна обмежитися медичним наглядом (без ізоляції) [17, с. 144]. Отже, і карантин, і обсервація включають в себе обов'язкову ізоляцію особи. Всі три поняття представляють собою протиепідемічні заходи, що спрямовані на попередження поширення інфекції. Обсервація і карантин – режимно-обмежувальні заходи, спрямовані на джерело інфекції, вони проводяться для попередження поширення інфекційних захворювань. Обсервація необхідна при наростанні захворюваності не особливо небезпечними інфекціями, карантин вводиться при виникненні вогнищ особливо небезпечних інфекцій [4, с. 228].

Ізоляція інфекційних хворих є протиепідемічним заходом, спрямованим на відокремлення (роз'єднання) хворих, а також осіб з підозрою на інфекційне захворювання від оточуючих їх людей з метою попередження подальшого розповсюдження інфекції. При карантинних інфекційних хворобах ізолюються також особи, які контактують з хворими [1].

Карантин представляє собою відокремлення та обмеження подорожей людей чи тварин, які могли контактувати з інфекційною хворобою. Особи залишаються під карантинном, доки не буде впевненості, що вони не є заразними. У загальному обіході терміни карантин та ізоляція використовуються як взаємозамінні щодо контролю захворюваності. Однак у найсуворішому розумінні ізоляція – це відокремлення хворої особи від здорових до тих пір поки вона передає захворювання [26, с. 841].

У зв'язку з пандемією COVID-19 все частіше використовується термін «самоізоляція». В Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» самоізоляція визначається як перебування особи, стосовно якої є обґрунтовані підстави щодо ризику інфікування або поширення нею інфекційної хвороби, у визначеному нею місці (приміщенні) з метою дотримання протиепідемічних заходів на основі зобов'язання особи [14]. Самоізоляція відрізняється від ізоляції тим, що в першому випадку особа сама може встановлювати для себе обмеження щодо контактів з оточуючими, при цьому вона вільна обирати місце свого знаходження. Ізоляція, як правило, проходить під медичним наглядом та в місці, що визначено особою, яка здійснює нагляд. В цьому контексті термін «ізоляція» є більш схожим за змістом до обсервації. В зазначеному законі обсервацією є перебування особи, стосовно якої є ризик поширення інфекційної хвороби, в обсерваторії з метою її обстеження та здійснення медичного нагляду за нею [14]. Щодо обсервації, то вона обов'язково проходить у чітко визначеному місці – обсерваторії, який особа не може покинути без дозволу. Обсервація, як і самоізоляція застосовуються, якщо особа мала контакт з інфекційно хворим або прибула із району, де спостерігається високий рівень захворюваності.

Правилами санітарної охорони території України, що затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 893 від 22 серпня 2011 р. встановлено ширше тлумачення термінів «обсервація» та «самоізоляція». Так, самоізоляція – це режим перебування особи, стосовно якої є підозра на інфекційну хворобу, особи, яка мала контакт з хворим на особливо небезпечну інфекційну хворобу (крім осіб, які перебували у засобах індивідуального захисту у зв'язку з виконанням службових обов'язків) або хворіє на інфекційну хворобу та не потребує госпіталізації, в помешканні, квартирі, будинку тощо, необхідний для здійснення медико-санітарного спостереження за нею протягом строку, визначеного лікарем, коли така особа зобов'язана згідно з наданою нею інформованою згодою утримуватися від контакту з іншими особами, крім тих, з якими спільно проживає, та відвідування громадських місць (крім невідкладних випадків) [13]. Поняття самоізоляції в даному контексті є ширшим, ніж те, що визначено в Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб», по-перше, самоізоляція має місце, якщо у особи є підозра на інфекційну хворобу, якщо вона мала контакт з таким хворим або якщо вона хворіє у легкій формі та не потребує стаціонарного лікування. Виключенням з даної категорії осіб є медики, що контактують з хворими, але при цьому перебувають у засобах індивідуального захисту. В постанові деталізовано приміщення, в якому знаходиться особа на самоізоляції, це може бути помешкання, квартира, будинок; а також розшифровано яких саме протиепідемічних заходів зобов'язана дотримуватись при цьому особа: утримуватися від контакту з іншими особами та відвідування громадських місць. На відміну від закону постанова вказує на те, що самоізоляція має проходити під медико-санітарним спостереженням протягом певного строку. При цьому важливо відмежовувати самоізоляцію як добровільний режим, коли особа, що мала контакт з хворим або має підозру на хворобу,

за власним бажанням обмежує свої контакти та не відвідує громадські місця. На відміну від цього самоізоляція як правовий режим, що встановлюється для особи уповноваженими органами, зобов'язує дотримуватись правил, за невиконання яких особа може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Правила санітарної охорони території України визначають поняття обсервації (ізоляції) як режиму перебування осіб, що відвідували країни/регіони з місцевою передачею особливо небезпечних інфекційних хвороб, що мають міжнародне значення (крім осіб, які є працівниками дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав, представництв офіційних місій, організацій, акредитованих в Україні, та членів їх сімей; водіїв та обслуговуючого персоналу вантажних транспортних засобів, членів екіпажів повітряних і морських суден, членів поїзних і локомотивних бригад, якщо немає підстав вважати, що вони були в контакті з особою, хворою на особливо небезпечну інфекційну хворобу), які вважаються такими, що мали контакт із хворим на особливо небезпечну інфекційну хворобу, що має міжнародне значення, та надали інформовану згоду на проведення протиепідемічних та/або профілактичних заходів, що передбачає, зокрема, згоду на ізоляцію в спеціалізованому закладі на строк, визначений лікарем, після перетину державного кордону з метою їх обстеження та здійснення медичного нагляду за ними [13]. На відміну від Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» в правилах встановлено конкретну умову для запровадження обсервації: це стосується осіб, які перетинали кордон України та приїхали з неблагополучних за епідеміологічною ситуацією регіонів і відносно них є побоювання щодо попереднього контакту із інфекційним хворим. При цьому особа має надати обов'язкову згоду на ізоляцію та проведення протиепідемічних заходів щодо неї. Обсервація, як і самоізоляція обмежені певним строком, що встановлюється лікарем.

Міжнародні медико-санітарні правила Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (далі – ВООЗ) визначають ізоляцію як відділення хворих або заражених осіб або заражених контейнерів, перевізних засобів, багажу, товарів або поштових посилок від інших таким чином, щоб запобігти поширенню інфекції або контамінації¹. Карантин же означає обмеження діяльності та/або відділення від інших підозрілих на зараження осіб, які не хворі, або підозрілих на зараження багажу, контейнерів, перевізних засобів або товарів таким чином, щоб запобігти можливому розповсюдженню інфекції або контамінації [9]. Зміст ізоляції і карантину у розумінні ВООЗ дещо відрізняється від того, що містить вітчизняне законодавство. За правилами ВООЗ ізоляція застосовується стосовно хворих осіб або заражених предметів, а карантин передбачає певні обмеження стосовно підозрілих на зараження осіб. В українському законодавстві навпаки: карантин запроваджується, там де є хворі особи, а під ізоляцію (самоізоляцію) потрапляють особи, стосовно яких є підстави щодо ризику інфікування. Проте, в юридичній літературі ці терміни часто використовуються як взаємообумовлені, майже тотожні: карантин – це ізоляція від оточуючих на певний строк осіб, які перебували в контакті із заразними хворими або при припущенні про захворювання їх заразною хворобою [24, с. 255].

Висновки. Незважаючи на різні підходи щодо тлумачення термінів «карантин», «обсервація» та «ізоляція», слід відмітити їхню спорідненість. Всі три терміни передбачають певні протиепідемічні заходи, що спрямовані на недопущення поширення інфекційних хвороб. Але, на наш погляд, карантин є більш масштабним явищем в порівнянні з обсервацією та ізоляцією, яка застосовується відносно однієї особи або групи осіб. Карантин же може запроваджуватись як в рамках окремого регіону, так і всієї країни. В такому випадку мова йде про правовий режим, в якому задіяні органи державної влади та місцевого самоврядування, різні підприємства, установи, організації, діяльність яких має бути спрямована на недопущення поширення інфекційних хвороб, на їхню локалізацію та в кінцевому результаті ліквідацію. Такий режим включає в себе різні правові, організаційні, медико-санітарні, протиепідемічні та інші заходи, що запроваджуються на встановлений строк на певній території держави. Він передбачає встановлення законодавчо визначених заборон, обмежень у здійсненні прав громадян, а також покладання на них додаткових обов'язків.

ПРИМІТКИ

1. «Контамінація» означає наявність інфекційного або токсичного агента на поверхні тіла людини або тварини, в продукті або на продукті, приготованому для споживання, або на інших неживих предметах, включаючи перевізні засоби, який може становити ризик для здоров'я населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая медицинская энциклопедия: Гл.ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. [В 30-ти т.] М.: Советская энциклопедия. Т.9 Ибн-Рошд-Йордан.1978. 483 с.
2. Большая медицинская энциклопедия: Гл.ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. [В 30-ти т.] М.: Советская энциклопедия. Т. 10. Кабаков–Коалесценция. 1979. 528 с.
3. Большая медицинская энциклопедия: Гл.ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. [В 30-ти т.] М.: Советская энциклопедия. Т. 17 Ниландера проба–Остеопатии. 1981. 512 с.
4. Вандышев А. Р. Медицина катастроф: учеб. пособие. Ростов на Дону: Феникс, 2002. 430 с.

5. Глазко В.И., Глазко Г.В. Толковый словарь терминов по общей и молекулярной биологии, общей и прикладной генетике, селекции, ДНК-технологии и биоинформатике. В 2 т. Т. 1. М.: ИКЦ «Академкнига». Издательство: «Медкнига», 2008. 671 с.
6. Курзова В.В. Еколого-правове регулювання карантину рослин: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К., 2009. 20 с.
7. Медицина надзвичайних ситуацій. Організація надання першої медичної допомоги: Навч. посіб. для мед. ВНЗ II—IV р.а. 2-е вид., випр. За ред. В.С. Тарасюка. К., 2013. 528 с.
8. Медицинский словарь (Oxford). Том 1 (А-М): Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 1999. 592 с.
9. Міжнародні медико-санітарні правила (2005 р.) від 23.05.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_007#Text (дата звернення 12.10.2020).
10. Правила належної виробничої практики ветеринарних препаратів: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України № 606 від 10.11. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0107-18#Text> (дата звернення 11.10.2020).
11. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я України: Постанова Кабінету Міністрів України № 286 від 02.03.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 11.10.2020).
12. Про затвердження Порядку встановлення заборони (тимчасової заборони) та поновлення обігу лікарських засобів на території України: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 809 від 22.11.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0126-12> (дата звернення 12.10.2020).
13. Про затвердження Правил санітарної охорони території України: Постанова Кабінету Міністрів України № 893 від 22 серпня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2011-%D0%BF?find=1&text#Text> (дата звернення 11.10.2020).
14. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України № 1645-III від 6.04.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 11.10.2020).
15. Про карантин рослин: Закон України № 3348-XII від 30.06.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348-12#Text> (дата звернення 12.10.2020).
16. Рішення Міжурядової ради зі співробітництва в галузі ветеринарії про Єдині правила державного ветеринарного нагляду при міжнародних і міждержавних перевезеннях тваринницьких вантажів від 05.11.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n28#Text (дата звернення 12.10.2020).
17. Словарь Академіи російської по азбучному порядку расположенній. Часть 1. А-Д. Санкт-Петербург. 1806 г. 1441 с.
18. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владимира Даля. Второе издание. Т. 2. И-О. Издание Книгопродавца-типографа М.О. Вольфа. С-Петербург, Москва. 1881. с.
19. Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. А-Кюрины. Москва. 1935. 1562 с.
20. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. 5-е изд., Стереотип. М.: Рус. Яз., 2002. Т. 1: А – Пантомима. 624 с.
21. Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.]. голов. редкол.: М. П. Бажан [та ін.]. Київ. 1977-1985. Т. 5: Кантата-Кулики. Головна редакція Української радянської енциклопедії. Вид. 2-ге. 1980. 566 с.
22. Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А.Брокгаузь (Лейпцигъ), И.А.Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ. Томъ XIV. Калака-Кардамъ. 1895 г. 480 с.
23. Энциклопедический словарь медицинских терминов: Ок. 60000 терминов. В 3-х т./ Гл. ред. Б. В. Петровский. М.: Сов. энцикл., Т. 2. Кабана болезнь-Пяточный бугор. 1983. 448 с.
24. Юридический словарь. Гл. ред. Брагусь С.Н., Казанцев Н.Д., Кечекьян С.Ф. и др. Издательство: М.: Госюриздат. 1953 г. 788 с.
25. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 2001. Т.3. 792 с.
26. The New Encyclopaedia Britannica. Founded 1768. 15th ed. 2010. Volume 9. Micropadia.

REFERENCES

1. The Great Medical Encyclopedia: Ed. B.V. Petrovsky. 3rd ed. [In 30 vol.] М.: Soviet encyclopedia. Т.9 Ibn-Roshd-Jordan. 1978. 483 p.
2. The Great Medical Encyclopedia: Ed. B.V. Petrovsky. 3rd ed. [In 30 vol.] М.: Soviet encyclopedia. 1979. Т. 10. Kabakov - Coalescence. 528 p.
3. Large medical encyclopedia [In 30 vol.] Ed. B.V. Petrovsky. 3rd ed. М.: Soviet encyclopedia. Vol. 17. Nilander's test - Osteopathy. 1981. 512 p.
4. Vandyshv A.R. Disaster Medicine: textbook. allowance. Rostov on Don: Phoenix, 2002. 430 p.
5. Glazko V.I., Glazko G.V. Explanatory dictionary of terms in general and molecular biology, general and applied genetics, selection, DNA technology and bioinformatics. In 2 vols. Vol. 1. М.: ICC "Akademkniga" Publisher: "Medkniga", 2008. 671 p.
6. Kurzova V.V. Ecological and legal regulation of plant quarantine: author's ref. dis ... cand. jurid. science: 12.00.06; Nat. University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. К., 2009. 20 p.
7. Emergency medicine. Organization of first aid: Textbook. manual. for med. university II - IV academic year. 2nd ed., Vopr. Recommended by the Ministry of Health. Edited by V.S. Tarasyuk. К., 2013. 528 p.
8. Medical Dictionary (Oxford). Volume 1 (AM): Trans. from English M.: Veche, AST. 1999. 592 p.
9. International Health Regulations (2005) dated 23.05.2005 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_007#Text (accessed 12.10.2020).

10. Rules of relevant production practice of veterinary drugs: Decree of the Ministry of Agrarian Policy and Satisfaction of Ukraine № 606 of 10.11. 2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0107-18#Text> (accessed 11.10.2020).
11. On approval of the License Conditions for conducting business of umbilical cord blood banks, other human tissues and cells in accordance with the list approved by the Ministry of Health: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 286 of 02.03.2016 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-%D0%BF#Text> (accessed 11.10.2020).
12. On approval of the Procedure for establishing a ban (temporary assistance) and renewal of the Department of Medicines in the territories of Ukraine: Decree of the Ministry of Health of Ukraine № 809 of 22.11.2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0126-12> (accessed 12.10.2020).
13. On approval of the Rules of sanitary protection of the territory of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 893 of 22.08.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2011-%D0%BF?find=1&text#Text> (accessed 11.10.2020).
14. On protection of the population from infectious diseases: Law of Ukraine № 1645-III of 6.04.2000 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (accessed 11.10.2020).
15. On plant quarantine: Law of Ukraine № 3348-XII of 30.06.1993 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348-12#Text> (accessed 12.10.2020).
16. Decision of the Intergovernmental Council for Cooperation in the Field of Veterinary Medicine on the Uniform Rules of the State Veterinary Inspection for International and Interstate Transport of Livestock Goods of 5.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n28#Text (accessed 12.10.2020).
17. Dictionary of the Russian Academy by alphabetical order. Part 1. AD. St. Petersburg. 1806. 1441 p.
18. Explanatory dictionary of the living Great Russian language. Vladimir Dahl. The second edition. V. 2. E. - O. Edition of the Bookseller-typographer M.O.Wolf. St. Petersburg, Moscow. 1881 p.
19. Explanatory Dictionary of the Russian language, ed. D.N. Ushakov. T. 1. A-Curini. Moscow. 1935. 1562 p.
20. Chernykh P.Ya. Historical and etymological dictionary of the modern Russian language: In 2 vols. 5th ed., Stereotype. M.: Rus. Yaz., 2002. T. 1: A - Pantomime. 624 p.
21. Ukrainian Soviet Encyclopedia: [in 12 vols.] / Head. editor: M.P. Bazhan [etc.]. Kiev. 1977-1985. Vol. 5: Cantata-Kuliki. The main edition of the Ukrainian Soviet Encyclopedia. View. 2nd. 1980. 566 p.
22. Encyclopedic dictionary. Publishers: F.A. Brokhaus (Leipzig), I.A. Efron (St. Petersburg). St. Petersburg. Volume XIV. Kalaka-Kardam. 1895. 480 p.
23. Encyclopedic dictionary of medical terms: Approx. 60,000 terms. In 3 volumes / Ch. ed. B.V. Petrovsky. M.: Sov. encyclical., T. 2. Boar disease - Heel tubercle. 1983. 448 p.
24. Legal dictionary. Ch. ed. Bratus S.N., Kazantsev N.D., Kechekyan S.F. et al. Publisher: M.: Gosyurizdat. 1953. 788 p.
25. Legal Encyclopedia: In 6 vols. / Editor: Yu. S. Shemshuchenko (editor-in-chief), etc. K.: Ukr. encyclical., 2001. Vol.3. 792 p.
26. New British Encyclopedia. Founded in 1768. 15th edition. 2010. Volume 9. Micropadia.

УДК 342.7

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-12

ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ УЧАСТІ ЖІНОК У ВИКОНАННІ ЗАВДАНЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Пахомова І. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: pakhomova.ua@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Статтю присвячено аналізу змісту інституту правових обмежень, що накладаються на жінку, яка перебуває на державній службі та виконує завдання у сфері державного управління. На основі опрацювання положень актів міжнародного права та чинного законодавства України про державну службу, встановлено, що стосовно жінок – державних службовців застосовуються спеціальні правові обмеження, які являють собою законодавчо передбачені заборони залучення жінок до певних форм виконання професійних управлінських функцій і завдань задля звуження загального обсягу їх робочого навантаження з метою збереження їх здоров'я і створення умов для повноцінного виконання соціальної функції матері.

Основні результати дослідження. Доведено, що відповідні норми законодавства про державну службу України одночасно і накладають обмеження на жінку-державного службовця щодо залучення її до виконання завдань державного управління і, у той же час, спрямовані на її соціальний захист. Такий підхід сприяє налагодженню режиму «нормальних умов життєдіяльності державних службовців. Зокрема, передбачені законодавством обмеження стосуються участі жінок у службових відрядженнях, обмеження робочого часу для жінок, обмеження, пов'язані з переведенням жінки-державного службовця в іншу місцевість тощо. Окрему вагу приділено специфічним специфіці виконання жінками завдань у сфері державного управління обороною і національною безпекою. Встановлено, що багато правових обмежень для жінок у зазначених сферах не завжди дотримуються. Зокрема, акцентовано увагу на нерівних вікових умовах укладення контракту на проходження військової служби для жінок, встановленого граничного віку перебування у запасі військовозобов'язаних жіночої статі незалежно від службових здобутків, можливості чоловіків проходити військову службу у запасі на 15 років довше ніж жінки. Розкрито також останні зміни у законодавстві щодо виправлення такої ситуації.

Висновки. Зазначено, що передбачені у законодавстві правові обмеження, які передбачені для жінок, що залучаються до виконання функцій державного управління, незважаючи на свій позитивний вплив, звужують певним чином обсяг їх професійних можливостей, а також обмежують фактичні можливості здійснювати владну компетенцію. Разом із тим, їм притаманний соціальний характер і держава зобов'язана передбачити адекватні компенсаторні механізми стимулювання професійної діяльності жінок-державних службовців і мінімізації впливу на жінку-державного службовця наслідків відповідних обмежень. У свою чергу, оптимальне адміністрування подібних заходів має на меті підвищити не лише професійні показники жінки як державного управління, а й посилити соціальну ефективність системи державного управління в цілому.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: держава, державна служба, військова служба, державне управління, жінка, правові обмеження, материнство.

ПРАВОВЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ УЧАСТИЯ ЖЕНЩИН В ВЫПОЛНЕНИИ ЗАДАНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Кагановская Т. Е.,

доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Пахомова И. А.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
м. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: pakhomova.ua@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена анализу содержания института правовых ограничений, налагаемых на женщину, которая находится на государственной службе и выполняет задачи в сфере государственного управления. На основе обработки положений актов международного права и действующего законодательства Украины о государственной службе, установлено, что в отношении женщин - государственных служащих применяются специальные правовые ограничения, которые представляют собой законодательно предусмотренные запреты привлечения женщин к определенным формам выполнения профессиональных управленческих функций и задач для сужения общего объема их рабочей нагрузки с целью сохранения их здоровья и создание условий для полноценного выполнения социальной функции матери. Доказано, что соответствующие нормы законодательства о государственной службе Украины одновременно и накладывают ограничения на женщину - государственного служащего по привлечению ее к выполнению задач государственного управления и, в то же время, направленные на ее социальную защиту. Такой подход способствует налаживанию режима «нормальных условий жизнедеятельности государственных служащих». В частности, предусмотренные законодательством ограничения касаются участия женщин в служебных командировках, ограничение рабочего времени для женщин, ограничения, связанные с переводом женщины - государственного служащего в другую местность и т.д.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: государство, государственная служба, военная служба, государственное управление, женщина, правовые ограничения, материнство.

LEGAL RESTRICTIONS ON WOMEN'S PARTICIPATION IN THE TASKS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE

Tetyana Kahanovska,

Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law
Kharkov National University
named after V.N. Karazin,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

I. Pakhomova,

Doctor of Law,
Associate Professor of State and Legal Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National University
named after VN Karazina,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: pakhomova.ua@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the content of the institute of legal restrictions imposed on a woman who is in the civil service and performs tasks in the field of public administration. On the basis of the provisions of acts of international law and the laws of Ukraine on Civil Service, found that for women - civil servants subject to special legal restrictions, which are provided by law bans involvement of women in certain forms of their professional duties and tasks for narrowing their total workload to preserve their health and create conditions for full implementation of the social function of the mother.

The main results of the study. It is proved that the relevant legislation on public service both Ukraine imposed restrictions on female civil servant to attract her to the tasks of public administration and, at the same time, it focused on social protection. This approach is contributes to the establishment of a regime of "normal living conditions for civil servants. In particular, under the law relating to limiting women's participation in official missions, limiting working hours for women, limitations associated with the transfer of female civil servant to another location and so on. Particular attention is paid to the specifics of women's performance in the field of public administration of defense and national security. It is established that many legal restrictions for women in these areas are not always observed. In particular, attention is focused on unequal age conditions for concluding a contract for military service for women, the established age limit for female conscripts, regardless of service, and the ability of men to serve in the army for 15 years longer than women. The latest changes in the legislation to correct this situation are also disclosed.

Conclusions. It is noted that the legal restrictions provided for in the legislation, which are provided for women involved in public administration, despite their positive impact, narrow in some way the scope of their professional opportunities, as well as limit the actual ability to exercise power. However, their inherent social nature and the state must provide adequate compensatory mechanisms stimulating professional activity of women civil servants and minimize the impact on female civil servant consequences relevant restrictions. In its turn, optimal administration of such measures is intended to increase not only the professional performance of women as public administrators, but also enhance the social effectiveness of public administration in general.

KEY WORDS: state, civil service, military service, public administration, woman, legal restrictions, motherhood.

Вступ. Загальносвітовою практикою є накладення на осіб, які є державними службовцями і працюють у сфері державного управління певних правових обмежень, які пов'язані, здебільшого, з їх професійно-правовим статусом. У більшості випадків, як зазначає Ю. П. Битяк, це обумовлено наданням відповідній категорії осіб державно-владних повноважень і потенційно існуючою можливістю їх несанкціонованого застосування, що може призвести до зловживання правом [1, с. 290]. Правові обмеження у реалізації прав є гарантією забезпечення законності у державному управлінні і представлені вимогами аполітичності до діяльності державного службовця, певними обмеженнями щодо ведення бізнесу та професійного сумісництва.

Разом із тим, сучасний вимір дослідження правових обмежень особи у зв'язку з перебуванням на державній службі зобов'язує враховувати не лише обсяг владних спроможностей службовця, а й його статеvu належність. На сьогодні це стало універсальним міжнародним стандартом, якого має дотримуватися кожна розвинена держава сучасного світу. Поряд із цим, **актуальною проблемою** для систем державного управління багатьох держав є недосконале організаційно-правове забезпечення відповідного постулату.

Для України практична реалізація правових обмежень, які покладаються на жінку, що виконує завдання державного управління також є актуальною проблемою державно-правового розвитку, адже у відповідності до зобов'язань перед Європейським Союзом і світовою спільнотою Українська держава

має забезпечити оптимальний правовий режим гарантування гендерного паритету у сфері державного управління. Відповідно, **метою статті** є висвітлення чинних сьогодні правових обмежень, які можуть накладатися ні жінку у зв'язку з виконанням завдань державного управління.

Нормативною основою статті стали положення актів міжнародного та національного права. Окрім положень нормативних актів, теоретичною основою статті стали наукові праці Ю. П. Битяка, М. І. Хавронюка, А. М. Шульги, а також аналітичні матеріали з питань гендерної політики в Україні.

Основні результати дослідження. Під правовими обмеженнями у юридичній доктрині розуміють правові стримування, які встановлюються з метою недопущення можливого протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контр суб'єкта та громадських потреб в охороні і захисті [2, с. 739]. Відповідно, правові обмеження визначаються і встановлюються в законодавстві, мають офіційний характер і звужують певним чином обсяг прав і свобод суб'єкта. Спираючись на викладене, правовими обмеженнями участі жінок у виконанні функцій публічного управління пропонуємо вважати законодавчо передбачені заборони залучення жінок до певних форм виконання професійних управлінських функцій і завдань задля звуження загального обсягу їх робочого навантаження з метою збереження їх здоров'я і створення умов для повноцінного виконання соціальної функції матері.

У відповідності до ст. ст. 4, 5 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок держави мають вживати спеціальних заходів, спрямованих на охорону материнства, організацію правильного сімейного виховання, визначення відповідальності за своїх дітей і ці заходи не будуть вважатися дискримінацією [3]. У площині виконання функцій державного управління такі заходи виражаються у передбачених законодавчо для жінок «адміністративних бар'єрах» у виконанні професійних обов'язків в межах функцій державного управління.

Розглядаючи правові обмеження участі жінок у виконанні завдань публічного управління слід зауважити, що за своєю правовою природою такі обмеження є похідними від загального правового режиму залучення жінок до праці, що регламентується трудовим законодавством. Сутність такого підходу держави до регламентації трудової діяльності жінок полягає у встановленні імперативної заборони виконувати жінкам деякі різновиди індивідуальної трудової функції. За загальним правилом у главі XII Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) «Праця жінок» визначено обмеження трудових прав для представників жіночої статі [4]. Зокрема, в Україні заборонено застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування). Не допускається також залучення жінок до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми (стаття 174 КЗпП України). Для жінок працювати у нічний час також в цілому не допускається, за винятком деяких галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід. Найбільше обмежень передбачено у разі застосування праці вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років: не допускається залучення їх до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років (стаття 176 КЗпП України). Жінки, що мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди (стаття 177 КЗпП України). Таким чином держава охороняє материнство і дитинство.

Виконання завдань державного управління може мати різну мету, зміст і спрямованість. Чинний сьогодні Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII (далі – Закон про державну службу) містить спеціальні норми зміст яких містить деякі обмеження для жінок при перебуванні їх на державній службі [5]. Слід зауважити, що відповідні норми законодавства про державну службу України одночасно і накладають обмеження на жінку-державного службовця щодо залучення її до виконання завдань державного управління і, у той же час, спрямовані на її соціальний захист. Такий підхід сприяє налагодженню режиму «нормальних умов життєдіяльності державних службовців».

Зауважимо, що обмеження які накладаються на жінок в аспекті виконання завдань державного управління обумовлюються низкою чинників. Серед них на доктринальному рівні виокремлюються ті, що обумовлені психофізіологічними особливостями жінки [6]. Зокрема, виокремимо:

1) більш високий рівень емоційності, самокритичності та комунікабельності. Вказаний показник є відносним і здебільшого обумовлений фізіологічними особливостями жіночого організму;

2) більш схильність до робочих стресів, що може призвести до стану вигорання (слід зазначити, що у сфері службово-трудова відносин в органах державного управління процес вигорання виникає і розвивається поступово. Основною причиною цього є зростання напруги у спілкуванні з колегами і громадянами, зайвий бюрократизм, ненормований робочий день, порушення законності тощо. За таких умов службовцю-жінці важче сконцентрувати увагу на вирішенні службових завдань, визначити пріоритети у роботі. Відповідно, створюються умов для того, що у особи формується байдуже ставлення до людей, деякі вчинки стають цинічними і агресивними;

3) менша фізична сила і витривалість у порівнянні з чоловіками. Жінки вирізняються меншими рухливими та силовими можливостями у порівнянні з чоловіками. У сфері виконання завдань державного управління це може бути важливим у процесі тривалого службового відрядження, неординарних ситуативних умов роботи і т.д.;

4) менша здатність до швидкої адаптації до роботи в інших колективах та іншими особливостями.

Разом із тим, жінки від природи мають більш посилену інтуїцію аніж чоловіки, кращі організаторські здібності, більш низький рівень агресивності і вищий рівень виконавської дисципліни. Підкреслюючи умовність наведених вище характеристик, слід зазначити, що обмеження, які передбачені в законодавстві для жінок у сфері державного управління детермінуються, у першу чергу, характером і реаліями службових завдань органу державного управління відповідної спеціалізації.

Так, першим обмеженням участі жінок у виконанні завдань державної служби є *обмеження щодо участі у службових відрядженнях*. Ст. 42 Закону про державну службу встановлює, що у службове відрядження працівник системи органів державного управління може бути направлений для виконання своїх посадових обов'язків поза межами постійного місця служби, у тому числі на роботу до секретаріатів міжнародних організацій, представництв міжнародних організацій в інших країнах або органів влади іноземних держав у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Під час направлення державного службовця у відрядження беруться до уваги його сімейний стан та інші особисті обставини. Зокрема, не допускається направлення у відрядження без їхньої згоди вагітних жінок, державних службовців, які мають дітей віком до 14 років, самостійно виховують дітей-інвалідів, інвалідів з дитинства. Відповідно, участь таких працівників у відрядженнях завжди є добровільною і залишає можливість для державного службовця самостійно приймати рішення по відрядженню. Такий підхід законодавця обумовлений, які відзначає М. І. Хавронюк доцільністю впровадження спеціальних заходів організації праці і здоров'я жінки, створення умов оптимального поєднання праці і материнства [7, с. 102].

Наступною групою обмежень є обмеження для жінок професійного характеру. У відповідності до ст. 42 Закону про державну службу забороняється залучати до роботи понад установлену тривалість робочого дня, а також у вихідні, святкові та неробочі дні, у нічний час вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. Жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років або дитину-інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їхньою згодою. Керівник органу державного управління за наявності медичного висновку про вагітність зобов'язаний вжити максимум заходів задля створення робочих умов, при яких буде мінімальний ризик для здоров'я жінки як майбутньої або вже діючої матері. Більш того, невиконання жінкою у стані вагітності попереднього обсягу роботи не може розцінюватися як невиконання обов'язків, незважаючи на посадові інструкції.

Обмеження, пов'язані з переведенням жінки-державного службовця в іншу місцевість. Згідно ст. 41 Закону про державну службу не допускається переведення в іншу місцевість жінки-державного службовця, якщо вона перебуває у стані вагітності, або є єдиним опікуном дитини віком до 14 років. Річ у тім, що зміна місцевості роботи означає, фактично, повну зміну обстановки проживання і соціальної діяльності у позаробочий час. За умов стану вагітності жінки або її одноосібної участі у вихованні дитини, зміна місцевості служби може мати несприятливі наслідки як для її стану, так і стану дитини. Завданням керівника органу державного управління є вирішення питання про недопущення переведення жінки в іншу місцевість і вжиття відповідних заходів.

Закон також визначає, що не допускається переведення в іншу місцевість також у разі виникнення у державного службовця особливо важливих особистих або сімейних обставин. Проте, орієнтовний перелік таких обставин законодавець не передбачає. Відповідно, основна відповідальність за виконання цієї норми покладається на керівників (начальників) органів державного управління. Зазначені положення законодавства, у першу чергу, є обов'язковими для керівників органів державного управління при здійсненні поточного керівництва підлеглими.

Привертає увагу те, що окрім наведеного, на жінок – працівників сфери державного управління накладаються ще певні обмеження, які обумовлені статевою приналежністю. Такі обмеження закріплено на підзаконному рівні нормативного регулювання і стосуються вони зовнішнього вигляду (дрес-коду) жінки. У відповідності до Наказу Секретаріату Кабінету Міністрів України № 155 від 30.09.2010 р. «Про затвердження рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Секретаріату Кабінету Міністрів України» на жінок накладаються певні обмеження щодо форми і манери одягу [8]. У загальному порядку жінки зобов'язані обирати стриманий діловий стиль одягу, який надає авторитетності і свідчить про компетентність працівника, викликає повагу, довіру, дає змогу контролювати партнерів і тримати дистанцію. Жінкам, як і чоловікам, не слід «дотримуватись модних віянь», а слід обрати акуратну, стриману і охайну форму одягу. Наказ чітко визначає десять обмежень саме для жіночого вбрання ділового стилю. Так, жінка зобов'язана:

— не носити одяг, що повністю відкриває руки (навіть за сильної спеки відкриті плечі повинні бути прикриті легким жакетом (довжина рукавів повинна бути до ліктя);

- не носити глибоке декольте на блузах чи сукнях;
- не вдягати надто вузькі і короткі спідниці (класична довжина - до середини коліна) та спідниці з глибокими розрізами спереду, ззаду чи збоку;
- не вдягати прозорі сукні чи блузи, через які просвічує спідня білизна;
- утриматися від трикотажних жакетів, костюмів, светрів (для офіційного ділового костюма вони неприйнятні, у неофіційній обстановці - можливі, але речі повинні бути високої якості).
- не вдягати сукні, що щільно облягають фігуру;
- не варто носити одяг із синтетичних тканин, які електризуються; з еластичних тканин з додатком лайкри; прозорих тканин, мережива, блискучого шовку, джинсової тканини;
- не рекомендується одяг із тканин у квіточки, інші малюнки, з використанням живописних полотен, друкованих текстів, портретів людей чи зображень тварин тощо;
- не варто зловживати брючними костюмами і брюками;
- не використовувати масивні та яскраві прикраси, а також рюші, волани, бахрому, пір'я, банти; в оформленні ділового костюма варто уникати численних накладних деталей.

Для повноти викладення позиції наголосимо, що положення Наказу не містять такої кількості обмежень для чоловіків, яким рекомендуються дотримуватися ділового стилю одягу. Відповідно, до жінок ставляться особливі вимоги.

Наведене вище вказує на те, що у сфері державного управління правові обмеження, які накладаються на жінок у зв'язку з виконанням професійних завдань, не спрямовані на погіршення її правового статусу. Навпаки, вони покращують її професійне становище і розраховані на позитивні наслідки, недопущення негативного впливу на жінку сил соціальної напруги. Разом із тим, така ситуація не характерна для жінок, які працюють у сфері військового управління України і забезпечення державної безпеки. Більш того, останнім часом це набуло особливого суспільного резонансу. І хоча особливості виконання жінками завдань державного управління у сфері оборони та національної безпеки є особливим напрямом реалізації державно-владних функцій, вважаємо доцільним висвітлити декілька аспектів цієї проблематики.

Останні кілька років в експертному середовищі України і на рівні парламенту неодноразово підіймалося питання про те, що деякі положення чинного Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ не відповідають засадам гендерної рівності [9]. Це набуло певного суспільного резонансу. Зокрема, деякі парламентарі зауважували, що норми закону суперечать рекомендаціям Комітету з питань жінок у збройних силах НАТО [10]. Зокрема мова йде про те, що упродовж багатьох років для жінок контракт на проходження військової служби можливий у віці 18-40 років, в той час, коли стосовно чоловіків такого обмеження немає. Крім цього, граничний вік для перебування у запасі військовозобов'язаних жіночої статі незалежно від службових здобутків становить 50 років. Відповідно, жінки у віковому діапазоні від 40 до 50 років у порівнянні з чоловіками не мали змоги поступити на військову службу за контрактом. У підсумку було сформовано ситуацію, коли чоловіки мали можливість проходити військову службу у запасі на 15 років довше ніж жінки. Жінки за цей період не могли бути підвищені у військовому званні за вислугою років. Враховуючи те, що розмір пенсії дещо залежить від військового звання, розмір пенсії за вислугою років жінки і чоловіка буде різним. Перебуваючи у запасі, чоловіки мають змогу бути підвищеними у військовому званні поки їм не виповниться 60 або 65 років. Жінки у цьому були дещо обмежені. У червні 2018 р. після тривалих дискусій граничний вік перебування в запасі військовозобов'язаних жінок було підвищено до 60 років.

Крім викладеного вище, у відповідності до нормативних документів Міністерства оборони України, жінки не можуть займати всі існуючі посади у системі Збройних Сил України. Згідно Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» від 27.05.2014 № 337 для жінок встановлено лімітований перелік посад, на які вони можуть бути призначені [11]. Враховуючи наявність у законодавстві таких правових конструкцій, кар'єрне зростання для жінки в лавах Української армії не є легким завданням. Розуміючи це, а також можливу перспективу бюрократичних процедур з жінками, військові начальники не охоче приймають на службу жінок. Зазначене дає підстави констатувати не лише наявність у законодавстві про Збройні Сили України норм, які містять дискримінаційні «пастки» для жінок, а передумов для соціальної проблеми вищого гатунку – загрози обороноздатності держави.

Висновки. Так чи інакше, але передбачені у законодавстві правові обмеження, які передбачені для жінок, що залучаються до виконання функцій державного управління, незважаючи на свій позитивний вплив, звужують певним чином обсяг їх професійних можливостей, а також обмежують фактичні можливості здійснювати владну компетенцію. Разом із тим, їм притаманний соціальний характер і держава зобов'язана передбачити адекватні компенсаторні механізми стимулювання професійної діяльності жінок-державних службовців і мінімізації впливу на жінку-державного службовця наслідків

відповідних обмежень. Оптимальне адміністрування подібних заходів має на меті підвищити не лише професійні показники жінки як державного управлінця, а й посилити соціальну ефективність системи державного управління в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Битяк Ю.П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: *монографія*. Харків.: Право. 304 с.
2. Шульга А.М. Основы теории государства и права: краткое учебн. пособие. Харків.: ООО «Прометей-Прес», 2006. 208 с.
3. Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 18.12.1979 р. *Офіційний веб-сайт Верховної ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 14.11.2020)
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII // *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08/print1528805209968971> (дата звернення: 22.12.2018)
5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4, Ст. 43
6. В Законі України «Про державну службу» зазначено, що право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місце проживання і які пройшли конкурс у порядку, визначеному законодавством. *Управління соціального захисту Охтирської районної державної адміністрації*. URL: <http://rusznokhtyrka.gov.ua/news/a-1922.html?i=1> (дата звернення: 19.11.2020)
7. Хавронюк М.І. Конституція України: офіційний текст: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. *Навч. посібн.* 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ. «А.С.К.», 2003. 384 с.
8. Про затвердження рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Секретаріату Кабінету Міністрів України: Наказ Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30.09.2010 р. № 155. *Урядовий портал Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/243701680> (дата звернення: 12.11.2020)
9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385
10. Фріз І. Обмеження для жінок в українському війську потрібно скасувати. *Інформаційне агентство «Українські національні новини»* URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1665996-obmezheniya-dlya-zhinok-v-ukrayinskomu-viysku-potribno-skasuvati-i-friz> (дата звернення: 15.11.2020)
11. Про затвердження тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців від 27.05.2014 № 337 : Наказ Міністерства оборони України. *Офіційний вісник України*. 2014. № 53. Ст. 1420.

REFERENCES

1. Bityak Yu.P. Derzhavna sluzhba v UkraYini: organzatsiyno-pravovi zasadi: monografiya. Harkiv.: Pravo. 304 s. [in Ukrainian]
2. Shulga A.M. Osnovy teorii gosudarstva i prava: kratkoe uchebn. posobie. Harkiv.: ООО «Prometey-Pres», 2006. 208 s. [In Russian]
3. Pro likvidatsiyu vsih form diskriminatsiyi schodo zhInok: KonventsIya Organzatsiyi ObEdnanih Natsiy vId 18.12.1979 r. OfitsIyniy veb-sayt VerhovnoYi radi UkraYini. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (data zvernennya: 14.11.2020) [in Ukrainian]
4. Kodeks zakoniv pro pratsyu UkraYini vId 10.12.1971 # 322-VIII // OfitsIyniy veb-sayt VerhovnoYi Radi UkraYini. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08/print1528805209968971> (data zvernennya: 22.12.2018) [in Ukrainian]
5. Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon UkraYini vId 10.12.2015 r. # 889-VIII. Vidmosti VerhovnoYi Radi UkraYini. 2016. # 4, St. 43 [in Ukrainian]
6. V Zakoni UkraYini «Pro derzhavnu sluzhbu» zaznachenno, scho pravo na derzhavnu sluzhbu mayut gromadyani UkraYini nezalezno vId pohodzhennya, sotsialnogo I maynovogo stanu, rasovoYi I natsionalnoYi nalezhnostI, statI, politichnih poglyadiv, religiynih perekonan, mistse prozhivannya I yakI proyshli konkurs u poryadku, viznachenomu zakonodavstvom. Upravlnnya sotsialnogo zahistu OhtirskoYi rayonnoYi derzhavnoYi admInstratsiyi. URL: <http://rusznokhtyrka.gov.ua/news/a-1922.html?i=1> (data zvernennya: 19.11.2020) [in Ukrainian]
7. Havronyuk M.I. Konstitutsiya UkraYini: ofitsIyniy tekst: komentar zakonodavstva UkraYini pro prava ta svobodI lyudini I gromadyanina. Navch posIbn. 2-ge vid., pererobl. I dopovn. KiYiv. «A.S.K.», 2003. 384 s. [in Ukrainian]
8. Pro zatverdzhennya rekomendatsiy schodo zovnishnogo viglyadu (dres-kodu) pratsIvnikiv Sekretarlatu KabInetu MInIstrIv UkraYini: Nakaz Sekretarlatu KabInetu MInIstrIv UkraYini vId 30.09.2010 r. # 155. Uryadoviy portal Ediniy veb-portal organiv vikonavchoYi vladi UkraYini. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/243701680> (data zvernennya: 12.11.2020) [in Ukrainian]
9. Pro viyskoviy obov'yazok I viyskovu sluzhbu: Zakon UkraYini vId 25.03.1992 r. # 2232-XII. Vidmosti VerhovnoYi Radi UkraYini. 1992. # 27. St. 385 [in Ukrainian]
10. Friz I. Obmezheniya dlya zhInok v ukraYinskomu viysku potIbno skasuvati. InformatsIyne agentstvo «UkraYinski natsionalni novini» URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1665996-obmezheniya-dlya-zhinok-v-ukrayinskomu-viysku-potribno-skasuvati-i-friz> (data zvernennya: 15.11.2020) [in Ukrainian]
11. Pro zatverdzhennya timchasovih perelikiv viyskovo-oblikovih spetsialnostey I shtatnih posad ryadovogo, serzhantskogo I starshinskogo skladu ta viyskovosluzhbovtiv-zhInok I tarifnih perelikiv posad vischezaznachenih viyskovosluzhbovtiv vId 27.05.2014 # 337 : Nakaz MInIsterstva oboroni UkraYini. OfitsIyniy vIsnik UkraYini. 2014. # 53. St. 1420. [in Ukrainian]

УДК 342.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-13

**ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ
БЕЗПЕКИ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ
(НА ПРИКЛАДІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ, КАНАДИ, НІМЕЧЧИНИ,
ФРАНЦІЇ)**

Яковлев П. О.,

кандидат юридичних наук,
докторант Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: Yakovlevo@i.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0172-5946>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Статтю присвячено висвітленню досвіду державного регулювання забезпечення інформаційної безпеки у розвинених зарубіжних державах. На прикладі Сполучених Штатів Америки, Канади, Німеччини, Франції проаналізовано аспекти реформування законодавчого підґрунтя забезпечення інформаційної безпеки у сучасний період, визначено компетенцію основних суб'єктів державного управління, які забезпечують інформаційну безпеку, акцентовано увагу на дотримання інформаційних прав громадян у процесі адміністрування процесів забезпечення інформаційної безпеки.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Виокремлено, що досвід державного регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки Німеччини і Франції є показовим в аспектів доцільності впровадження положень Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом 2014 р. Так, документом визначено, що режим партнерства України і Європейського Союзу передбачає розвиток і трансформацію національної правової системи в амбітний і інновативний спосіб на основі принципів верховенства права, доброго врядування, недискримінації осіб, які належать до меншин, поваги прав людини і основоположних свобод, прав національних меншин, різноманітності, цінуння людської гідності, відданості принципам вільної ринкової економіки тощо. Відповідно, повноцінне дотримання зазначених засад передбачає проведення ґрунтовної роботи щодо адаптації національної системи адміністрування забезпечення інформаційної безпеки України у відповідності з кращими практиками США і держав Європейського Союзу.

Висновки. Зауважено, що виокремлення і характеристика найважливіших аспектів регулювання забезпечення інформаційної безпеки у зарубіжних державах дозволяє вирішити деякі важливі завдання науково-практичного характеру. Зокрема, перед вітчизняними фахівцями відкривається можливість створення і розширення практичних можливостей вирішення вітчизняними спеціалістами завдань щодо змістовного наповнення програмних документів з питань інформаційної безпеки, накопичення емпіричної бази, яку можна використовувати у процесі розробки і прийняття нових нормативних актів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, запровадження нових для правової системи України інститутів забезпечення інформаційної безпеки; удосконалення існуючої законодавчої бази для функціонування елементів сектору безпеки і оборони у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Успіх реалізації зазначених орієнтирів значною мірою залежить від рівня кваліфікації українських спеціалістів, а також від технічного, організаційного, управлінського забезпечення діяльності суб'єктів, які уповноважені забезпечувати інформаційну безпеку України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Україна, державне регулювання, інформаційна безпека, інформаційний простір, Сполучені Штати Америки, Канада, Європейський Союз, Німеччина, Франція.

**ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ
(НА ПРИМЕРЕ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ, КАНАДЫ,
ГЕРМАНИИ, ФРАНЦИИ)**

Яковлев П. А.,

кандидат юридических наук,
докторант Харьковского национального
университета имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: Yakovlevo@i.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0172-5946>

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена освещению опыта государственного регулирования обеспечения информационной безопасности в развитых зарубежных государствах. На примере Соединенных Штатов Америки, Канады, Германии, Франции проанализированы аспекты реформирования законодательной почвы обеспечения информационной безопасности в современный период, определена компетенция основных субъектов

государственного управления, которые обеспечивают информационную безопасность, акцентировано внимание на соблюдение информационных прав граждан в процессе администрирования процессов обеспечения информационной безопасности.

Выделено, что опыт государственного регулирования в сфере обеспечения информационной безопасности Германии и Франции является показательным у аспектов целесообразности внедрения положений Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом в 2014 г. Так, документом определено, что режим партнерства Украины и Европейского Союза предусматривает развитие и трансформацию национальной правовой системы в амбициозный и инновативный способ на основе принципов верховенства права, эффективного управления, недискриминации лиц, которые принадлежат к меньшинствам, уважения прав человека и основополагающих свобод, прав национальных меньшинств, разнообразия, ценит человеческое достоинство, преданность принципам свободной рыночной экономики и тому подобное.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Украина, государственное регулирование, информационная безопасность, информационное пространство, Соединенные Штаты Америки, Канада, Европейский Союз, Германия, Франция.

EXPERIENCE OF GOVERNMENT CONTROL OF PROVIDING OF INFORMATIVE SAFETY OF THE FOREIGN STATES (ON EXAMPLE OF THE UNITED STATES OF AMERICA, CANADA, GERMANY, FRANCE)

Pavlo Yakovlev,

Candidate of legal sciences,
competitor of scientific degree
Kharkiv National University V. N. Karazin,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: Yakovlevo@i.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0172-5946>

ANNOTATION: *Introduction.* The Article is sanctified to illumination of experience of government control of providing of informative safety in the developed foreign states. On the example of the United States of America, Canada, Germany, France the aspects of reformation of legislative soil of providing of informative safety are analysed in a modern period, the competence of basic subjects of state administration, that provide informative safety, is certain, attention is accented on the observance of informative rights for citizens in the process of administration of processes of providing of informative safety.

Summary of the main research results. It is distinguished, that experience of government control in the field of providing of informative safety of Germany and France is model at the aspects of expediency of implementing provision of Agreement about an association between Ukraine and European Union in 2014 So, by a document certainly, that the mode of partnership of Ukraine and European Union envisages development and transformation of the national legal system in ambitious and innovative method on the basis of principles of supremacy of right, kind government, to undiscrimination of persons that belongs to minority, respect human rights and fundamental freedom, right for a national minority, variety, value human dignity, devotion principle free market economy and others like that. Accordingly, the valuable observance of the marked principles envisages realization of sound work in relation to adaptation of the national system of administration of providing of informative safety of Ukraine in accordance with the best practices of the USA and states of European Union.

Conclusions. It is marked that a selection and description of major aspects of adjusting of providing of informative safety in the foreign states allow to decide some important tasks of research and practice character. In particular, before home specialists possibility of creation and expansion of practical possibilities of decision of tasks home specialists is opened in relation to the rich in content filling of position papers on questions informative safety, accumulation of empiric base, that can be used in the process of development and acceptance of new normative acts in the field of providing of informative safety, input of new for the legal system of Ukraine institutes of providing of informative safety; improvement of existent legislative base for functioning of elements to the sector of safety and defensive in the field of providing of informative safety. Success of realization of the marked reference-points largely depends on the level of qualification of the Ukrainian specialists, and also from technical, organizational, administrative providing of activity of subjects, what authorized agents to provide informative safety of Ukraine.

KEY WORDS: Ukraine, government control, informative safety, informative space, United States of America, Canada, European Union, Germany, France.

Вступ. Для сучасної України питання забезпечення інформаційної безпеки набуло в останні роки особливо важливого значення. Це пов'язано як з багаточисельними посяганнями на національний інформаційний простір з боку інших держав і контрольованих ними суб'єктів, так і з активізацією євроінтеграційних процесів України і участю держави у міжнародних безпекових заходах і програмах за підтримки Сполучених Штатів Америки і інших держав.

Положення вступної частини Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом 2014 р. закріплює, що режим партнерства України і Європейського Союзу передбачає розвиток і трансформацію національної правової системи в амбітний і інновативний спосіб на основі принципів верховенства права, доброго врядування, недискримінації осіб, які належать до меншин, поваги прав людини і основоположних свобод, прав національних меншин, різноманітності, цінунання людської гідності, відданості принципам вільної ринкової економіки тощо [1]. Реформування сфери державного управління забезпечення інформаційної безпеки не є виключенням і передбачає проведення ґрунтовної роботи щодо

адаптації національної системи адміністрування забезпечення інформаційної безпеки у відповідності з кращими практиками США і держав Європейського Союзу. Відповідно, актуальним є науково-практичне завдання щодо узагальнення досвіду забезпечення інформаційної безпеки у розвинених державах світу і, зокрема, США, Канади, деяких країн, що входять до Європейського Союзу.

Теоретичною основою статті стали напрацювання таких науковців як Р. Асланов, О. Бусол, А. Гуніна, А. Гордієнко, Г. Пєвцов, А. Мануйлов, Я. Малик, О. Береза, В. Щенанківський, І. Чернухін та ін.

Основні результати дослідження. На сьогодні нормативні документи, які визначають концептуальні засади забезпечення національної безпеки й оборони і, зокрема, інформаційної безпеки (Доктрина інформаційної безпеки, Стратегічний оборонний бюлетень) передбачають, що налагодження співпраці із зарубіжними цивільними і мілітарними структурами, які підтримують обороноздатність і державну безпеку, є вагомими запоруками зміцнення основ національної безпеки, у тому числі і інформаційної [2-3]. Відповідно, вивчення зарубіжних моделей забезпечення інформаційної безпеки надасть вітчизняним спеціалістам додатковий імпульс у реформування і оптимізації національної моделі державного управління відповідною сферою.

Абсолютно логічним є наведення у першу чергу досвіду забезпечення інформаційної безпеки, який накопичено найбільш впливовою в політико-економічному і військовому відношенні державі – Сполучених Штатах Америки (США). В аспекті забезпечення інформаційної безпеки США можна вважати піонерами, адже це не лише держава, яка уперше у світі запровадила електронне урядування з використанням новітніх інформаційних технологій, а й створила особливу систему захисту національного інформаційного суверенітету і безпеки інформаційних ресурсів.

Переходячи безпосередньо до характеристики системи американської моделі адміністрування інформаційної безпеки, слід зауважити, що у США функціонує кілька інституцій забезпечення інформаційної безпеки: Агентство національної безпеки (АНБ), Національне управління кібербезпеки міністерства внутрішньої безпеки США, Федеральне бюро розслідувань (ФБР), Центральне розвідувальне управління (ЦРУ). Слід зазначити, що серед державних інституцій забезпечення інформаційної безпеки АНБ розвиває також партнерство з приватним сектором і науковими установами у вигляді планування заходів протидії загрозам у неурядових комп'ютерних мережах (таким чином держава бере участь у захисті найважливіших приватних телекомунікаційних, електричних, банківських мереж (телекомунікації, електромережі, мережі банківських розрахунків, інтернет-провайдери). АНБ залучає до проведення заходів з протидії тероризму приватні установи і громадські організації (CERT, ISACA, CSX, CCSIS). Експерти зауважують, що на сьогодні в США у забезпеченні інформаційної безпеки задіяно більш ніж 150 державних організацій і ще більша кількість приватних, які координуються АНБ [4, с. 105]. Разом із тим, найважливішою інституцією, яка здійснює державне регулювання інформаційною безпекою є Президент США.

Чинні сьогодні організаційно-правові засади захисту національного інформаційного простору беруть початок з інформаційного забезпечення політики безпеки та експлуатації оборонних систем та систем управління в інтересах вищих органів державної влади [5]. Основні законодавчі засади забезпечення інформаційної безпеки США було сформовано після другої світової війни, коли американська інформаційна система зіштовхнулася з деструктивним впливом радянської пропаганди. Структурно законодавство США у сфері забезпечення інформаційної безпеки складається як з федеральних законів, так і законів штатів. Незважаючи на існуючі істотні відмінності законів штатів, акти інформаційного законодавства є одними із найбільш уніфікованих, адже в американському суспільстві існує розуміння того, що інформаційна безпека держави є запорукою безпеки кожного громадянина. Правову основу адміністрування інформаційної безпеки США становлять закони «Про охорону особистих таємниць» (1974 р.), «Про таємницю» (1974 р.), «Про висвітлення діяльності уряду», «Про право на фінансову таємницю» (1978 р.), «Про доступ до інформації про діяльність ЦРУ» (1984 р.), «Про безпеку комп'ютерних систем» (1987 р.), «Про комп'ютерне шахрайство та зловживання» (1986 р.). За ініціативи Президента США Р. Рейгана було розроблено та ухвалено Закон «Про свободу інформації», а забезпечення інформаційної безпеки стало пріоритетним завданням політики Державного департаменту. Пізніше, у 1987 р. прийнято Закон Mb HR-145 «Про забезпечення безпеки ЕОМ», норми якого лягли в основу майбутнього законодавства про кібернетичну безпеку. Цим законом уперше у правовій системі США регламентовано статус нового інституту – «інформації обмеженого доступу», під якою американські спеціалісти розуміють несекретну, але важливу з точки зору національної безпеки несекретну інформацію урядових відомств, а також інформаційні дані, що формуються і циркулюють або обробляються в інформаційно-телекомунікаційних системах корпорацій і приватних фірм, що працюють на замовлення уряду США. Окрім законів важливе значення для інформаційної безпеки США мають Директиви Президента США, який очолює Раду національної безпеки. Найважливішими серед них є: Директива PD/NSC-24 1977 р. «Політика в галузі захисту систем зв'язку» (у документі уперше зазначено про необхідність захисту важливої несекретної інформації для забезпечення національної безпеки), Директива SDD – 145 1984 р. «Національна політика США в галузі безпеки систем зв'язку в

автоматизованих інформаційних системах» (у документів на Агентство національної безпеки покладено функції щодо забезпечення захисту інформаційних ресурсів, здійснення контролю за безпекою циклів передання інформації каналами зв'язку, обчислювальних та інформаційно-телекомунікаційних систем, здійснення сертифікації технологій, систем і устаткування із захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних мережах, ліцензування діяльності в галузі захисту інформації).

У 1990-х роках на хвилі активізації і глобалізації інформаційних відносин було введено у дію федеральні закони «Про інформаційну безпеку», «Про удосконалення інформаційної безпеки» (1997 р.) [6]. Більш того, в останнє десятиліття ХХ ст. у сфері розробки нормативних основ забезпечення інформаційної безпеки ве більшу роль починають відігравати військові, адже інформаційні технології стають повноцінною складовою військових потенціалів не лише США, а й Росії, Китаю, Німеччини, Ізраїлю та інших держав. У 1992 р. було введено у дію Директиву Міністерства оборони США TS «Інформаційна війна». У Директиві зазначалося про обов'язковість обліку інформаційних ресурсів у процесі функціонування систем військового управління в інтересах підвищення ефективності дії військових з'єднань в умовах протидії супротивника. Було визначено складові такого явища як «інформаційна війна»: психологічний вплив на супротивника, оперативна безпека, введення супротивника в оману, електронне втручання, інформаційна розвідка, виведення з ладу системи управління вірогідного супротивника, інформаційний захист власної системи управління під час бойових зіткнень. Фактично, введення цієї Директиви на юридичному рівні інформаційну безпеку прирівняло до військової безпеки. Більш того, основним концептом державного регулювання інформаційної безпеки США стало управління інформаційними ресурсами таким чином, щоб одночасно убезпечити від посягань власну систему інформаційної безпеки і вивести з ладу систему інформаційної безпеки ймовірного супротивника, взяти під контроль його стратегічні комунікації [7]. Слід артикулювати на тому, що американська модель забезпечення інформаційної безпеки цілком допускає ведення інформаційних війн, що включає у себе планування і проведення активних інформаційно-психологічних операцій як інструменту зовнішньої політики. При цьому, як зазначають експерти використання подібних методів є призводить до виникнення прямої воєнної конфронтації з державами і в цілому мирні відносини з ними зберігаються [8, с. 239; 9, с. 25].

Починаючи з 2001 р., коли тодішній президент США Д. Буш під час виступу з промовою перед особовим складом ЦРУ вказав, що забезпечення інформаційної безпеки є головним пріоритетом у забезпеченні національної безпеки США, у державі починають вводитися у дію загальнофедеральні урядові програми захисту національного інформаційного середовища у комп'ютерних мережах. Метою таких програм є створення всебічно сприятливих умов для розвідувальних органів з метою добування й обробки інформації щодо загроз інформаційному потенціалу інститутів публічного управління з боку інших держав та осіб. Значна увага при цьому приділяється, поряд з негласними інформаційними діями, системному аналізу відкритих джерел і добуванню інформації із конфіденційних баз даних з використанням комп'ютерного устаткування. Це дало старт формування нормативно-правової бази протидії кіберзлочинності. Так, у 2003 р. було введено у дію Національну стратегію безпечного кіберпростору. Пізніше – Огляд політики кібербезпеки (2009 р.), Міжнародну стратегію для кіберпростору (2011 р.), Директива Президента США «Щодо Проекту стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2013 р.), Проект стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2014 р.), Закон про кібербезпеку та обмін інформацією (2015 р.), Національна стратегія безпеки (2015 р.), Стратегія кібербезпеки Департаменту оборони (2015 р.). Положення вказаних документів регулюють значний масив аспектів забезпечення безпеки електронних інформаційних мереж і ресурсів. Також зазначені акти визначають адміністративні форми взаємодії державних інституцій з питань протидії загрозам кібербезпеці. Крім цього, у період з 1997 по 2001 р. у США велася активна робота по формуванню загальнофедеральної системи електронної аутентифікації. У відповідності до Директиви FIPS 186-2 (2000 р.) було запроваджено стандартизацію електронного підпису.

Привертає увагу те, що 2009 р. у Конгресі було представлено проект закону США «Акт про кібербезпеку» (The Cybersecurity Act of 2009) [10]. У документі було закріплено повноваження Президента США обмежувати доступ до Інтернет у будь-якій місцевості США у випадку існування загроз національній безпеці. Це стало початком нової ери в історії державного регулювання інформаційної безпеки США: було визначено ключову роль глави держави в управлінні системою кібербезпеки з метою демонстрування американським платникам податків значний управлінський потенціал президента, яки виступає гарантією успіху розвитку інформаційної сфери і захисту інформаційних проектів загальнофедерального, регіонального та місцевого значення у сфері кібербезпеки.

За часів президентства Барака Обами цифрова інфраструктура США була оголошена «стратегічною національною цінністю», а захист цієї інфраструктури – національним пріоритетом [11]. В основу цієї тези американський лідер поклав напрацювання наукової доктрини. Мова йде про відому думку

американського дослідника аспектів забезпечення інформаційної безпеки Маршалла Макклосна про те, що в наш час економічні зв'язки і відносини усе більше набирають форму обміну знаннями, а не обміну товарами [12, с. 220]. Відповідно, боротьба за гуманітарні ресурси, капітал, ринки збуту стають другорядними, тоді як головним зараз стає доступ до інформаційних ресурсів, знань, що призводить до того, що війни ведуться вже більше в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь. Президентом США було сформульовано перелік першочергових безпекових проблем в інформаційній сфері держави: необхідність постійного удосконалення і доопрацювання стратегії забезпечення безпеки інформаційних і комунікаційних мереж, розробка систем попередження та реагування на кібератаки, посилення партнерства держави і приватного сектору у питаннях забезпечення інформаційної безпеки, залучення інвестицій в інноваційні технології, роз'яснення широким верствам населення переваг необхідності протидії кіберзагрозам.

У 2010 р. Президент США підписав «Ініціативу зі всеосяжної національної кібербезпеки», яка органічно доповнила Військову доктрину США. Було покладено початок заснуванню універсальної федеральної мережі захищених каналів зв'язку, яка б об'єднувала усі центри оперативного реагування на кіберзагрози і хакерські атаки. Було також засновано спеціальні підрозділи кіберконтррозвідки в центральних державних установах США з метою виявлення посягань на державні інформаційні мережі і попередження терористичних атак. Також було розроблено систему управління ризиками для прогнозування ймовірних наслідків несанкціонованого втручання в інформаційні мережі державних установ. Запроваджено роботу програми спеціальної програмної платформи «Ейнштейн», яка призначена для виявлення втручань у державні інформаційні мережі. З квітня 2012 р. хакерська атака у США кваліфікується як збройна агресія і передбачає весь арсенал заходів реагування. Вражає той факт, що на сьогодні у США 25% коштів, що надходять на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, використовуються на розробку систем захисту інформації. Це дуже значні кошти і не кожна держава сучасного світу може це собі дозволити.

Як і сусідні США, Канада сьогодні також приділяє значну увагу регулюванню забезпеченню інформаційної безпеки і проводить системну комплексну політику щодо її реалізації. У Канаді держава є головним суб'єктом управління всіма інформаційними потоками в суспільстві та забезпечення інформаційної безпеки. У порівнянні з низкою інших держав участь громадянського суспільства у відповідних процесах є мінімальною, що обумовлено високим ступенем довіри громадян до держави. Уряд сьогодні досяг значних успіхів в оптимальному правовому регулюванні всіх інформаційних відносин і процесів.

На сьогодні політика регулювання інформаційної безпеки Канади визнається показовою багатьма державами та міжнародними організаціями у світі. Слід зазначити, що інформаційна безпека Канади є невід'ємною частиною побудови інформаційного суспільства в державі. Питання про інформаційну безпеку актуалізувалося в Канаді на початку 1990-х років, коли спостерігалось стрімке зростання комп'ютеризації та інформатизації суспільних і управлінських процесів. У 1993 р. Центр безпеки національного відомства безпеки зв'язку Канади розробив «Канадські критерії безпеки комп'ютерних систем», які передбачали розробку єдиної шкали критеріїв для можливості порівняння різних систем обробки інформації за ступенем безпеки, створення основи для розробки специфікацій безпечних комп'ютерних систем, розробку уніфікованого підходу і стандартних засобів для опису характеристик безпечних комп'ютерних систем [13]. Основним досягненням Канади в адмініструванні інформаційної безпеки держави є створення «Інформаційної магістралі» - стратегічного документа, затвердженого урядом, який передбачає адміністративно-правові і технічні заходи, спрямовані на забезпечення автентичності інформації, що міститься в інформаційних мережах, виробничій сфері, надання публічних і приватних послуг та ін. у 1994 р було засновано Консультативна Рада з інформаційної магістралі, яка на постійній основі розробляє та вносить пропозиції щодо удосконалення нормативної основи забезпечення інформаційної безпеки в державі. Основним об'єктом охорони системи забезпечення інформаційної безпеки Канади є електронний уряд, який відкриває для громадян широкі можливості щодо взаємодії з державою за допомогою доступного і рівного доступу до публічних послуг.

У 1997 році Канада прийняла федеральні закони про позитивний доступі в Інтернет і про збереження конфіденційності в Інтернеті. Норми цих актів стали найважливішою правовою основою для захисту користувачів мережі Інтернет, в тому числі - забезпечення конфіденційності інформації про них самих [14, с. 48]. У 2001 р в Канаді, на тлі збільшення числа зазіхань на інформаційні комп'ютерні мережі, було створено спеціальний підрозділ Міністерства оборони - Група інформаційних операцій Канадських збройних сил. Завданням нового відомства стала розробка канадської моделі інформаційного протидіючого в досягненні цілей інформаційної безпеки. в 2005 р при Уряді Канади створений Центр по кіберінцидентам, який виконує координаційні функції в частині протидії кіберзлочинів. Правовий статус зазначеної інституції передбачає боротьбу з погрозами і нападами на критичну інфраструктуру з використанням інформаційних технологій, моніторинг та аналіз кіберзагроз для державної системи

охорони навколишнього середовища, надання технічних консультацій по ІТ-безпеці, сприяння підвищенню інформаційної грамотності населення.

У 2010 році було введено у дію Канадську стратегію кібербезпеки, яка регламентує захист урядових інформаційних систем, забезпечення безпеки канадських громадян як учасників онлайн-середовища, обмін інформацією між федеральними міністерствами і відомствами, угоди з міжнародними партнерами і захист приватного сектора інформації. На сьогодні Канада, як і інші сучасні держави, активно розвиває організаційно-правові і технічні складові забезпечення інформаційної безпеки.

Що стосується досвіду забезпечення інформаційної безпеки державами Європи то зауважимо, що перші нормативні акти, що мали на меті її забезпечення датуються ще XVIII сторіччям: 2 грудня 1766 року було видано Милостивий указ Його Величності, короля Швеції, про свободу письма й друку, яким визначено зокрема, що є відкритою інформацією, а що – таємною (в інтересах держави) [15]. Першою державою, досвід регулювання забезпечення інформаційної безпеки якої ми розкриємо є Федеративна Республіка Німеччина. Адміністративно-правовий порядок забезпечення інформаційної безпеки ФРН здійснюється за умов суворого дотримання інформаційної повноправності особи. З 1977 р. діє Закон ФРН «Про захист персональних даних», який визначає порядок використання персональних даних у федеральних органах влади, органах влади земель, ЗМІ, у приватному секторі, а також регламентує автоматизований порядок персональної інформації [16]. Цим законом визначено основи захисту персональних даних. У 1997 році у ФРН прийнято Закон «Про основи надання інформаційних та комунікаційних послуг», який встановлює адміністративно-правові засади захисту інформації у інформаційно-телекомунікаційних мережах загального користування. Згідно із Законом Німеччини «Про мультимедіа інформації», збирання, обробка та використання інформації дозволяється лише у випадках, коли воно дозволене законом або здійснюється за наявності згоди користувача обслуговування. Інформація може бути зібрана, оброблена або використана окремо для різних послуг, яких потребує один і той же користувач. Згода користувача не може бути умовою для надання послуг. Інформація за договором може бути зібрана, дороблена та використана у тому обсязі, який є необхідним для виконання договору.

Національним органом Німеччини, що організаційно забезпечує інформаційну безпеку на федеральному рівні є Федеральне управління з інформаційної безпеки зі штаб-квартирою у Бонні. Ця структура працює в тісній взаємодії з Федеральною розвідувальною службою. Її було створено у 2009 р. згідно із Законом ФРН «Про посилення безпеки інформаційних систем» (Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik, BSI). Пізніше, у 2011 р. затверджено федеральну Стратегію забезпечення кібернетичної безпеки Німеччини. Стратегія є головним актом ФРН із адміністрування захисту від кібернетичних атак. У документі зазначено, що кібернетичний простір являє собою віртуальний простір інформаційних мереж, які з'єднані між собою єдиними глобальними мережами (передусім інтер-нет). Кіберпростір Німеччини є відкритим для приєднання інших мереж передачі даних [17, с. 29]. Згідно концепції задля налагодження оперативного співробітництва між усіма державними установами й поліпшення координації заходів із захисту інформації, було засновано Національний центр кіберзахисту (Nationales Cyber-Abwehrzentrum – NCAZ), який підпорядковується федеральному МВС. Також у відповідності до стратегії у ФРН має бути засноване ще одне відомство - Національна рада кібербезпеки. Його завдання полягає у розробленні пропозицій із вироблення стратегічних основ державної політики інформаційної безпеки і протидії кіберзагрозам.

Серед інших органів, які безпосередньо забезпечують інформаційну безпеку слід виокремити Федеральну розвідувальну службу. Зазначена інституція виконує завдання з попередження, припинення, ліквідації наслідків кібернетичних загроз. Також федеральне управління відповідає за безпеку комп'ютерних додатків, захист державної інформаційної критичної інфраструктури, безпеку Інтернету, криптографію, контрспостереження, сертифікацію продуктів для забезпечення безпеки і акредитацію випробувальних лабораторій безпеки [18]. Розвідувальна служба займається забезпеченням кібербезпеки державних інформаційних ресурсів. У структурі управління функціонує структура «BSI», яка спеціалізовано від імені держави пропонує свої послуги для приватних ІТ-виробників, а також комерційних користувачів з метою спільної координації зусиль з інформаційної безпеки. Згадана структура також консулює виробників, дистриб'юторів та користувачів інформаційних технологій, аналізує розвиток і тенденції в області інформаційних технологій.

У сусідній Німеччині Франції система державного регулювання забезпечення інформаційної безпеки є дещо схожою на німецьку. Фактично, захист інформаційної безпеки у Франції, здебільшого, звівся до забезпечення кібернетичної безпеки і безпеки даних Інтернет. В цілому, у правовій системі Франції сьогодні немає спеціальних правових актів, що регулюють роботу спеціалістів з різними видами інформації. Безпека державної таємниці гарантується кримінальним, а персональної інформації та комерційних таємниць - кримінальним, трудовим і цивільними кодексами.

В основі управлінської французької національної моделі інформаційної безпеки – готовність до ведення інформаційної війни як у цивільній площині, так і по лінії військового відомства. Військова

складова передбачає обмежену роль інформаційних операцій, оскільки інформаційна війна розглядається, головним чином, у контексті конфліктів малої інтенсивності або у миротворчих операціях [19, с. 15]. В свою чергу, цивільний компонент передбачає більш широкий діапазон застосування спеціальних адміністративних інформаційних заходів, спрямованих на недопущення втручання у бази даних державних установ, підприємств, організацій, недопущення розголошення персональних даних та ін. Особливе місце у політиці інформаційної безпеки Франції посідає протидія інформаційним загрозам у сфері економіки. Точка зору французьких експертів відрізняється більш широким і більш глибоким вивченням конфліктів в економічній сфері. Їх підхід допускає, що союзник може одночасно бути об'єктом інформаційної війни.

З інституційної точки зору, протидія загрозам інформаційному середовищу у Франції традиційно здійснюється на місцях поліцейськими управліннями. При кожному регіональному французькому поліцейському управлінні існує спеціальний відділ по боротьбі зі злочинами у сфері інформаційних технологій [20]. «Яскравою» особливістю такого підходу є те, що інформаційною безпекою займаються не лише вузькопідготовлені спеціалісти, а й фінансисти, юристи, аудиторі та ін. Причиною цього є розвиток електронної комерції у Республіці. Незважаючи на значні фінансові витрати на це, такий підхід дає позитивні результати: на сьогодні у Франції практично не вчиняються шахрайські дії з банківськими картками. Окрім цього, нещодавно у Франції було створено Центр електроніки і озброєнь (CELAR). Це орган, який займається широким спектром питань, в тому числі: проблемами електронної війни, інформаційних систем, телекомунікацій, інформаційної безпеки та електронних компонентів.

Висновки. В цілому, виокремлення і характеристика найважливіших аспектів регулювання забезпечення інформаційної безпеки у зарубіжних державах дозволяє вирішити деякі важливі завдання науково-практичного характеру. Зокрема, перед вітчизняними фахівцями відкривається можливість створення і розширення практичних можливостей вирішення вітчизняними спеціалістами завдань щодо змістовного наповнення програмних документів з питань інформаційної безпеки, накопичення емпіричної бази, яку можна використовувати у процесі розробки і прийняття нових нормативних актів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, запровадження нових для правової системи України інститутів забезпечення інформаційної безпеки; удосконалення існуючої законодавчої бази для функціонування елементів сектору безпеки і оборони у сфері забезпечення інформаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014 р. № 40, Ст. 2021
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/217. *Офіційний вісник Президента України*. 2017. № 5. стор. 15
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240/216. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137/> (дата звернення: 18.07.2018)
4. Бухарин В. В. Сравнительный анализ нормативной базы по обеспечению информационной безопасности в США и Российской Федерации (конец XX – начало XXI В.). *Вестник ИрГТУ*. 2016. № 12. С. 101 – 108
5. Політика гарантування інформаційної безпеки в Україні. Інтернет-сайт «Проблеми інформаційної безпеки України». URL: <https://sites.google.com/site/bezpekiukraieni223/politika-garantuvanna-informacijnoie-bezpeki-v-ukraieni> (дата звернення: 11.05.2020)
6. Бусол О. Інформаційна безпека США: законодавче регулювання та перспективи співпраці для України. *Інтернет-сайт Центру досліджень соціальних комунікацій НБУВ* URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijna-bezpeka-ssha-zakonodavche-reguluvannya-ta-perspektivi-spiivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 27.05.2020)
7. The Administration's Priorities on Cybersecurity. White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/issues/foreign-policy/cybersecurity#section-protect-critical-infrastructure> (дата звернення: 04.03.2019)
8. Мануйло А. В. Государственная информационная политика в особенных условиях : *монография*. Москва. ФИФИ. 2003. С. 293
9. Малик Я., Береза О. Забезпечення інформаційної безпеки України у контексті світового досвіду. *Ефективність державного управління*. 2012. № 32. С. 20 – 27
10. Cyber Security Strategy Documents. URL: <https://ccdcoe.org/strategies-policies.html> (дата звернення: 04.03.2019)
11. International Strategy for Cyberspace. *White House*. URL: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf (дата звернення: 06.03.2019)
12. Щепанківський В. Г. Інформаційна безпека як складова образу країни. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 102. Ч. 1. С. 219 – 228
13. Гунина А. А. Политика Канады в сфере обеспечения информационной безопасности. Інтернет-сайт VI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум – 2014». URL: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014005707> (дата звернення: 05.03.2019)

14. Асланов Р. М. Зарубежный опыт правового регулирования обеспечения информационной безопасности. *Политика и общество*. 2012. №2 (86). С. 45 – 48
15. Історія доступу по-шведськи: королівський указ про свободу друку 1766 року. URL: <https://dostup.pravda.com.ua/stories/publications/istoriia-dostupupo-shvedsky-korolivskiy-ukaz-pro-svobodu-druku-1766-roku> (дата звернення: 04.11.2017)
16. Bundesdatenschutzgesetz (BDSG) vom 20.12.1990. *Офіційний сайт законодавства ФРН*. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de>. (дата звернення: 04.11.2017)
17. Чернухін І. О. Досвід Федеративної Республіки Німеччини в побудові системи захисту інфраструктури від кібернетичних загроз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1. С. 28 – 43
18. Шохрух Рахмат. Органы обеспечения информационной безопасности: зарубежный опыт. Интернет-сайт «ictnews». URL: <https://ictnews.uz/27/02/2018/infosec-agencies/> (дата звернення: 14.08.2019)
19. Певцов Г. В., Гордієнко А. М., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Досвід і концепції ведення інформаційної боротьби у провідних країнах світу. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, 2015. № 1(18). С. 12 – 16
20. Национальная программа информационной безопасности Великобритании. *Интернет-платформа «Tadviser»*. URL: https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Национальная_программа_информационной_безопасности_Великобритании (дата звернення: 14.05.2020)

REFERENCES

1. Pro ratifikatsiyu Ugodi pro asotsiatsiyu mlzh Ukrainoyu, z odniiy storoni, ta Evropeyskim Soyuzom, Evropeyskim spivtovaristvom z atomnoyi energiyi i yihnlmi derzhavami-chlenami, z Inshoyi storoni: Zakon Ukraini vld 16.09. 2014 r. # 1678-VII. Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini. 2014 r. # 40, St. 2021 [in Ukrainian]
2. Pro rshennya Radi natsionalnoyi bezpeki i oboroni Ukraini vld 29 grudnya 2016 roku «Pro Doktrinu Informatsiyoi bezpeki Ukraini»: Ukaz Prezidenta Ukraini vld 25 lyutogo 2017 roku # 47/217. Ofitsiyiny vlsnik Prezidenta Ukraini. 2017. # 5. stor. 15 [in Ukrainian]
3. Pro rshennya Radi natsionalnoyi bezpeki i oboroni Ukraini vld 20 travnya 2016 roku «Pro Strategichniy oboronniy byuletyn Ukraini»: Ukaz Prezidenta Ukraini vld 06.06.2016 r. # 240/216. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137/> (data zvernennya: 18.07.2018) [in Ukrainian]
4. Buharin V. V. Sravnitelnyy analiz normativnoy bazyi po obespecheniyu informatsionnoy bezopasnosti v SShA i Rossiyskoy Federatsii (konets HH – nachalo HHI V.). Vestnik IrGTU. 2016. # 12. S. 101 – 108. [In Russian]
5. Politika garantuvannya Informatsiyoi bezpeki v Ukraini. Internet-sayt «Problemi Informatsiyoi bezpeki Ukraini». URL: <https://sites.google.com/site/bezpekiukraien223/politika-garantuvanna-informacijnoie-bezpeki-v-ukraieni> (data zvernennya: 11.05.2020). [in Ukrainian]
6. Busol O. Informatsiyina bezpeka SShA: zakonodavche reguluyvannya ta perspektivi spivpratsi dlya Ukraini. Internet-sayt Tsentru doslidzhen sotsialnih komunikatsiy NBUV URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijna-bezpeka-ssha-zakonodavche-reguluyvannya-ta-perspektivi-spiivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (data zvernennya: 27.05.2020). [in Ukrainian]
7. The Administration's Priorities on Cybersecurity. White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/issues/foreign-policy/cybersecurity#section-protect-critical-infrastructure> (data zvernennya: 04.03.2019)
8. Manuylo A. V. Gosudarstvennaya ifnormatsionnaya politika v osobennyih usloviyah : monografiya. Moskva. FIFI. 2003. S. 293. [In Russian]
9. Malik Ya., Bereza O. Zabezpechennya Informatsiyoi bezpeki Ukraini u kontekstI svItovogo dosvidu. EfektivnIst derzhavnogo upravlnnya. 2012. # 32. S. 20 – 27. [in Ukrainian]
10. Cyber Security Strategy Documents. URL: <https://ccdcoc.org/strategies-policies.html> (data zvernennya: 04.03.2019)
11. International Strategy for Cyberspace. White House. URL: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf (data zvernennya: 06.03.2019).
12. Schepankivskiy V. G. Informatsiyina bezpeka yak skladova obrazu kraYini. Aktualni problemi mlzhnarodnih vldnosin. 2011. Vip. 102. Ch. 1. S. 219 – 228. [in Ukrainian]
13. Gunina A. A. Politika Kanadyi v sfere obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti. Internet-sayt VI Mezhdunarodnoy studencheskoy nauchnoy konferentsii «Studencheskiy nauchniy forum – 2014». URL: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014005707> (data zvernennya: 05.03.2019). [In Russian]
14. Aslanov R. M. Zarubezhniy opyt pravovogo regulirovaniya obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti. Politika i obschestvo. 2012. #2 (86). S. 45 – 48. [In Russian]
15. IstorIya dostupu po-shvedski: korolIvskiy ukaz pro svobodu druku 1766 roku. URL: <https://dostup.pravda.com.ua/stories/publications/istoriia-dostupupo-shvedsky-korolivskiy-ukaz-pro-svobodu-druku-1766-roku> (data zvernennya: 04.11.2017). [in Ukrainian]
16. Bundesdatenschutzgesetz (BDSG) vom 20.12.1990. Ofitsiyiny sayt zakonodavstva FRN. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de>. (data zvernennya: 04.11.2017).
17. ChernuhIn I. O. Dosvid Federativnoyi RespublIki NImechchini v pobudovI sistemi zahistu Infrastrukturi vld klbernetichnih zagroz. Informatsiyina bezpeka lyudini, suspIstva, derzhavi. 2014. # 1. S. 28 – 43 [in Ukrainian]
18. Shohruh Rahmat. Organi obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti: zarubezhniy opyt. Internet-sayt «ictnews». URL: <https://ictnews.uz/27/02/2018/infosec-agencies/> (data zvernennya: 14.08.2019). [In Russian]
19. PEvtsov G. V., GordIenko A. M., ZalkIn S. V., Sidchenko S. O., Hudarkovskiy K. I. Dosvid I kontseptsIyi vedenyan Informatsiyoi borotbi u provldnih kraYinah svltu. Nauka I tehnlka Povltryanih Sil Zbroynih Sil Ukraini, 2015. # 1(18). S. 12 – 16.
20. Natsionalnaya programma informatsionnoy bezopasnosti Velikobritanii. Internet-platforma «Tadviser». URL: https://www.tadviser.ru/index.php/Statya:Natsionalnaya_programma_informatsionnoy_bezopasnosti_Velikobritanii (data zvernennya: 14.05.2020). [In Russian]

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

УДК 343.226

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-14

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА
У СТАТТІ 43 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Храмцов О. М.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: Khrantsovalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* В статті надається кримінально-правова характеристика насильства як категорії Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність. Зокрема розглядається його роль та значення у випадках застосування норми, що визначає відповідальність осіб, які виконують спеціальне завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованих груп та злочинних організацій. Наголошується, що насильство в цій нормі, як і в інших нормах, що передбачають обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння має наступне значення: характеризує фактичну та юридичну підставу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння; застосування до особи насильницьких дій є підставою до «необмеженого» використання сили для захисту; в окремих випадках надмірне застосування сили призводить до притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Аналіз діючого кримінального законодавства України дозволив автору зробити висновок про те, що тяжкі і особливо тяжкі наслідки у ч. 2 ст. 43 КК України характеризує не лише фізична шкода, а й інша, наприклад, майнова, організаційна тощо. Окрім того, в законодавстві немає чіткого розмежування наслідків на тяжкі і особливо тяжкі. У більшості випадків вони збігаються, і на практиці виникають складнощі щодо їхнього розмежування. Щоб вирішити цю проблему пропонується конкретизувати наслідки перевищення меж особою, яка виконує спеціальне завдання. Це може бути лише найнебезпечніша шкода особі, яка полягає в позбавленні її життя (вбивство) та нанесенні тяжких тілесних ушкоджень. Досліджено значення терміну «вимушеність» у відповідній нормі. На думку автора, вимушеність є ознакою об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, які вчиняються під час виконання спеціального завдання, а саме обставинкою вчинення таких правопорушень. Це такі конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінальне правопорушення. Фактично вимушеність заподіяння шкоди під час виконання спеціального завдання зумовлена двома факторами: кінцевою метою, яка характеризує поведінку особи, – попередження або розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації та обставинкою, в якій діє особа. В статті зазначається, що важливою характеристикою протиправної поведінки, а саме її суб'єктивної сторони є мотиви та мета дій особи. Найближчою (безпосередньою) метою є уникнення викриття, забезпечення безпеки свого перебування в складі організованої злочинної групи чи злочинної організації. Кінцевою метою є попередження та розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації. В статті розглянуті поняття «розкриття кримінальних правопорушень» та «попередження кримінальних правопорушень». На підставі дослідження сучасних робіт, які присвячені даній темі надається авторське визначення цих термінів. Надається також авторська редакція ч. 2 ст. 43 КК України, яка визначає умови настання кримінальної відповідальності осіб, які виконують спеціальне завдання.

Висновки. В статті зроблені науково обґрунтовані висновки та надаються авторські рекомендації по вдосконаленню діючого законодавства про кримінальну відповідальність, зокрема, чітко визначено перевищення меж у даній обставині, яким можуть бути лише вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень; дається авторське визначення поняття «розкриття кримінально протиправної діяльності»; вказується на те, що в кримінальних правопорушеннях, які вчиняються особами, що виконують спеціальне завдання мотив та мета є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне насильство; обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння; виконання спеціального завдання; розкриття кримінально протиправної діяльності; попередження кримінально протиправної діяльності; мета та мотив кримінального правопорушення; вбивство; тяжке тілесне ушкодження.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛИЯ В СТАТЬЕ 43 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ

Храмцов А. Н.,

доктор юридических наук,
профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АННОТАЦИЯ: В статье даётся уголовно-правовая характеристика насилия как категории Общей части законодательства об уголовной ответственности. А именно, рассматривается его роль и значение в случаях применения нормы, которая определяет ответственность лиц, выполняющих специальное задание по предупреждению или раскрытию уголовно противоправной деятельности организованных групп и преступных организаций. Делается акцент на том, что насилие в данной норме, как и в других нормах, которые предусматривают обстоятельства, исключающие уголовную противоправность деяния имеют следующее значение: характеризует фактическое и юридическое основание обстоятельств, которые исключают уголовную противоправность деяния; применение к лицу насильственных действий выступает основанием к «неограниченному» применению силы для защиты; в отдельных случаях чрезмерное применение силы приводит к привлечению лица к уголовной ответственности. Анализ действующего уголовного законодательства Украины позволил автору сделать вывод о том, что тяжкие и особо тяжкие последствия в ч. 2 ст. 43 УК Украины характеризует не только физический вред, а и иной, например, имущественный, организационный и т.п. Кроме того в законодательстве отсутствует чёткое разграничение последствий на тяжкие и особо тяжкие. В большинстве случаев они совпадают, и на практике возникают трудности в их разграничении. Чтобы решить эту проблему предлагается конкретизировать последствия превышения пределов лицом, которое выполняет специальное задание. Это может быть только наиболее опасный вред лицу, который заключается в лишении его жизни (убийство) и нанесении тяжких телесных повреждений. Исследовано значение термина «вынужденность» в соответствующей норме. По мнению автора вынужденность является признаком объективной стороны уголовных правонарушений, а именно обстановкой совершения таких правонарушений. Это такие конкретные объективно-предметные условия, в которых совершается уголовное правонарушение. Фактически вынужденность нанесения вреда во время выполнения специального задания обусловлена двумя факторами: конечной целью, которая характеризует поведение лица, - предупреждение или раскрытие уголовно противоправной деятельности организованной группы или преступной организации, в которой действует лицо. В статье указывается на то, что важной характеристикой противоправного поведения, а именно его субъективной стороны выступают мотивы и цель действий лица. Ближайшей (непосредственной) целью есть избежание раскрытия, обеспечение безопасности своего пребывания в составе организованной группы или преступной организации. Конечной целью выступает предупреждение и раскрытие уголовно противоправной деятельности организованной группы или преступной организации. В статье рассмотрены понятия «раскрытие уголовных правонарушений» и «предупреждение уголовных правонарушений». На основании исследования современных работ, которые посвящены данной теме даётся авторское определение этих терминов. Даётся также авторская редакция ч. 2. ст. 43 УК Украины, которая определяет условия наступления уголовной ответственности лиц, выполняющих специальное задание.

В статье сделаны научно обоснованные выводы и даются авторские рекомендации по усовершенствованию действующего законодательства об уголовной ответственности, в частности, чётко определено превышение пределов в данном обстоятельстве, которым может быть убийство или нанесение телесных повреждений; даётся авторское понятие «раскрытия уголовно противоправной деятельности»; указывается на то, в уголовных правонарушениях, которые совершаются лицами, выполняющими специальное задание мотив и цель выступают обязательными признаками субъективной стороны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: преступное насилие; обстоятельства, исключающие уголовную противоправность деяния; выполнение специального задания; раскрытие уголовно противоправной деятельности; предупреждение уголовно противоправной деятельности; цель и мотив уголовного правонарушения; убийство; тяжкое телесное повреждение.

CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF VIOLENCE IN ARTICLE 43 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Oleksandr Khramtsov,

Doctor of Laws,
Professor of the Department of Criminal Law
Faculty of Law
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
E-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

ANNOTATION: *Introduction.* The article provides a criminal law characteristic of violence as a category of the General Part of the legislation on criminal responsibility. In particular, its role and significance in cases of application of the rule that determines the responsibility of persons who perform a special task to prevent or detect criminally illegal activities of organized groups and criminal organizations is considered. It is accentuated that violence in this norm, as well as in other norms that provide for circumstances that exclude criminal unlawfulness of the action, has the following meaning: characterizes the factual and legal basis of circumstances that exclude criminal unlawfulness; determines the use of violence against a person as grounds for "unlimited" use of force for protection; establishes that in some cases, excessive use of force leads to criminal prosecution.

Summary of the main research results. The analysis of the current criminal legislation of Ukraine allowed the author to conclude that severe and especially severe consequences prescribed in Part 2 of Art. 43 of the Criminal Code of Ukraine characterized not only by physical damage, but also its other types, for example, by property, organizational and so on. In addition, the legislation does not clearly dividing the consequences to severe and particularly severe. In most cases, they coincide, and in practice there are difficulties in delimitation them. To solve this problem, it is proposed to specify the consequences of exceeding the limits by a person performing a special task. This can only be the most dangerous harm to a person, which is to take his life (murder) and inflict grievous bodily harm. The meaning of the term "compulsion" in the corresponding norm is investigated. According to the author, compulsion is an element of the objective side of criminal offenses committed during the performance of a special task, namely the circumstance of the commission of such offenses. These are the specific objective-presentive conditions in which a criminal offense is committed. In fact, the compulsion of harm causing during a special task is due to two factors: the final goal that characterizes a person's behavior - prevention or detection of criminally illegal activity of an organized group or criminal organization and the situation in which the person operates. The article states that an important characteristic of illegal behavior, namely its subjective side, is the motives and purpose of a person's actions. The closest (immediate) goal is to avoid detecting, to ensure the security of their stay in an organized criminal group or criminal organization. The final goal is to prevent and detect criminally illegal activity of an organized group or criminal organization. The article considers the concepts of "detection of criminal offenses" and "prevention of criminal offenses". On the basis of researches of modern works which are devoted to the given subject the author's definitions of these terms are given. It is also given the author's wording of part 2 of Art. 43 of the Criminal Code of Ukraine, which determines the conditions of criminal responsibility of persons performing a special task.

Conclusions. The article makes scientifically substantiated conclusions and provides author's recommendations for improving the current legislation on criminal responsibility, in particular, clearly defines exceeding the limits in this circumstance, which can only be murder or grievous bodily harm; the author's definition of the concept "disclosure of criminally illegal activity" is given; indicated that in criminal offenses committed by persons performing a special task, motive and purpose are mandatory features of the subjective side.

KEY WORDS: circumstances that exclude the criminal illegality of the act; criminal violence; disclosure of criminally illegal activity; grievous bodily harm; murder; performing a special task; prevention of criminally illegal activity; purpose and motive of the criminal offense.

Вступ. Кримінальне насильство є категорією не тільки Особливої частини кримінального права, а і категорією його Загальної частини. Це стосується і норм, які визначають обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. Значення насильства в цих обставинах полягає в наступному: характеризує фактичну та юридичну підставу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення; вчинення особою кримінального правопорушення; примус особи до певних дій тощо); застосування до особи насильницьких дій є підставою до «необмеженого» використання сили для захисту (напад зі зброєю; груповий напад, протиправне насильницьке вторгнення в житло тощо); в окремих випадках надмірне застосування сили призводить до притягнення особи до кримінальної відповідальності (в цих випадках насильство з захисту перетворюється в насильницькі дії, які кваліфікуються як конкретний злочин проти життя і здоров'я особи, хоча і вчинений при пом'якшувачих обставинах).

Стан наукової дослідженості теми. Характеристика насильства в обставинах, що виключають злочинність діяння була предметом дослідження в роботах Абакумової Ю.В., Антипова В.І., Антипова В.В., Бауліна Ю.В., Берзіна П.С., Бурдіна В.М., Мантуляка Ю.В., Малініна А.Ю., Навроцького В.О., Наконечної Л.А., Огаренка Ю.В., Панова М.І. Таганцева С.М., Харитонов С.О., Ярмиш Н.М. та інших. Але дослідження вчених стосувалися кримінально-правової характеристики насильства в таких обставинах як необхідна оборона, затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення,

фізичний або психічний примус. Насильство в такій обставині як виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації майже не розглядалося.

Метою даної роботи є надання кримінально-правової характеристики насильства в статті 43 Кримінального кодексу України та розробка авторських рекомендацій по вдосконаленню діючого законодавства в цій сфері та практики його застосування.

Основні результати дослідження. У обставині, що виключає злочинність діяння, яка передбачена ст. 43 КК України насильство є лише ознакою перевищення меж заподіяння шкоди. Але і в цьому випадку воно має істотне значення для кримінально-правової оцінки такого діяння в цілому і відповідальності особи. Згідно зі ст. 43 КК України, визнається правомірним вимушене заподіяння певної шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їхньої злочинної діяльності. Належна кримінально-правова оцінка насильства, яке характеризує перевищення меж за цієї обставини, неможлива без встановлення в кожному конкретному випадку ознак вимушеності таких дій, особливостей суб'єктивної сторони та видів злочинів, які характеризують таке перевищення. Зупинімося на цих питаннях.

Частина 2 ст. 43 КК України визначає, що особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, здійсненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Таким чином, насильство (фізичне або психічне) є ознакою злочинів, за які притягається до кримінальної відповідальності особа, яка виконувала спеціальне завдання.

Насильство характеризує всі три види злочинів, які визначають перевищення меж у цій обставині: 1) умисного особливо тяжкого злочину, поєднаного з насильством над потерпілим; 2) умисного тяжкого злочину, пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження; 3) умисного особливо тяжкого і тяжкого злочину, пов'язаного з настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків, які законодавець ставить в один ряд із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень. Розглянемо ці злочини.

Чинне кримінальне законодавство України до особливо тяжких злочинів відносить суспільно небезпечні діяння, основне покарання за які складає понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі. Окрім того, потрібно, щоб під час вчинення цього злочину здійснювалося насильство над потерпілим. Такі злочини можуть мати як формальний, так і матеріальний чи усічений склад. Виходячи з цього, не є підставою для притягнення особи до відповідальності в цих випадках, коли злочин, хоча і є особливо тяжким, але не характеризується застосуванням до потерпілого фізичного або психічного насильства. Таким чином, вчинення особою, яка виконувала спеціальне завдання, особливо кваліфікованих злочинів проти власності, злочинів у сфері господарської діяльності без ознак насильства не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Згідно з ч. 5 ст. 12 КК України, тяжким є злочин, за який передбачене основне покарання у вигляді штрафу від десяти до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних доходів громадян або позбавлення волі на строк більше п'яти років, але не більш ніж десять років позбавлення волі. Такі злочини мають бути злочинами з матеріальним складом, тому що законодавство передбачає настання двох видів наслідків: 1. тяжкі тілесні ушкодження; 2. інші тяжкі чи особливо тяжкі наслідки. Перший вид наслідків і окремі наслідки другого виду є наслідками вчинення насильницьких дій винною особою.

Ознаки тяжкого тілесного ушкодження визначено ч. 1 ст. 121 КК України та Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, які затверджені наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. Згідно з Правилами, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їхніх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Тяжке тілесне ушкодження характеризується такими ознаками: а) небезпека для здоров'я; б) втрата будь-якого органу або втрата органом його функцій; в) душевна хвороба; г) розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину; д) переривання вагітності; е) невиправне знівечення обличчя [1].

Слід зазначити, що до таких злочинів слід відносити і злочини, які, хоча як наслідки і не мають безпосередньо тяжких тілесних ушкоджень, але характеризуються шкодою, яка відповідає останнім (ч. 4 ст. 130 КК України – зараження вірусом імунодефіциту; ч. 5 ст. 143 КК України – порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або участь у транснаціональних організаціях, які займаються такою діяльністю).

Третім видом злочинів, які характеризують перевищення меж під час виконання спеціального завдання, є тяжкі злочини, пов'язані із настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Такі види наслідків або безпосередньо передбачені відповідною кримінально-правовою нормою, або в кожному конкретному випадку визначаються судом з урахуванням всіх об'єктивних та суб'єктивних

обставин вчинення злочину. Зокрема, примітка 4 до ст. 364 КК визначає, що тяжкими наслідками в ст. 364–367 визнано такі наслідки, які у 250 і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян. У свою чергу, ч. 3 ст. 265-1 встановлює більш суворе покарання за незаконне виготовлення ядерного пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію, якщо вони спричинили загибель людей, майнову шкоду у великому розмірі, значне забруднення довкілля чи інші тяжкі наслідки.

Визначення поняття «тяжкі та особливо тяжкі наслідки» надавалося в теорії кримінального права. Зокрема, А.С. Міхлін зазначав, що дати відповідь на це питання у загальній формі неможливо, адже ступінь тяжкості наслідків є питанням факту. Але деякі наслідки завжди визнаються тяжкими: смерть особи або спричинення тяжкої шкоди її здоров'ю [2, с. 64]. Н.Ф. Кузнецова впевнена, що тяжкість шкоди зумовлюється виключно характером суспільно шкідливих змін в об'єкті. У цьому разі інші елементи злочину – вина, дія (бездіяльність), суб'єкт – не впливають на ступінь небезпечності злочинного наслідку. Це наслідки лише як елемент складу злочину, а не вся сукупність наслідків, які наявні в об'єктивній дійсності, але залишені законом поза межами складу [3, с. 106].

Г.В. Тимейко відзначає, що поняття «особливо тяжкі наслідки» практично збігається з поняттям «тяжкі наслідки», а тому немає необхідності виділяти в законі такий вид злочинних наслідків. Він вважає, що тяжкими наслідками завжди слід вважати шкоду великої тяжкості, спричинену: а) життю і здоров'ю громадян; б) майновим інтересам держави і громадян; в) нормальній діяльності установ і підприємств; г) особистим немайновим правам громадян [4, с. 96-97].

Тяжкими та особливо тяжкими наслідками перевищення меж під час виконання спеціального завдання більшості вчених визнає: загибель людини, нанесення їй тяжких тілесних ушкоджень, нанесення середньої тяжкості тілесних ушкоджень декільком особам, екологічне забруднення значних територій, виникнення епідемій, епізоотій тощо [5, с. 254; 6, с. 281].

Ураховуючи викладене, можна зробити висновок про те, що тяжкі і особливо тяжкі наслідки у ч. 2 ст. 43 КК України характеризує не лише фізична шкода, а й інша, наприклад, майнова, організаційна тощо. Окрім того, в законодавстві немає чіткого розмежування наслідків на тяжкі і особливо тяжкі. У більшості випадків вони збігаються, і на практиці виникають складнощі щодо їхнього розмежування. Тому в законодавстві слід конкретизувати наслідки такого перевищення. На наш погляд, це може бути лише найнебезпечніша шкода особі, яка полягає в позбавленні її життя (вбивство) та нанесенні тяжких тілесних ушкоджень. Такі дії можуть характеризувати різні тяжкі та особливо тяжкі злочини, які посягають на різний основний об'єкт. Такий підхід зумовлений особливостями вчинення насильницьких дій під час виконання спеціального завдання. Окрім того, такі дії чи бездіяльність характеризується вимушеністю. Саме вона є тією специфічною ознакою об'єктивної сторони, яка диференціює кримінальну відповідальність осіб, які зазначені в ст. 43 КК України. Зупинімося на ній детальніше. Вимушеність є підставою заподіяння шкоди в цій обставині, що виключає злочинність діяння. Вона наявна, коли в особи, яка входить до складу злочинної групи, виникла необхідність брати участь у вчиненні злочину, і була відсутня реальна можливість (без ризику розкрити свій зв'язок із правоохоронними органами і таким чином піддати себе небезпеці) відмовитися від участі в підготовці або вчиненні злочину в складі такої групи. Вимушеність є ознакою об'єктивної сторони злочинів, які вчиняються під час виконання спеціального завдання, а саме обстановкою вчинення таких злочинів. Це такі конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється злочин.

У теорії кримінального права немає єдності думок із питання, що саме вкладається в зміст терміну «вимушене». Д.С. Константинов вважає, що цей термін походить від слів «змусити» або «вимушувати», тобто домагатися чого-небудь у примусовому порядку, насильно [7, с. 199]. О.О. Дудоров під «вимушеністю вчинення злочину під час виконання спеціального завдання» розуміє випадки, коли особа одержала вказівку від керівника групи і/або організації на вчинення суспільно небезпечного діяння і не могла діяти інакше, оскільки це призвело б до її викриття і виникнення загрози для життя цієї особи [6, с. 108].

Ми погоджуємося з Ю.В. Бауліним, який зазначає, що, хоча в науковій літературі стан вимушеності пов'язують найчастіше лише з крайньою необхідністю, вимушеність є загальною умовою правомірності спричинення шкоди для всіх обставин, що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння. Однак, разом з тим, вимушене спричинення шкоди завжди зумовлене різними факторами [7, с. 103]. Слід зазначити, що вимушеність вчинення злочинів під час виконання спеціального завдання зазвичай не зумовлена застосуванням фізичного або психічного насильства до такої особи з боку керівників або учасників організованої групи чи злочинної організації. Якщо такі дії були наявні, то кримінально-правова оцінка дій особи має здійснюватися за правилами фізичного або психічного примусу (ст. 40 КК України).

Вимушеність заподіяння шкоди під час виконання спеціального завдання зумовлена двома факторами: 1) кінцевою метою, яка характеризує поведінку особи, – попередження або розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації; 2) обстановкою, в

якій діє особа. Ми підтримуємо Ю.В. Абакумову, яка вимушеним визнає таке вчинення злочину під час виконання особою спеціального завдання, коли в особи була відсутня реальна можливість без серйозної небезпеки для себе або третіх осіб чи інших правоохоронюваних інтересів виконати спеціальне завдання, що зумовлює спричинення тяжкої шкоди об'єктам кримінально-правової охорони [8, с. 67]. У цьому випадку вимушеність вчинення злочину слід тлумачити через термін «мусити», тобто діяти всупереч бажанню, залежно від обставин; бути змушеним. Така вимушеність зумовлена кінцевою метою та несприятливою обстановкою, в якій перебуває особа, яка виконує спеціальне завдання.

Насильство в кримінальному праві – це лише умисні дії. Відповідальність за злочини, які вчинені особою у разі виконання спеціального завдання, настає лише у випадках, коли вони вчинені умисно. Щодо особливостей вини в цих злочинах можна сказати, що вона в цілому відповідає тим ознакам, які характеризують прямий та непрямий умисел, і на практиці не викликає особливих складнощів під час кваліфікації. Для суб'єктивної сторони таких злочинів обмежувальне значення мають особливості мотивації (сукупності мотивів) вчинення таких злочинів і особливо – їх мета. Мотивація людської поведінки, в тому числі і злочинної, – складний та суперечливий процес. Мотивація як сукупність мотивів у випадку вчинення злочинів у межах виконання спеціального завдання характеризується саме інструментальним характером. Особа керується потребами, які не пов'язані з бажанням завдати шкоди потерпілому. Такі дії мають вимушений характер і дозволяють особі уникнути шкоди для себе і виконати спеціальне завдання.

Мотиви вчинення таких злочинів тісно пов'язані з їх метою. Така мета має складний характер та виступає обмежувальною ознакою, яка визначає умови кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 43 КК України. Метою вчинення злочину у кримінальному праві визначається уявлення особи про бажаний результат, якого прагне досягти особа, яка визначає спрямованість суспільно небезпечного діяння. Аналіз ч. 2 ст. 43 КК України дозволяє зробити висновок про те, що законом виділяються найближча (безпосередня) та кінцева мета злочинів, які вчиняються особою під час виконання нею спеціального завдання. Найближчою (безпосередньою метою) є уникнення викриття, забезпечення безпеки свого перебування в складі організованої злочинної групи чи злочинної організації. Кінцевою метою є попередження та розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Вчинення злочину у цьому разі, як ми вже говорили раніше, є вимушеним, зумовленим несприятливою обстановкою виконання такого завдання. Зупинімося детальніше на цій меті. У законодавстві відсутнє поняття «кримінально протиправна діяльність». Це поняття науки кримінального права та криминології. На наш погляд, у цьому випадку маються на увазі дії керівників та членів організованої групи, злочинної організації з підготовки, вчинення, приховування злочинів та забезпечення безпеки такої діяльності.

У законодавстві відсутнє і визначення поняття «розкриття кримінально протиправної діяльності». Як зазначає М.І. Панов, якщо та чи інша наука кримінально-правового циклу включає у свій понятійний апарат поняття суміжних наук., то повинна користуватися ними як даними й виходити з того змісту, який вкладають у ці поняття відповідні науки [10, с. 60]. О.В. Наден зазначає, що поняття «розкриття злочинної діяльності» є кримінально-процесуальним і включає в себе як процес такої діяльності, так і результат, а також тлумачення цього поняття має ґрунтуватися на відповідних нормативних джерелах [11, с. 158-159]. У свою чергу, А.М. Ларін визначає, що поняття «розкриття злочину» означає виявлення обставин й викриття особи, яка його вчинила. До того ж, він відзначає три аспекти цього поняття й момент визнання розкриття злочину пов'язує з тим, діяльність якого органу розглядається: з погляду оперативно-розшукових служб злочин розкрито, коли встановлено підстави для притягнення особи до участі в справі як підозрюваного чи обвинуваченого; слідчий вважає злочин розкритим, визнавши зібрані в справі докази достатніми для складання обвинувального висновку; судове визнання злочину розкритим відображається в обвинувальному вирокі [12, с. 86]. Неоднозначність тлумачення поняття «розкриття кримінально протиправної діяльності» може викликати труднощі під час оцінки дій і в інших випадках, передбачених нормами Загальної частини КК України. Зокрема, це стосується звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України). Зокрема, О.О. Житний пропонує доповнити відповідну норму після слів: «...активно сприяла розкриттю...» словами «... і розслідуванню...». На його думку, таким чином можна попередити виникнення можливих непорозумінь і утруднень під час практичного застосування правової підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, а також сприяти більш ефективному досягненню закладених у цій нормі цілей [13, с. 112]. Пропозиція дуже цікава і може бути поширена і на інші норми законодавства про кримінальну відповідальність.

На наш погляд, під «розкриттям кримінально протиправної діяльності» в досліджуваній обставині, що виключає злочинність діяння», слід розуміти діяльність особи, яка виконує спеціальне завдання з отримання, фіксації доказів щодо кримінально протиправної діяльності керівників та членів організованої групи чи діяльність з метою їхнього використання для встановлення вини та притягнення останніх до кримінальної відповідальності.

Термін «попередження» є саме кримінологічним. Зараз у кримінології частіше використовується термін «запобігання». На наш погляд, термін «попередження» є ширшим, ніж «запобігання». У кримінології попередження злочинності – це система заходів, які застосовує суспільство для того, щоб утримати зростання злочинності і знизити, у разі можливості, її рівень шляхом усунення її причин та умов, які їй сприяють, а також шляхом запобігання та припинення конкретних злочинів. Виходячи з вищенаведеного визначення, можна виділити такі види попереджувальних заходів залежно від стадії вчинення злочину: профілактика, запобігання та припинення.

Профілактичні заходи здійснюються в той час, коли відсутні підстави вважати, що готується вчинення конкретного злочину. Вони спрямовані на усунення, нейтралізацію або послаблення факторів, які породжують злочинність або сприяють їй. У нашому випадку під «профілактикою» можна визнати дії особи, яка виконує спеціальне завдання, з метою розкладення самої структури злочинного угруповання, дискредитацію його лідера, спонукання членів групи на відмову від подальшої злочинної діяльності.

Запобігання злочинам являє собою дії, спрямовані на недопущення здійснення злочинного наміру членів організованої групи чи злочинної організації до початку самого суспільно небезпечного посягання на етапах виявлення умислу або приготування до вчинення злочину. Зокрема, особа, яка виконує спеціальне завдання, може повідомити потерпілого, керівництво установи, що проти них готується кримінальне правопорушення, і щоб вони вжили додаткових заходів безпеки.

Припинення полягає в діях, спрямованих на недопущення здійснення кримінально протиправної діяльності, яка вже почалася, і недопущення настання злочинного результату. У цьому випадку злочинці можуть бути затримані на місці вчинення кримінального правопорушення і притягнуті до кримінальної відповідальності за замах на кримінальне правопорушення або навіть за закінчене кримінальне правопорушення. До того ж, одночасно буде здійснено і розкриття такого правопорушення, і його попередження.

Таким чином, мотив і мета вчинення кримінальних правопорушень під час виконання спеціального завдання з попередження і розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи та злочинної організації є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони, мають бути в наявності і встановлені в кожному конкретному випадку. За відсутності відповідних мотивів (особливо – мети), особа, яка виконує спеціальне завдання з попередження та розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації, підлягає відповідальності на загальних засадах.

Ураховуючи викладене, автор вважає, що ч. 2 ст. 43 КК України повинна мати таку редакцію: «Особа, зазначена у частині першій цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації умисного вбивства чи умисного тяжкого тілесного ушкодження». Подібної точки зору дотримуються і члени робочої групи з розвитку кримінального права, яка створена в складі комісії з питань правової реформи Указом Президента України від 07.08.2019 року. В розробленому ними проекті Загальної частини КК України пропонується наступне: особа, яка виконувала спеціальне завдання із запобігання чи розкриття злочинів організованої групи підлягає кримінальній відповідальності лише за закінчене умисне вбивство, вчинене у складі організованої групи.

У науці щодо перевищення меж під час виконання спеціального завдання існують і інші думки. Зокрема, А.В. Савченко вважає, що сьогодні, на жаль, ст. 43 КК України ефективно не стимулює проведення правоохоронними органами таємних операцій під прикриттям, а навпаки, більше говорить про те, яка відповідальність і яке покарання мають бути застосовані до особи, котра виконує спеціальне завдання [14, с. 177]. П.С. Берзін пропонує замінити в ч. 2 ст. 43 КК слова «особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків» словами «умисного тяжкого чи умисного особливо тяжкого злочину, поєднаного з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, або пов'язаного із умисним заподіянням тяжких тілесних ушкоджень чи настанням загибелі людей або інших тяжких наслідків» та доповнити ч. 2 ст. 43 КК другим реченням такого змісту: «Якщо в результаті вчинення такою особою у складі організованої групи чи злочинної організації умисного тяжкого чи особливо тяжкого злочину настає загибель людей або інші тяжкі наслідки, які не охоплювались її умислом, вона підлягає кримінальній відповідальності лише у разі, якщо передбачала можливість їх настання, але легковажно розраховувала на їх відвернення, або якщо не передбачала можливості їх настання, хоча повинна була і могла їх передбачити» [15, с. 392].

Ми вважаємо, що будь-яка діяльність представників держави, в тому числі і правоохоронна, повинна мати певні межі, за які ніхто не має право виходити, з якою б метою не були вчиненні відповідні дії.

Висновки. Підводячи підсумки слід зазначити наступне:

1. В законодавстві не достатньо чітко визначені підстави перевищення меж дій особи, у випадках передбачених статтею 43 КК України. Тому слід чітко визначити такі межі, що дозволить однозначно застосовувати відповідне законодавство про кримінальну відповідальність. На наш погляд, це може бути лише найнебезпечніша шкода особі, яка полягає в позбавленні її життя (вбивство) та нанесенні тяжких

тілесних ушкоджень. Такі дії можуть характеризувати різні тяжкі та особливо тяжкі злочини, які посягають на різний основний об'єкт.

2. На нашу думку, «розкриття кримінально протиправної діяльності» - це діяльність особи, яка виконує спеціальне завдання з отримання, фіксації доказів щодо кримінально протиправної діяльності керівників та членів організованої групи чи злочинної діяльності з метою їхнього використання для встановлення вини та притягнення останніх до кримінальної відповідальності.

3. Мотив і мета вчинення злочинів під час виконання спеціального завдання з попередження і розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи та злочинної організації є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони, мають бути в наявності і встановлені в кожному конкретному випадку. За відсутності відповідних мотивів (особливо – мети), особа, яка виконує спеціальне завдання з попередження та розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, підлягає відповідальності на загальних засадах.

4. Ч. 2 ст. 43 КК України повинна мати таку редакцію: «Особа, зазначена у частині першій цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації умисного вбивства чи умисного тяжкого тілесного ушкодження».

ЛІТЕРАТУРА

1. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення 27.09.2020).
2. Михлин А.С. Последствия преступления: монография. Москва: Юрид. лит-ра, 1969. 104 с.
3. Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности: монография. Москва: Госюриздат, 1958. 218 с.
4. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления: монография. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского уни-та, 1977. 216 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько [та ін.]. Київ: Правові джерела, 2002. 432 с.
6. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посібник. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
7. Константинов Д.С. Поняття терміна «вимушене» в ч. 1 ст. 43 України. Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріли міжнародної науково-практичної конференції [13-15 квітня 2007 р]. У 2 ч. Ч.1. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. С. 198-200.
8. Баулин Ю.В. Право граждан на задержание преступника: монография. Харьков: Вища школа, 1986. 157 с.
9. Абакумова Ю.В. Кримінальна відповідальність особи за вчинення злочину при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2007. 211 с.
10. Панов Н.И. Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь. *Государство и право*. 2001. № 5. С. 59-63.
11. Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: монография. Харків: Право, 2003. 224 с.
12. Ларин А.М. Преступность и раскрываемость преступлений. *Государство и право*. 1999. № 5. С. 85-86.
13. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: монография. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 152 с.
14. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та Федерального кримінального законодавства Сполучених штатів Америки: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 616 с.
15. Берзін П.С. Злочинні наслідки в механізмі кримінально-правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 483 с.

REFERENCES

1. Rules of forensic medical determination of the degree of severity of physical damages, approved by the order of the Ministry of Health of Ukraine dated January 17, 1995 № 6. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (access date 27.09.2020).
2. Mikhlin A.S. Consequences of the crime: a monograph. Moscow: Jurid. lit-ra, 1969. 104 p.
3. Kuznetsova N.F. The significance of criminal consequences for criminal responsibility: a monograph. Moscow: Gosyurizdat, 1958. 218 p.
4. Timeiko G.V. General doctrine on the objective side of crime: a monograph. Rostov-on-Don: Izd-vo Rostovskogo un-ta, 1977. 216 p.
5. Criminal law of Ukraine. General part: textbook / Yu.V. Alexandrov, V.I. Antipov, M.V. Volodko [and others]. Kyiv: Pravovi dzhherela, 2002. 432 p.
6. Dudorov O.O., Havronyuk M.I. Criminal law: manual. Kyiv: Vaite, 2014. 944 p.
7. Konstantinov D.S. The concept of the term "forced" in Part 1 of Art. 43 of the Criminal Code of Ukraine 2001: problems of application and prospects for improvement: materials of the international scientific-practical conference [April 13-15, 2007]. In 2 parts. Part 1. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2007. P. 198-200.
8. Baulin Yu.V. The citizens right to detain a criminal: a monograph. Kharkiv: Higher School, 1986. 157 p.
9. Abakumova Yu.V. Criminal responsibility of the person for commission of a crime at performance of a special task on prevention or detecting of criminal activity of the organized group or the criminal organization: dis. ... Cand. jurid. Science: 12.00.08. Kharkiv, 2007. 211 p.

10. Panov N.I. Conceptual apparatus of the sciences of the criminal cycle: the interrelation and interconnection. State and law. 2001. № 5. S. 59–63.
11. Naden O.V. Special types of liberation from criminal responsibility for crimes in the field of trafficking in drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors: monograph. Kharkiv: Pravo, 2003. 224 p.
12. Larin A.M. Crime and the disclosure of crimes. State and law. 1999. № 5. pp. 85-86.
13. Zhitnij O.O. Liberation from criminal responsibility in conjunction with effective repentance: a monograph. Kharkiv: Nat. un-ty of int. affairs, 2004. 152 p.
14. Savchenko A.V. Comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine and the Federal criminal legislation of the United States of America: dis. ... Dr. Jurid. Science: 12.00.08. Kyiv, 2006. 616 p.
15. Berzin P.S. Criminal consequences in the mechanism of criminal legal regulation: dis. ... Dr. Jurid. Science: 12.00.08. Kyiv, 2010. 483 p.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**
**CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION,
OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY**

УДК 343.98, 340.6

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-15

**SCARRING AND ITS EFFECT ON THE STRUCTURE OF THE PAPILLARY PATTERN,
REFLECTED IN THE TRACES OF DACTYLOSCOPIC ORIGIN**

A.M. Shakhraichuk,

postgraduate of Department
of Criminal Law Disciplines in I. Malynovskyi Institute,
senior forensic expert of the dactyloscopic accounting sector
of Rivne scientific research forensic center
of the Ministry of Interior of Ukraine

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5639-1010>

S.V. Trach Rosolovska,

doctor, forensic medical expert of the commission
of forensic medical examinations
of Regional Bureau of Forensic Medical Examination
with higher qualification category,
candidate of medical sciences,
associate professor

S.M. Tovstiuk,

forensic expert, shief specialist
of the dactyloscopic research sector
of Rivne scientific research forensic center
of the Ministry of Interior of Ukraine,
Rivne, 33000, Gagarina 39 street,
RSRFC of the MIA of Ukraine,
e-mail: expert.dacto@gmail.com

ANNOTATION: *Introduction.* Today, there are many statistical sources that show the number of people who have consulted with doctors about own dermatological problems, ie the dynamics of skin diseases is monitored, however, in medical institutions and law enforcement agencies you will not find any forensic accounts or statistics that would contained an array of information about people whose papillary patterns have anomalies (changes) caused by various factors other than congenital. On the one hand, this is due to a specific list of grounds for fingerprinting (part 2 article 26 of the Law of Ukraine "About National Police", paragraph 1.3., 1.4., 1.5. of the Order of the Ministry of Internal Affairs № 785 of September 11 year 2001 "About the validation of the Instruction on the order of functioning of the dactyloscopic account of expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine"), on the other hand, by not giving to dactyloscopic information of this kind sufficient weight. To confirm the importance of such information for achieving the objectives of criminal proceedings, by using scientifically confirmed data we analyzed the prints of papillary patterns from the nail phalanges of the fingers on 200 dactylomaps, which were taken into accounting in the Rivne SRFC of the MIA from the different parts of Rivne region from July to September 2019, and, as a result the following is established: 1. From 200 dactylomaps of different persons on 170 these or those structural changes of papillary samples which are not connected with quality and the mechanism of dactyloscopy were detected which makes 85% of sample; 2. On 144 dactylocards out of 200, at least one papillary pattern of the nail phalanx of the finger which was reflected in the fingerprint showed the scarring changes in the structure of the skin, which is 72% of the sample; 3. On 117 dactylomaps out of 200, at least one papillary pattern of the nail phalanx of the finger which was reflected in the fingerprint represented areas without papillary lines, which is 58.5% of the sample.

Main results of the research: the article outlines the status of solving the problem of papillary patterns deformations caused by scarring processes reflected in traces. Medical and forensic statistics (which in both cases are directly related to the presence of dermatological problems in humans) with an indication of its practicality for disclosing of crimes is provided. The problem topicality is analyzed, with a proposal of ways to solve it, scientists who are engaged in a deep study of skin deformations with papillary patterns are mentioned, indicated, what amount of dactylomaps of different persons was processed to determine the percentage of probability of forensic expert to obtain information of dactyloscopic origin, which reflects the papillary pattern scar deformities, detailed forensic and medical definition of the scar are provided. Not only their types are described, but also the characteristic features that have a direct impact on the result of reflection. Papillary patterns having scar and non-scar deformities of different nature: lime burn, linear cut, flesh separation, surgery, and shapes: linear,

rounded, curved, etc are illustrated with explanations in this article. Scar differences, criteria for attribution and non-attribution of neoplasms to scars, or rather - manifestations of injured dermis in the formed scars (older than six months), epidermis and traces are described here too. A range of possible signs of scar and scar tissue that may appear in the trace if there are sufficient conditions for such kind of trace formation are outlined. Several types of skin injuries are explained and shown in the figures (with a description of their signs), which may appear in traces and are not scars. As well, the importance of taking into account the data викладеної to enhance the positive performance of fingerprinting and state-implemented electronic systems of personal monitoring/identification is underlined.

Conclusions. The result of the research indicates the achievement of its goal. During the research, scientifically proven provisions and methods were used, deformation features of the papillary pattern caused by scars were described and illustrated, details that may appear in traces of this kind are particularized, an algorithm of defining deformed areas of the papillary pattern as scars is explained and mentioned when it should not be done, therefore, a scientifically sound mechanism for examining a dactyloscopic information, which reflects scarring of the skin, has been formed, which, in turn, increases the implementation level of the principles of completeness, objectivity, scientific validity, comprehensiveness, quality and positive resultiveness of dactyloscopic examination of any scarred papillary pattern reflected in the trace.

KEY WORDS: fingerprints, traces, scar, rumen, cicatrix, individual features (signs), common features, papillary pattern, friction ridges, papillary lines, identification, skin, disease, regeneration.

РУБЦЮВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТРУКТУРУ ПАПІЛЯРНОГО УЗОРУ, ВІДОБРАЖЕНОГО У СЛІДАХ ДАКТИЛОСКОПІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Шахрайчук А. М.,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
в інституті ім. Малиновського,
старший судовий експерт
сектору дактилоскопічного обліку
відділу криміналістичних видів досліджень
Рівненського НДЕКЦ МВС

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5639-1010>

Трач Росоловська С. В.,

лікар, судово-медичний експерт
Тернопільського обласного бюро
судово-медичної експертизи,
кандидат медичних наук, доцент

Товстюк С.М.,

головний судовий експерт
сектору дактилоскопічних досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень
Рівненського НДЕКЦ МВС,
м. Рівне, 33000, вул. Гагаріна, 39, НДЕКЦ МВС
e-mail: expert.dacto@gmail.com

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* На сьогодні існує багато статистичних джерел, в яких відображаються дані про кількість осіб, які звертались до лікарів із дерматологічними проблемами, тобто ведеться моніторинг динаміки шкірних захворювань, проте, у медичних закладах та правоохоронних органах не існує жодного криміналістично-спрямованого обліку/статистики, який би містив масив інформації про осіб, папілярні узорі яких мають аномалії (зміни), спричинені тим чи іншим факторами, відмінними від вроджених. З одного боку, це зумовлено конкретним переліком підстав для дактилоскопіювання осіб (ч. 2 ст. 26 Закону України “Про Національну поліцію”, п. 1.3., 1.4., 1.5. Наказу МВС України № 785 від 11.09.2001 “Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України”), з іншого - не наданням дактилоскопічної інформації такого роду достатньої ваги. Для підтвердження важливості такої інформації для досягнення цілей кримінального провадження, оперуючи науково-підтвердженими даними, нами було проаналізовано відбитки папілярних узорів нігтьових фаланг пальців рук на 200 дактилокартах, які надходили до Рівненського НДЕКЦ МВС з різних районів Рівненської області з липня по вересень 2019 року, в результаті чого встановлено наступне: 1. З 200 дактилокарт різних осіб на 170 відображені ті чи інші структурні зміни папілярних узорів, які не пов’язані із якістю та механізмом дактилоскопіювання, що становить 85% від вибірки; 2. На 144 дактилокартах з 200, хоча б на одному відбитку папілярного узору нігтьової фаланги пальця руки наявні рубцеві зміни структури шкіри, що становить 72% від вибірки; 3. На 117 дактилокартах з 200, хоча б на одному відбитку папілярного узору нігтьової фаланги пальця руки наявні ділянки без папілярних ліній, що становить 58,5% від вибірки.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті описано стан вирішення проблеми дослідження деформацій папілярних узорів, спричинених процесами рубцювання, які відображаються в слідах, зазначено медичні та криміналістичні статистичні дані, які в обох випадках напряму пов’язані із наявністю у людей дерматологічних проблем, з вказівкою на їх практичну значимість для розкриття злочинів. В роботі проведено аналіз причин актуальності досліджуваної проблеми із пропозицією шляхів її вирішення, зазначено ряд науковців, які займаються глибоким дослідженням деформацій шкіри з папілярними узорами, зазначено, який обсяг дактилокарт різних осіб

опрацьовано з метою встановлення відсотку вірогідності отримання судовим експертом інформації дактилоскопічного походження, яка відображає рубцеві деформації папілярного узору, наведено детальне криміналістичне та медичне визначення рубця, описано не лише їх види, а й характерні ознаки, які мають прямий вплив на результат відображення. Проілюстровано з поясненнями папілярні узор, які мають рубцеві та не рубцеві деформації різної природи: опік вапном, лінійний поріз, відрив плоти, оперативне втручання, та форми: лінійні, округлі, вигнуті тощо, описано їх відмінності, критерії віднесення та не віднесення новоутворень до рубців, а точніше - прояви травмованої дерми у сформованих рубцях (старших шести місяців), епідермісі та слідах, окреслено діапазон можливих ознак рубця та рубцевої тканини, які можуть відобразитись в сліді за наявності достатніх для такого слідоутворення умов, пояснено та показано на рисунках декілька видів шкірних травм (з описом їх ознак), які можуть проявлятися у слідах і не є рубцями, зазначена вагомість врахування викладених даних для підвищення позитивної результативності дактилоскопічних судових експертиз та впроваджуваних держорганами електронних систем обліку/ідентифікації осіб.

Висновки. В ході дослідження застосовано науково-підтвержені положення та методи, описано та проілюстровано особливості деформації папілярного узору рубцями, деталізовано ознаки, які можуть відобразитись в слідах такого роду, роз'яснено порядок віднесення деформованих ділянок папілярного узору до рубців та зазначено, коли це не варто робити, а отже сформовано науково-обґрунтований механізм опрацювання дактилоскопічної інформації, яка відображає рубцеві зміни шкіри, що, в свою чергу, підвищує рівень реалізації принципів повноти, об'єктивності, наукової обґрунтованості, всебічності, якості та позитивної результативності дактилоскопічних досліджень.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дактилоскопія, сліди, рубці, окремі ознаки, загальні ознаки, папілярний узор, ідентифікація, папілярні лінії, шкіра, хвороби, регенерація, рубцювання.

РУБЦЕВАНИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СТРУКТУРУ ПАПИЛЛЯРНЫХ УЗОРОВ, ОТРАЖЕННЫХ В СЛЕДАХ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Шахрайчук А. Н.,

аспірант кафедри уголовно-правовых дисциплин
в институте им. Малиновского,
старший судебный эксперт
сектора дактилоскопического учёта
отдела криминалистических видов исследований
Ровенского НИЭКЦ МВД

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5639-1010>

Трач Росоловская С. В.,

врач, судебно-медицинский эксперт
Тернопольского областного бюро
судебно-медицинской экспертизы,
кандидат медицинских наук, доцент

Товстюк С. Н.,

главный судебный эксперт
сектора дактилоскопических исследований
отдела криминалистических видов исследований
Ровенского НИЭКЦ МВД,
г. Ровно, 33000, ул. Гагарина, 39, НИЭКЦ МВД,
e-mail: expert.dacto@gmail.com

АННОТАЦИЯ: *Введение.* На сегодня существует много статистических источников, в которых отражаются данные о количестве лиц, которые обращались к врачам с дерматологическими проблемами, то есть ведётся мониторинг динамики кожных заболеваний, однако, в медицинских учреждениях и правоохранительных органах не существует ни одного криминалистически направленного учёта / статистики, который бы содержал массив информации о лицах, папиллярные узоры которых имеют аномалии (изменения), вызванные теми или иными факторами, отличными от врождённых. С одной стороны, это обусловлено конкретным перечнем оснований для дактилоскопирования лиц (ч. 2 ст. 26 Закона Украины "О Национальной полиции", п. 1.3., 1.4., 1.5. Приказа МВД Украины № 785 от 11.09.2001 "Об утверждении Инструкции о порядке функционирования дактилоскопического учёта экспертной службы МВД Украины"), с другой – не предоставлением дактилоскопической информации такого рода достаточного веса. Для подтверждения важности такой информации для достижения целей уголовного производства, оперируя научно-подтверждёнными данным, нами были проанализированы отпечатки папиллярных узоров ногтевых фаланг пальцев рук на 200 дактилокартах, которые поступали в Ровенский НИЭКЦ МВД из разных районов Ровенской области с июля по сентябрь 2019 года, в результате чего установлено следующее: 1. из 200 дактилокарт разных лиц на 170 отражены те или иные структурные изменения папиллярных узоров, которые не связаны с качеством и механизмом дактилоскопирования, что составляет 85% от выборки; 2. На 144 дактилокартах из 200, хотя бы на одном отпечатке папиллярного узора ногтевой фаланги пальца руки имеющиеся рубцовые изменения структуры кожи, составляет 72% от выборки; 3. На 117 дактилокартах из 200, хотя бы на одном отпечатке

папиллярного узора ногтевой фаланги пальца руки имеющиеся участки без папиллярных линий, составляет 58,5% от выборки.

Краткое содержание основных результатов исследования. В статье описано состояние решения проблемы исследования деформаций папиллярных узоров, вызванных процессами рубцевания, которые отражаются в следах, указано медицинские и криминалистические статистические данные, в обоих случаях напрямую связаны с наличием у людей дерматологических проблем, с указанием на их практическую значимость для раскрытия преступлений. В работе проведён анализ причин актуальности исследуемой проблемы с предложением путей её решения, указан ряд учёных, занимающихся глубоким исследованием деформаций кожи с папиллярного узора, указано, какой объем дактилокарт разных лиц обработаны с целью установления процента вероятности получения судебным экспертом информации дактилоскопического происхождения, которая отражает рубцовые деформации папиллярного узора, приведены детальное криминалистическое и медицинское определение рубца, описано не только их виды, но и характерные признаки, которые имеют прямое влияние на результат отражения. Проиллюстрировано с объяснениями папиллярные узоры, которые имеют рубцовые но не рубцовые деформации различной природы: ожог известно, линейный порез, отрыв плоти, оперативное вмешательство, и формы: линейные, округлые, изогнутые и т.д., описано их различия, критерии отнесения и не отнесения новообразований к рубцам, а точнее - проявления травмированной дермы в сформировавшихся рубцах (старше шести месяцев), эпидермисе и следах, обозначены диапазон возможных признаков рубца и рубцовой ткани, которые могут отразиться в следе при наличии достаточных для такого слеодообразования условий, объяснено и показано на рисунках несколько видов кожных травм (с описанием их признаков), которые могут проявляться в следах и не являются рубцами, указана значимость учёта изложенных данных для повышения положительной результативности дактилоскопических судебных экспертиз и внедряемых госорганами электронных систем учёта / идентификации лиц.

Выводы. В ходе исследования применены научно-подтвержденные положения и методы, описано и проиллюстрировано особенности деформации папиллярного узора рубцами, детализировано признаки, которые могут отображаться в следах такого рода, разъяснен порядок отнесения деформированных участков папиллярного узора к рубцам и указано, когда это не стоит делать, а следовательно сформирован научно обоснованный механизм обработки дактилоскопической информации, которая отражает рубцовые изменения кожи, что, в свою очередь, повышает уровень реализации принципов полноты, объективности, научной обоснованности, всесторонности, качества и положительной результативности дактилоскопических исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: дактилоскопия, следы, рубцы, отдельные признаки, общие признаки, папиллярный узор, идентификация, папиллярные линии, кожа, регенерация, рубцевание.

Problem statement, its topicality and analysis of recent research and publications.

Analysis of domestic and foreign scientists works [1-11], including Michal Dolezel, Jaroslav Urbanek, Stěpánka Barotová, Martin Drahanský, Eva Březinová, Filip Orság, Dana Lodrová (Czech Republic), Tai-hoon Kim (North Korea), Roger Haber, Josiane Helou, Joelle Korkomaz, Maya Habre, Antoine Ghanem, Roland Tomb (Lebanon), as well as scientific and methodological literature used by the criminalists proves the availability of: 1) availability of meaningful studies of scarring processes and their final results; 2) the existence of a classified range of causes that lead to inevitable deformations of the skin with an exhaustive list of species diversity of scars, which depend on both the regenerative characteristics of the body and the causes of skin damage; 3) a stable set of individualizing features in the parts of the skin with scars; 4) the lack of a significant share of all specified in the current mechanism of forensic investigation and evaluation of trace information of this kind.

Today, there are many statistical sources that show the number of people who have consulted with doctors about own dermatological problems, ie the dynamics of skin diseases is monitored, however, in medical institutions and law enforcement agencies you will not find any forensic accounts or statistics that would contained an array of information about people whose papillary patterns have anomalies (changes) caused by various factors other than congenital. On the one hand, this is due to a specific list of grounds for fingerprinting (part 2 article 26 of the Law of Ukraine "About National Police", paragraph 1.3., 1.4., 1.5. of the Order of the Ministry of Internal Affairs № 785 of September 11 year 2001 "About the validation of the Instruction on the order of functioning of the dactyloscopic account of expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine"), on the other hand, by not giving to dactyloscopic information of this kind sufficient weight. To confirm the importance of such information for achieving the objectives of criminal proceedings, by using scientifically confirmed data we analyzed the prints of papillary patterns from the nail phalanges of the fingers on 200 dactylomaps, which were taken into accounting in the Rivne SRFC of the MIA from the different parts of Rivne region from July to September 2019, and, as a result the following is established: 1. From 200 dactylomaps of different persons on 170 these or those structural changes of papillary samples which are not connected with quality and the mechanism of dactyloscopy were detected which makes 85% of sample; 2. On 144 dactylocards out of 200, at least one papillary pattern of the nail phalanx of the finger which was reflected in the fingerprint showed the scarring changes in the structure of the skin, which is 72% of the sample; 3. On 117 dactylomaps out of 200, at least one papillary pattern of the nail phalanx of the finger which was reflected in the fingerprint represented areas without papillary lines, which is 58.5% of the sample. A part of our research was published in the magazine of The National University of Ostroh Academy: 'Skin diseases affecting the quality of dactyloscopic information' [1, p. 1-15].

It is obvious that the chance to obtain traces with dactyloscopic information that will contain a deformation of the papillary pattern's structure for a forensic expert is close to 80%, and therefore it is important that in the scientific and methodological literature which forensic experts use in professional activities exist as a basis: 1) a detailed description of the persistent changes in the structure of papillary patterns that may occur; 2) criteria for distinguishing traces of papillary patterns, the structure of which is changed due to the mechanism of trace contact or features of the trace-receiving surface from traces, the deformation of the structure of which is due to the influence of other factors, otherwise, the principles of completeness, objectivity and scientific validity of dactyloscopic forensic expertises will be further violated, as forensic experts have the right to use only those features of the papillary pattern' structure that are provided in the scientific and methodological literature registered with the Ministry of Justice of Ukraine.

Purpose of the research. To increase the level of implementation of the principles of completeness, objectivity, scientific validity, comprehensiveness, quality and positive effectiveness of dactyloscopic expertises by forming a scientifically sound mechanism for processing dactyloscopic information that reflects scarring of the skin, with individual signs of scarring in traces of scars.

Special methods: physical - black magnetic finger print powder (Sweden), offset ink (dactylomaps), optical - Futronic FS50 Fingerprint Scanner, diffused artificial visible white light, microscope MSP-1, lens x4,5.

Results. According to the Methodology of dactyloscopic examination of the expert specialty '4.6 Dactyloscopic examinations', the scar with the whole set of features that are inherent in it, can be used for identification purposes as an auxiliary feature. It is allowed to take into account the shape of scars (linear, nonlinear; rectilinear, arcuate, wavy; round, elliptical, triangular, quadrangular, stellar), size (length, width), shape and size of deformation of papillary lines by scar (curvature of bends, angles of fractures, the direction of bends or fractures in the area where scar contacts with the lines). The mechanism, conditions and possibilities of scar tissue reflection in traces, as well as the mechanism of their research is omitted in the scientific literature because of the statement that scar tissue at the time of trace contact is not able to fill the recesses on the trace-taking surface and is reflected only on smooth surfaces [2, p. 33, 40, 69], which is unacceptable accordingly to the statistics we have provided and to the structure of the formed scar tissue.

At this point, the tools of working with scars exhaust their methodologically-fixed and practically-allowed potential.

The concept of 'scar' - the scar (cicatrix) is the result of a compensatory-regenerative process located at the site of pathologically destroyed dermis and subcutaneous fat or connective and submucosal layers of the mucosa, and is formed from collagen fibers. Is a coarse fibrous connective tissue, which has no hair follicles, sebaceous and sweat glands, blood vessels, elastic fibers, skin pattern, follicular and sweat holes, cellular elements. There are: hypertrophic (above skin level) scars – pathological formation of connective tissue at the site of a deep skin defect, which does not go beyond it and formed from a large amount of dense fibrous tissue; atrophic scars (below skin level) - with thinning of the skin, which when compressed gathers into thin folds – tuberculous lupus; normotrophic (flat, same with skin level) - deep folliculitis; keloid - hypertrophic tissue, like a 'claw', extends beyond the skin defect (acne-keloid, post-burn scars); Scar atrophy (formed without an ulcer defect) - discoid lupus erythematosus. The scar may be smooth or uneven. Fresh scars have red or pink color, older ones become hyperpigmented or depigmented. Formed after cuts, burns, ulcers, deep pustules, bumps, nodules, cracks. If the scar arose after wounds inflicted by a sharp cutting tool as a result of a rectilinear incision of the skin, the formation of a rectilinear scar is not a regularity. It will often have an elongated or elliptical shape, which depends on the degree of elasticity of the skin, its tension and other reasons. It follows that the shape of the scar directly depends on the regenerative characteristics of a particular individual [3, p. 20; 4, p. 37].

As for the features of scarring on areas of skin with a papillary pattern, at the end, there will be a violation of the normal course of the lines in the form of their displacement, interruption of its flow (separation, breaking), compaction, rarefaction, also, the ends of the papillary lines in the flow will be thicker directly at the border of its interruption (before scar tissue), papillary lines will be absent [5, p. 11].

When the wound is tightened by the epithelial cover, the formation of the scar is not completed. In the scar tissue there are a number of phenomena associated with the compaction and contraction of the scar, as well as the restructuring of its structure, due to the functional adaptation of the scar tissue. The direction of connective tissue fibers and bundles in the scar tissue coincides with the direction of the greatest stretching of the adjacent to the scar area of the skin.

A characteristic feature of scar tissue in comparison with normal skin is the primitive structure. The epidermis, which covers the scar, has approximately the same structure and thickness as normal skin, occasionally, in the area of the scar, it is thicker. Dermal papillae are not expressed.

Features of postoperative scars that have healed without complications (primary healing), which have evolved (6 months have passed), become, in ideal condition, smooth, filamentous, almost uniform in color and density of the surrounding tissues. Dense, uneven, 'star' scar, often made of whitish or crimson tissue, indicates the presence of a complicated course of healing (secondary healing). Formation of dense, crimson, protruding over the surrounding skin scar - keloid depends on the peculiarities of reparative processes of the patient. The

presence of several small scars, in addition to the main - a sign of drainage. Their number indirectly indicates the extent of the intervention, and the condition (signs of secondary healing) - the severity of the postoperative period, possibly burdened by wound infection [6, p. 2].

Given the practical component of our study, further statements will be illustrated.

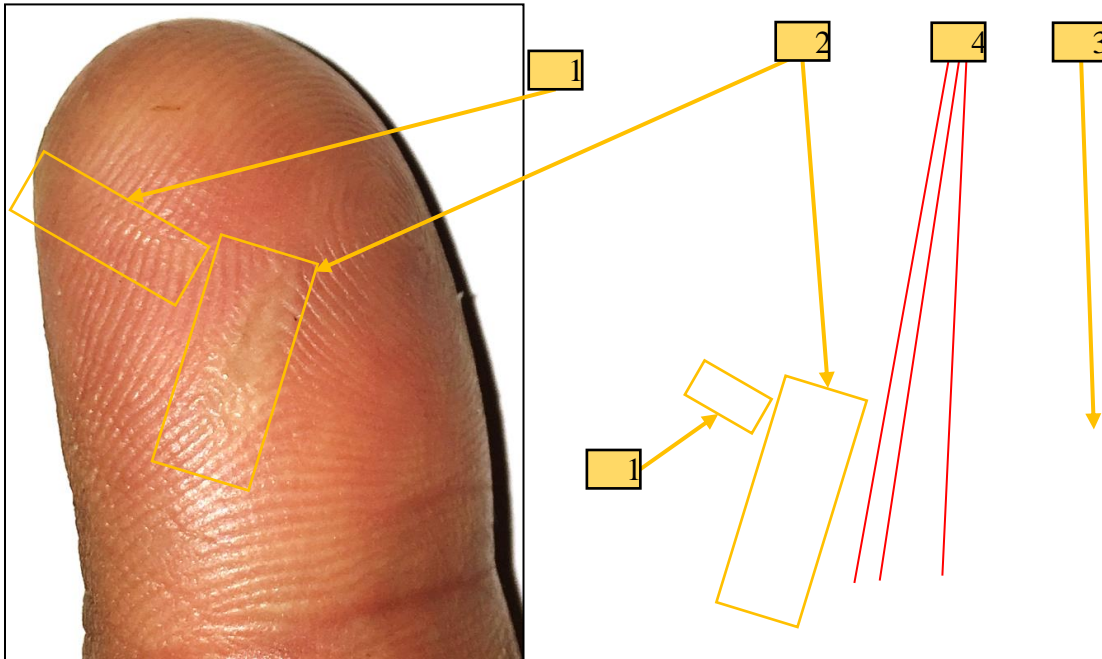

Fig. 1. A finger with scars which were formed in a result of a cut (1) and a cut off (2), respectively.

Fig. 2. A papillary pattern reflected in the trace (position reversed) from a nail phalanx Fig. 1, obtained by using an optical scanner.

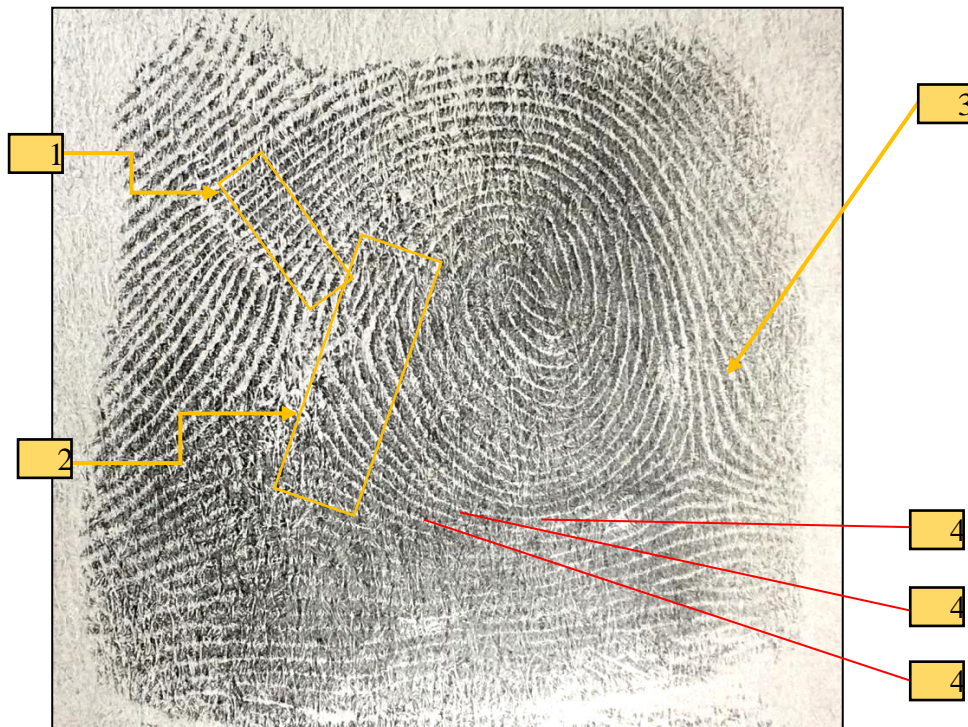

Fig. 3. A fresh papillary pattern reflected in the trace (position reversed) from a nail phalanx Fig. 1, detected on paper by the physical method - rolling dark magnetic fingerprint powder.

In Figures 1, 2, 3, the arrow from the number 1 indicates the area of the scar after the cut, the number 2 - the scar after the cut off, the number 3 - the papillary line with a smaller height (directly after the branch of a papillary line), 4 - individual features, which in Fig. 2 are shown as endings and the beginnings of papillary lines, and in Fig. 3 - as mergers and branches, respectively.

The results of the experiments illustrated in Fig. 1, 2, 3 confirm that some trace-receiving surfaces, as well as a number of trace detecting methods are able to make adjustments to the quality of dactyloscopic information - traces, which were formed by papillary patterns on these kind of surfaces, might display a curved structure of of own individual features (scar tissue was included) - in our case, the so-called 'noise' from paper's structure.

It should be noticed that optical scanners are also dependent on the mechanism of trace formation. (check Fig. 4).

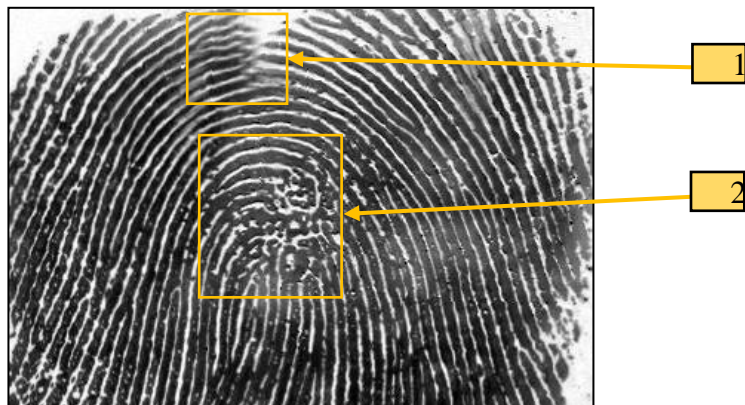

Fig. 4. A papillary pattern reflected in the trace, obtained by using an optical scanner.

In Fig. 4, the number 1 indicates the area with smeared papillary lines, the distorted image of which is due to the mechanism of 'trace contact' and the scanning algorithm, and the number 2 - the area with a scar formed by a nonlinear cut in which pores are visible on parts of intact papillary lines.

It is well known that none of the forms of trace contact (including experimental conditions) provides a display of signs that are completely free from distortion [7, p. 188].

Depending on the mechanism of trace formation, deformations can occur due to the following components of trace formation: pressure; direction of movement; angle of motion; features of the contact surface of the trace-forming object and trace-receiving object [7, p. 192].

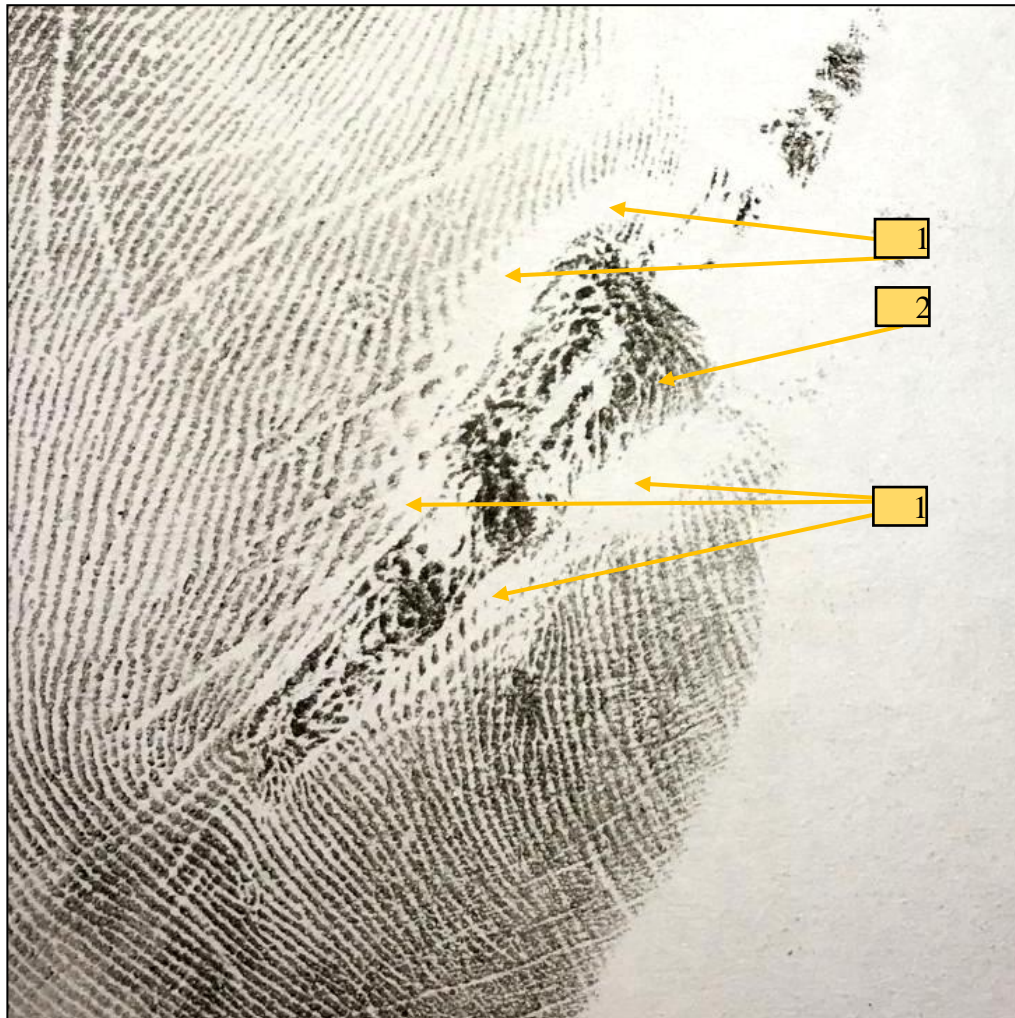

Fig. 5. Imprint of the thenar and main phalanx of the thumb with a hypertrophic scar, obtained in the classical way (offset ink).

In Fig. 5, the arrows from the number 1 indicate the white (“empty”) areas of the imprint, which do not display the structure of the thenar due to the rigid and dense structure of the scar, which protrudes above the level of the skin. In such cases it is necessary to make three-dimensional copies of traces. The number 2 indicates the scar. There is a cluster of white lines, directed almost in one direction, around the scar, which indicate the skin density, its roughening, the dependence on the individual features of scarring processes after surgery, dependence on suturing and reparation processes of a particular person.

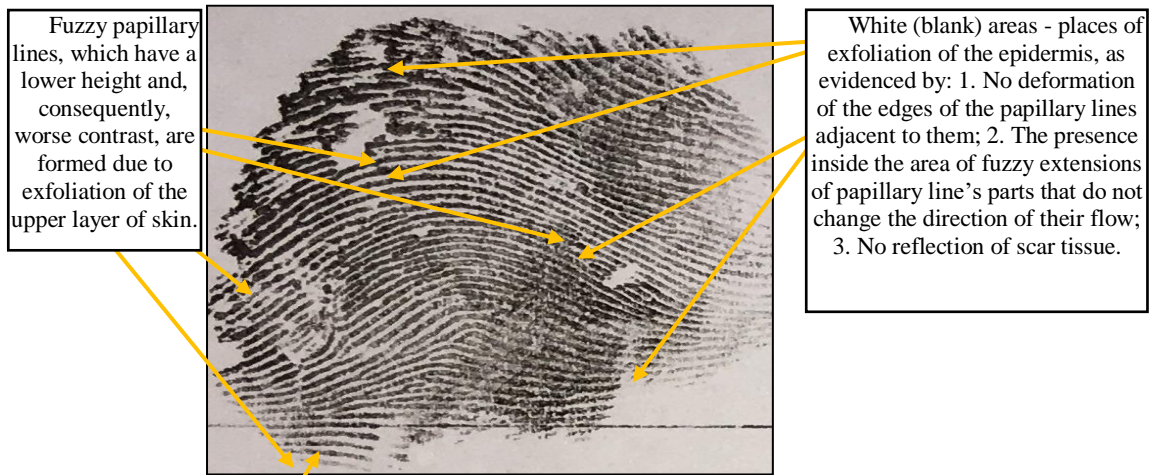

Fig.6. Papillary pattern reflected in the trace obtained in the classical way (offset ink).

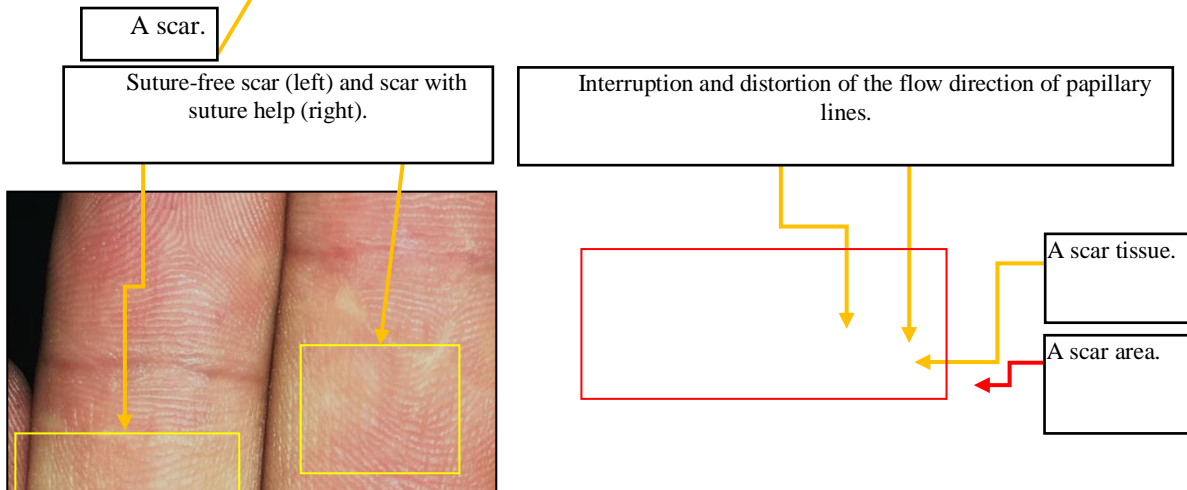

Fig. 7. Scars on the middle phalanges of the ring finger and middle fingers of the left hand.

Fig. 8. Fresh imprint of the middle phalanx of the ring finger from Fig. 7, detected by the physical method on paper - dactyloscopic magnetic powder and magnetic brush.

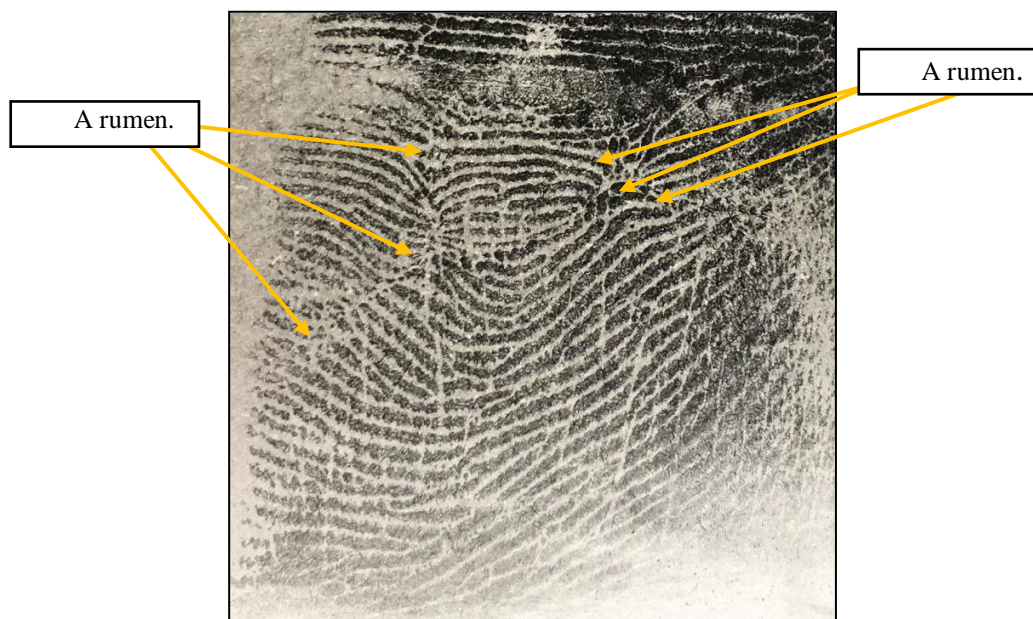

Fig. 9. Imprint of the middle phalanx of the middle finger from Fig. 7, detected by the physical method on paper - dactyloscopic magnetic powder and magnetic brush.

On figures 2, 3, 4, 5, 6, 8 and 9 we can see a set of stable morphological details, which in appearance resemble to us well-known individual features, but reflect either parts of the deformed papillary lines, or structural features of a scar tissue and adjacent areas of the papillary pattern such as:

1. Distortion (displacement) of the flow direction of papillary lines, which in each case is reflected in the form of their bending to the scar tissue;
2. Sudden interruption of the flow of papillary lines, which is due to the damaged papillary layer of the dermis;
3. Reflection of the structure of cicatrix tissue (with a slightly larger area) in the form of an abnormally thickened "papillary line" without any configuration of pores, around which / to which the papillary lines bend and white (blank) areas without any signs of papillary lines are present;
4. Closely arranged details of morphology, similar in their trace appearance to such individual features of the papillary pattern, as: fragments, beginnings, endings, mergers, branches, bends, fractures, interruptions, counter positions of papillary lines, dots, hooks;
5. Thickening of the ends of papillary lines directly at the point of their flow interruption on the verge of a deformation caused by scarring.
6. Empty areas or partially empty areas within the scar tissue..

In figure 10 you should pay attention to:

1. Reflected rudiments of papillary lines, which are visible more intensely and clearly between the damaged papillary lines - the height of which is less than the normal or which are partly destroyed due to certain reasons (dysplasia etc);
2. The presence of systemic (at least 3) thickening of the papillary lines endings on the limit with the scar;
3. Offset of the flow of papillary lines up / down;
4. A white line, which can not be declared as a scar for only one sign - the absence of papillary lines.

The placement of white lines with a grid, as well as their density, is a normal occurrence, especially for the lateral areas, palms, therefore, to distinguish the white line from the scar, each totality of signs should be examined separately and in combination with others. Reflection of clogging on the parts of papillary pattern in the trace (with a trace-forming substance) steamed with numerous white lines, is also not a sufficient set of features for a conclusion about the presence of a rumen in this area. This is due to the fact that the rumen, as a rule, has a higher level of rigidity than a normal skin, so its embossed parts may accumulate a trace-forming substance in higher concentrations (classical fingerprinting), as well as others similar to stiffness of skin tumors.

Pores and pore-like details of the papillary pattern's structure and a system of their configurations, should be examined exclusively in the complex of their relevant features, by applying, for example, the algorithm aimed for classifying traces to negative or positive, by distinguishing the details, a presence of which were caused by the mechanism of a trace-forming contact, by taking into account peculiarities of reflection of other skin

neoplasms in traces, by comparing the dimensional characteristics of pores and patterns of their placement, ie, by implementing these well-known methods, the results of which are always an enough reason to conclude objects of research are pores or other specific details of the skin.

Figure 10. Imprint of the papillary pattern from the nail phalanx of the finger, obtained by using an optical scanner.

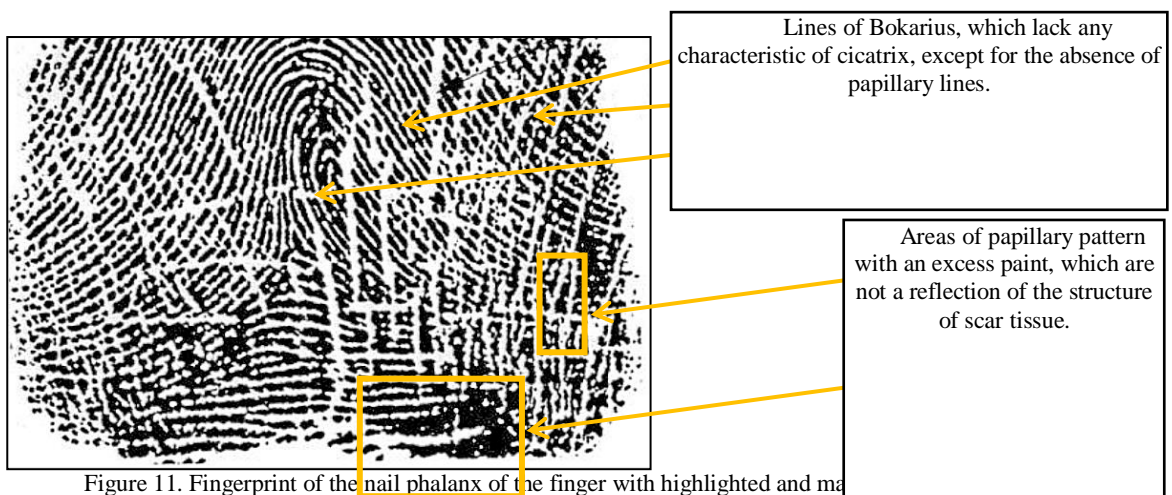

Figure 11. Fingerprint of the nail phalanx of the finger with highlighted and marked areas.

Fig. 12. A part of a hypothenar with a scar who was formed after a burn with lime.

Fig. 13. Imprint of the hypothenar (inverted), from Fig. 12, obtained by using an optical scanner.

On Fig. 13 is easy to see the boundaries of the scar - locations of the papillary pattern without papillary lines and zones where the papillary lines begin to stop its flow, bend, systematically change direction of its flow, width, etc., indicating the stability of a scar tissue morphology. Such signs of a rumen is seen: distortion of the papillary lines flow – they seem to be drawn into the scar, which indicates a rigid, inelastic structure of the scar, its structural difference from the surrounding skin; a fairly clear reflection of a scar tissue is seen: dense and chaotic (different from the direction of the general papillary lines flow) location of a large number of similar to papillary pattern signs with a high identification weight such as points, fragments, counter positions, bends, fractures, breaks of papillary lines, bridges or islands that are located within the scar zone, which is uncharacteristic for typical papillary patterns and represent, if not a scar, then an anatomical features of the papillary pattern structure of a particular person; sudden (unexpected) and successive changes in the width of the "ends" of papillary lines and grooves, alternating with each other; small details in the trace structure which have different shapes, located on parts of the scar tissue with the intensity of the accumulation, which is not identical to the possible distance between the pores and does not reflect the linear arrangement of pores.

Typically, if scarring occurs on areas of skin that are not in constant tension, during which a bandage or suture is applied, the wound is fixed and has a small area, hypertrophic and keloid rumen should not be formed at all (see Fig. 14), that is why Fig. 5 and 13 illustrate hypertrophic scars that were created after the influence of a special destructive process on a skin, after the affectation of high temperatures, erosion - those that entered not only into physical but also into chemical reaction with the skin, and illustrate a scar caused by a surgery intervention.

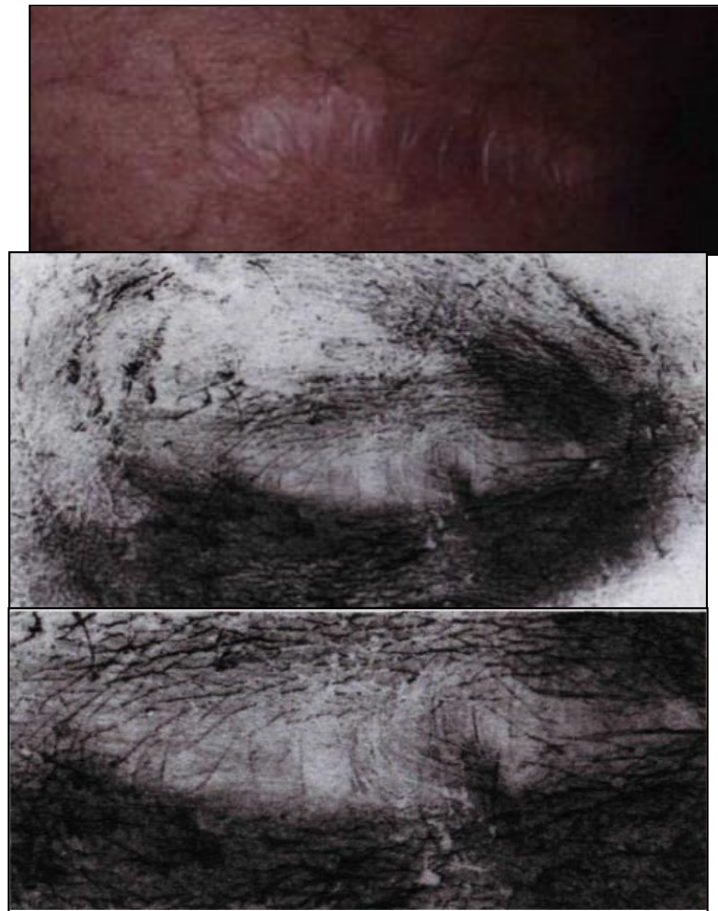

Fig. 14. Imprint of the knee with a pronounced normotrophic scar, which has a reticular structure [9, p. 75].

Fig. 14 shows that a scar have its own individual relief morphology, who has a sufficient set of physical and biological parameters for self-reflection on some surfaces after a trace-forming contact has happened, but only in cases of presence on its surface an able for trace-leaving substances or in cases where an optical detection methods are used.

We can speak about the presence of stability in a scar tissue structure only concerning scars whose evolutionary period has ended (more than 6 months have passed), if there are doubts about the presence of scarring in the papillary pattern structure, and the only sources of information about the time of injury are the date of traces removal and the date of fingerprinting, it is necessary to remember that the stratum corneum and viable epidermis are renewed within 6 - 30 days [11, p.5], this means if a comparative examination is conducted within the specified above time period, during which it is established that in the papillary samples reflected in imprints of fingers / palms on the dactyloscopic map have disappeared / not reflected, have changed the dimensional characteristics, shape and structure on the significant parts of papillary pattern deformation who materially fixed in the trace, and even more so, friction ridges have appeared there where they did not show themselves in the trace (within the deformation), we can safely say regenerative processes are in progress, which are differ from the functional adaptation of scar tissue and their complex is insufficient for conclusions about cicatrix presence, moreover, they can not be taking into account as a weighty signs during formation of categorically positive or categorically negative conclusions about identification.

Fig. 15. Imprint of palm's papillary pattern with a cut caused by glass, reflected in the trace who was detected on the paper with a dactyloscopic powder. The cut did not reach dermal level.

Fig. 16. Papillary pattern, already illustrated in Figure 15, but obtained as a result of fingerprinting by classical method.

In both traces with papillary patterns, in contradistinction to white lines and scars, cuts have a sign, similar to the stroke of the inner contour. This is caused, primarily, by its relief, greater rigidity and loss of elasticity of the cut epidermis, on which the trace-forming substance is concentrated more concentratedly.

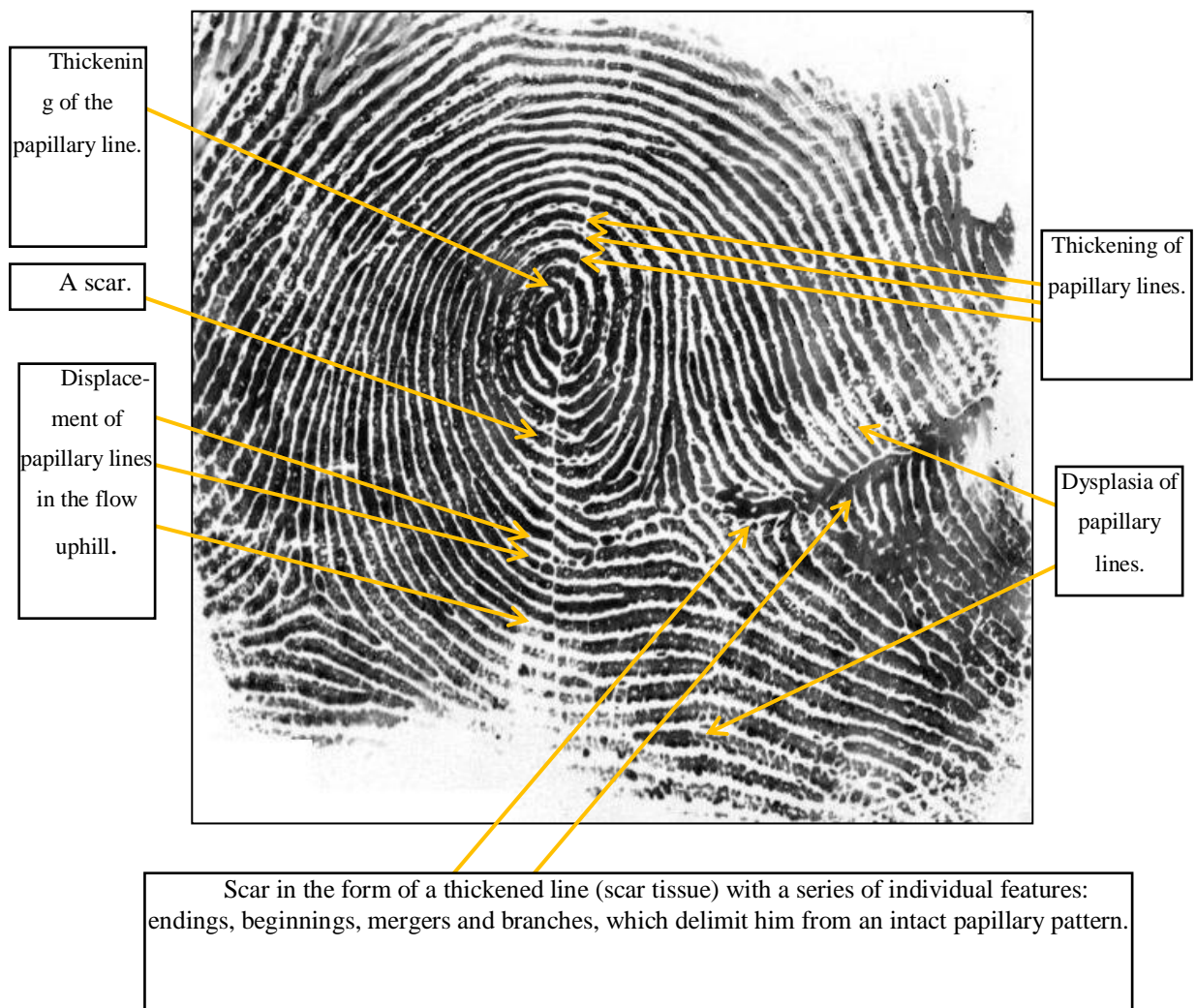

Figure 18 shows, as offset ink, in the process of its causing, centralizes more concentrated on more relief and rigid areas.

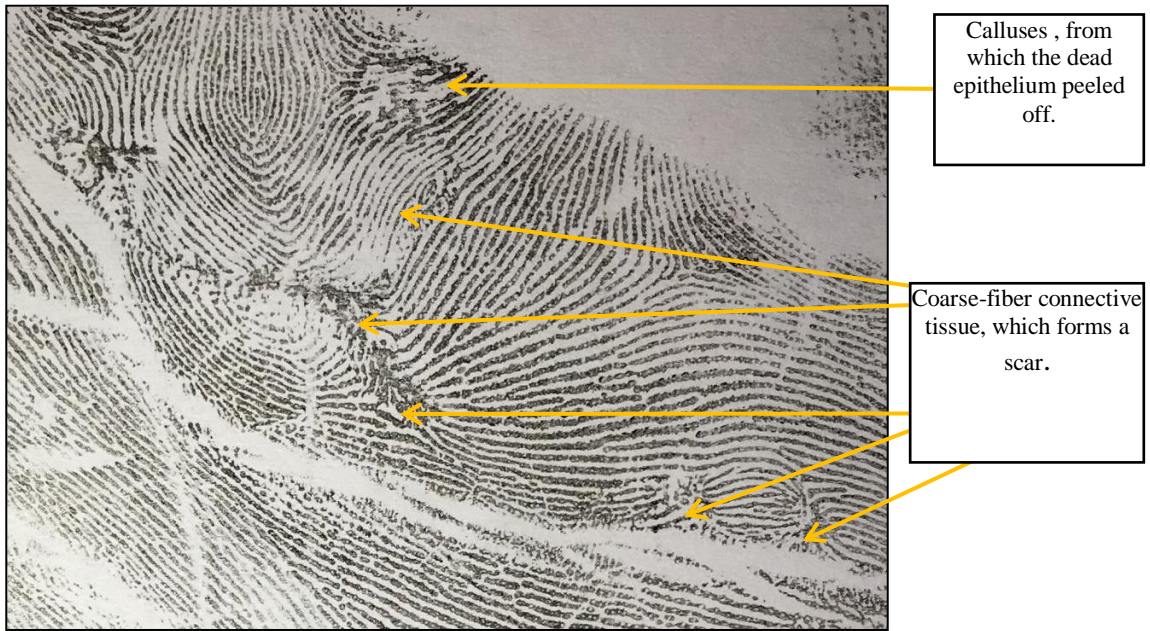

Fig. 18. The palm print obtained in the classical way.

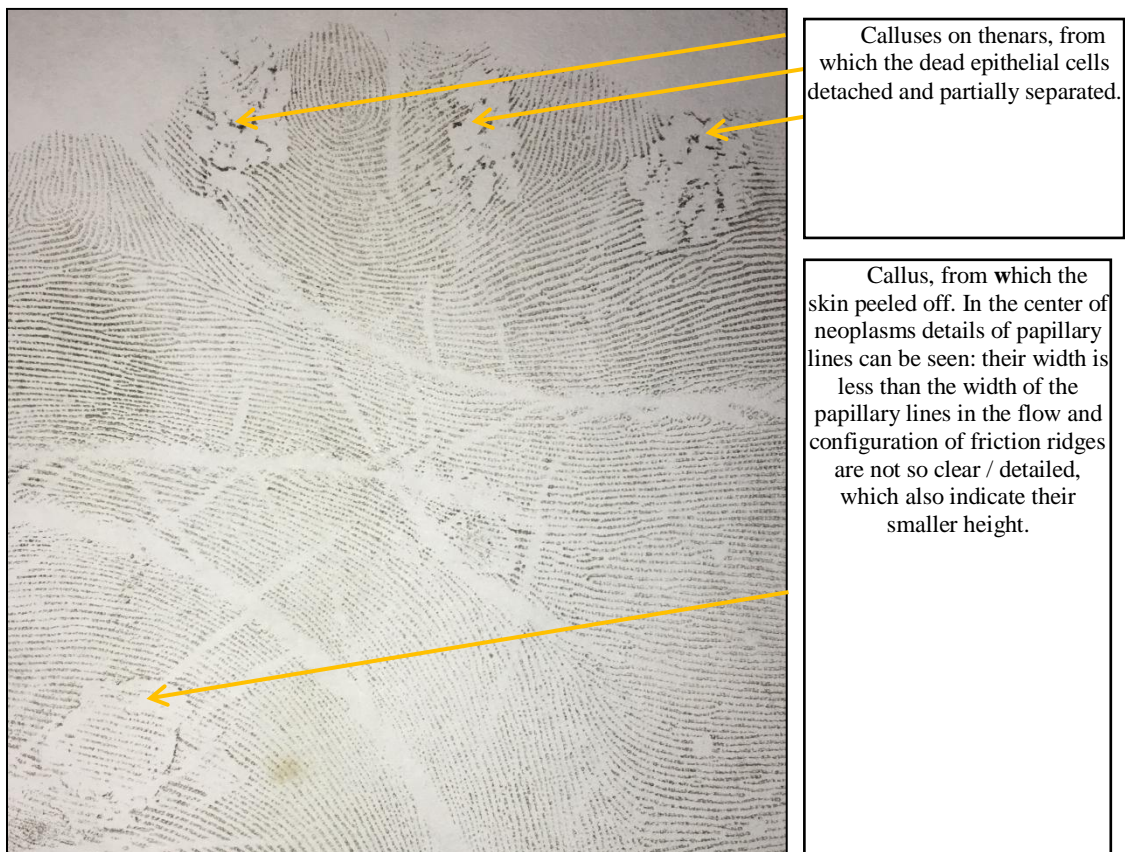

Fig. 19. A palm imprint detected by a dactyloscopic powder.

On the callus, who located on the thenar of the thumb, you can see blank areas without papillary lines. These are areas where the dead epithelium has exfoliated and separated partially from the skin, like a scale. The absence of trace substance on the exfoliated epithelium is due to the fact that the epidermis has no glands that

can secrete it, but only has their excretory ducts (The rumen has no output ducts at all). That is why, only on the basis of the absence of papillary lines in the part of the papillary pattern, it cannot be recognized as a scar.

Callus — it is an acquired limited thickening of the skin. Contributing factor is prolonged mechanical pressure on a certain area (tight shoes). It is dense, clearly limited - 0.1-1.0 cm in diameter, yellowish, without inflammation and peeling. The corneous masses in the form of a cone go deep into the tissues, so the mechanical removal of calluses leads to a crater-like depth, sometimes a drop of blood is released. Such mechanical removal of calluses is accompanied by significant pain. Differential diagnosis with plantar warts. [10, p.216-217]

The results obtained during the research indicate that the scarring process irreversibly changes the structure of the papillary pattern. It is established that in traces of papillary patterns where scars are present, depending on the conditions and mechanism of trace formation, dimensional characteristics of the cicatrix and its shape, causes of its occurrence and conditions of scarring, individual regenerative features, within and on the verge of deformation of the papillary pattern some or all of the following signs may be displayed:

- 1) absence of papillary line and pores;
- 2) atypical system-sequential and sudden bending of papillary lines in the flow, which eventually either break off at the border of the scar tissue, or merge with a scar tissue who looks like a thickened papillary line, reflecting similar on known to us individual signs of low identification weight: merges and branches of papillary lines; or join to the area with tight and chaotically arranged details of the structure, similar in reflection to those well known to us signs of high identification weight: dots, fragments, breaks, counter positions, fractures of papillary lines, which change / do not continue its flow direction, deform its shape (scar deformities of papillary pattern may not allow at all to determine the direction and shape of the flow), less often, - bridges, islands, hooks etc; or borders on an fully or partly empty areas.
- 3) violation of the normal flow of the friction ridges;
- 4) change in the width of the furrows and papillary lines on the border of scar tissue, thickening of papillary lines in places of their flow interruption by a scar;
- 5) atypically located "thickened papillary line" without pores;
- 6) uncharacteristic local changes of contrast in papillary patterns trace structure in the direction of its decrease in areas of the trace, who was formed with a close to static mechanism, until complete impossibility to determine the direction of papillary lines flow in this area and contours configuration of their edges;
- 7) sudden and sequential interruption of the papillary lines flow, the endings of which on the edge of the break are displayed with a slight but sharp atypical and consistent displacement of each torn papillary line up / down (most obvious in papillary patterns with linear scars, in which it is easiest to establish the fact of their displacement);
- 8) the configuration of the pores, similar to their linear, chain dislocation, which coincides with the direction of papillary lines flow is absent, and the very details of the scar tissue structure, which resemble the reflection of the pores, located with a chaotic intensity of accumulation without the only one system of shapes and dimensional characteristics;
- 9) fusion and branching of papillary lines will always bend their own connections / branches at the border of the scarred skin;
- 10) scar tissue is displayed in the trace only if its trace-leaving surface previously had a trace-forming substance (exceptions for three-dimensional traces, an optical scanners etc.);
- 11) modified poroejeoscopic features (they just look like a poroejeoscopic features);
- 12) presence of a mesh structure which is not typical for the system of white lines, who does not reflect the system of density and direction of flows of linear features, who does not reflect configuration of the human skin types of drawings: linear, branched, reticulate, mixed, except for possible, located non-systemically white areas caused by wrinkles, cracks, peeling, dysfunction of the endocrine system, etc.

Conclusions and prospects. The result of the research indicates the achievement of its goal. During the research, scientifically proven provisions and methods were used, deformation features of the papillary pattern caused by scars were described and illustrated, details that may appear in traces of this kind are particularized, an algorithm of defining deformed areas of the papillary pattern as scars is explained and mentioned when it should not be done, therefore, a scientifically sound mechanism for examining a dactyloscopic information, which reflects scarring of the skin, has been formed, which, in turn, increases the implementation level of the principles of completeness, objectivity, scientific validity, comprehensiveness, quality and positive resultness of dactyloscopic examination of any scarred papillary pattern reflected in the trace.

We also believe that the existing automated fingerprint identification systems like the: «Papilon», «Sonda», «DACTO 2000» should be upgraded with a software module, who is able to handle a dactyloscopic information of this kind - identify people or narrow the range of search by scars presence, also, it is necessary for each state agency who implements systems of electronic accounting or identification of persons by processing their papillary patterns to take into consideration stability of scar tissue morphological features and its impact on the structure of the papillary pattern.

REFERENCES

1. A. Shakhraichuk, V. Yuzyk, S. Trach Rosolovska. Skin diseases affecting the quality of dactyloscopic information. The National University of Ostroh Academy, Journal of the Law Series № 2 (20), 2019. 1-15 c. URL:<https://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19samsdp.pdf> (date of application: 12.04.2020). [in Ukrainian]
2. I. I. Zholtanska, V. A. Kuznietsov, A. V. Shchaveliev, Y. V. Dimitrova, N. V. Kushnirenko. Metodyka daktyloskopichnoi ekspertyzy ekspertna spetsialnist 4.6 «Daktyloskopichni doslidzhennia» [Method of dactyloscopic examination expert specialty 4.6 "Dactyloscopic research"] : metodyka [method]. Kyiv : DNDEKC MVS Ukrainy [SSRFC of the MIA of Ukraine], 2014. 120 p. [in Ukrainian]
3. M. O. Dudchenko, V. H. Koliadenko, I. R. Baryliak, ta inshi [and others]. Shkirmi ta venerychni khvoroby [Skin and venereal diseases] : pidrychnyk [textbook]. Poltava-Kyiv : NMU imeni O.O. Bohomoletsia [O.O. Bohomolets National Medical University], Ukrainska MSA [Ukrainian MSA], UAN [UAS], 2004. 234 p. [in Ukrainian]
4. Kozyn V. M., Kozyna Yu. V., Yankovskaia N. N. Dermatologicheskie bolezni i infektsii, peredavaemye polovym putem [Dermatological diseases and sexually transmitted infections] : navch.-metod. posib. [training-methodological manual]. Vitebsk, 2016. 408 p. [In Russian]
5. Bozhchenko A. P. Sudebno-meditsynskaia otsenka dermatoglicheskikh priznakov paltsev ruk v identifikatsii lichnosti [Forensic evaluation of dermatoglyphic fingers signs in personality identification] : avtoreferat [abstract]. dis. [dissertation] na здобuttia naukovooho stupenia doktora medychnykh nauk [for the degree of Doctor of Medical Sciences] : spetsialnist [specialty] 14.00.24 "sudova medytsyna" [forensic medicine]. FHOV VPO "Voenno-meditsynskaia akademiia im. S. M. Kirova" [Federal State Educational Institution of Higher Professional Education "S. M. Kirov Military Medical Academy"]. Sankt-Peterburh, 2009. 47 p. [In Russian]
6. Hrinevii K. Typical postoperative scar of the body surface after standard surgery (usual for domestic surgery) / 3 p. URL:http://1spbgmu.ru/images/home/universitet/Struktura/Kafedry/Kafedra_propedeutiki_vnutr_bolezney/rubtsu_Grinev.pdf (date of application: 12.04.2020). [In Russian]
7. Kozhakar I. Classification of fingermarks deformations and their manifestation in fingerprint examinations. Ukraine, SR FCC of the MIA of Ukraine, National Academy of Internal Affairs, 2014. No. 1 (21). S. 187-197. URL:https://dnedec.mvs.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Visnik_1-21-2014-2.pdf (date of application: 12.05.2020). [in Ukrainian]
8. N. S. Kudynova. Kryminalistyka: Osnovy Sovremennoy Daktyloskopyy [Criminalistics: the basics of modern dactyloscopy] : Uchebnoe posobie [Tutorial]. Saratovskyy sotsyal'no-ekonomicheskyy ynstytut (fylyal) RЭU ym. H.V. Plekhanova [G.V. Plekhanov Saratov Socio-Economic Institute (branch) REU] Saratov, 2018. 96 p. [In Russian]
9. Zhyhalova Yu. V. Kriminalisticheskoe issledovanie netraditsionnykh sledov cheloveka [Forensic investigation of unconventional human traces] : vypuskna kvalifikatsiina robota zdobuvacha [final qualifying work of the applicant] : spetsialnist [specialty] 40.05.03 "Sudova ekspertyza" [forensic examination]. FHAOUVO «Belhorodskii hosudarstvennyi Natsionalnyi issledovatel'skii universitet» (N I U « B e l H U ») [Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education "Belgorod State National Research University" (NRU "Bel SU")]. Belgorod, 2018. 81 p. [In Russian]
10. Savchak V. I., Kovalchuk M. T. Khvoroby shkiry v praktytisi simeinoho likaria [Skin diseases in the practice of a family doctor]. posib [guide]. Ternopil. TDMU [TSMU], 2005. 398 p. [in Ukrainian]
11. Marion Geerligts. Skin layer mechanics. Universiteitsdrukkerij TU Eindhoven, Eindhoven, The Netherlands, 2009. 122 p.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шахрайчук А. М., Трач Росоловська С. В., Юзик В. П. Шкірні захворювання, які впливають на якість інформації, що відобразилась у слідах дактилоскопічного походження // Часопис Національного університету "Острозька академія", серія "Право": електрон. версія часопису. 2019. № 2 (20). С. 1-15. URL : <https://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19samsdp.pdf> (дата звернення: 12.04.2020).
2. Методика дактилоскопічної експертизи експертна спеціальність 4.6 «Дактилоскопічні дослідження» : методика / І. І. Жолтанська , В. А. Кузнецов, А. В. Щавелев, Ю. В. Димитрова, Н. В. Кушніренко. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2014. 120 с.
3. Шкірні та венеричні хвороби : підручник / М. О. Дудченко, В. Г. Коляденко, І. Р. Бариляк, [та ін.]. Полтава-Київ : МОЗ України, НМУ ім. О.О. Богомольця, Українська МСА, УАН, 2004. 234 с.
4. Козин В. М., Козина Ю. В., Янковская Н. Н. Дерматологические болезни и инфекции, передаваемые половым путем : навч.-метод. посіб. Вітебськ, 2016. 408 с.
5. Божченко А. П. Судебно-медицинская оценка дерматоглических признаков пальцев рук в идентификации личности : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. мед. наук : [спец.] 14.00.24 "Судова медицина" / ФГОУ ВПО "Военно-медицинская академия им. С. М. Кирова" МО РФ. Санкт-Петербург, 2009. 47 с.
6. Гриневий К. М. Типичные послеоперационные рубцы поверхности тела после стандартных хирургических вмешательств (обычные для отечественной хирургии) // Інформація на сайті. 3 с. URL: http://1spbgmu.ru/images/home/universitet/Struktura/Kafedry/Kafedra_propedeutiki_vnutr_bolezney/rubtsu_Grinev.pdf (дата звернення: 12.04.2020).
7. Кожакарь І. Ю. Класифікація деформацій дактилоскопічних ознак та їх прояв у дактилоскопічних дослідженнях // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. ДНДЕКЦ МВС України, НАВС : електрон. версія криміналістичного вісника. 2014. № 1 (21). С. 187-197. URL : https://dnedec.mvs.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Visnik_1-21-2014-2.pdf (дата звернення: 12.05.2020).
8. Н.С. Кудинова «Криминалистика: основы современной дактилоскопии», учебное пособие для студентов. Саратов: Саратовский социально-экономический институт (филиал) РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2018. – 96 с.
9. Жигалова Ю. В. Криминалистическое исследование нетрадиционных следов человека : випускна кваліфікаційна робота здобувача : [спец.] 40.05.03 "Судова експертиза" / ФДАНЗВО «Белгородський державний Національний дослідницький університет» (НДУ "Бел ДУ"). Белгород, 2018. 81 с.
10. Savchak V. I., Kovalchuk M. T. Хвороби шкіри в практиці сімейного лікаря : посіб. Тернопіль : ТДМУ, 2005. 398 с.
11. Marion Geerligts. Skin layer mechanics / Universiteitsdrukkerij TU Eindhoven, Eindhoven, The Netherlands, 2009. 122 с.

РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT REFORM

УДК 347.965

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-16

РОЛЬ І МІСЦЕ АДВОКАТУРИ У ДЕРЖАВІ

Рибалко Г. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4
e-mail: pro100lawyer@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Стаття присвячена питанню щодо визначення ролі і місця адвокатури у державі. Актуальність цього питання стала наслідком прийняття в червні 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У відповідності до якого Конституцію України було доповнено статтею 131-2 яка передбачає, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура, і виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, за винятком окремих випадків. Таким чином адвокатуру, разом із прокуратурою було включено до системи органів правосуддя. Відповідно, адвокатура стає одним з ключових елементів системи правосуддя в Україні, адже найважливішою конституційною функцією адвокатури є забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво фізичних та юридичних осіб в суді. Делегуючи відповідну функцію інституту адвокатури, держава повинна забезпечити високий рівень надання адвокатами професійної правничої допомоги, що, в свою чергу, має значний вплив на якість здійснення правосуддя та реалізацію права на справедливий суд. У той же час, Конституцією України передбачається незалежність органів адвокатури, а діючий Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» взагалі вказує на те, що адвокатура України це недержавний самоврядний інститут.

Висновки. Українська адвокатура – це професійне громадське об'єднання. Національна асоціація адвокатури України визнається недержавною некомерційною професійною організацією. У свою чергу адвокатура наділена публічно-правовими функціями, а включення до системи публічної влади недержавних суб'єктів покликано створити ефективний механізм контролю з боку суспільства за діяльністю держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Адвокатура, правосуддя, професійна правнича допомога, судова система, органи державної влади, незалежність адвокатури, захист прав і свобод людини й громадянина.

РОЛЬ И МЕСТО АДВОКАТУРЫ В ГОСУДАРСТВЕ

Рибалко Г. С.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: pro100lawyer@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена вопросу определения роли и места адвокатуры в государстве. Актуальность этого вопроса стала следствием принятия в июне 2016 года Закона Украины «О внесении изменений в Конституцию Украины (относительно правосудия)» от 02.06.2016 № 1401-VIII. В соответствии с которым Конституция Украины была дополнена статьей 131-2 которая предусматривает, что для оказания профессиональной правовой помощи в Украине действует адвокатура, и только адвокат осуществляет представительство другого лица в суде, а также защиту от уголовного обвинения, за исключением отдельных случаев. Таким образом адвокатура, вместе с прокуратурой были включены в систему органов правосудия. Таким образом адвокатура становится одним из ключевых элементов системы правосудия в Украине, ведь важнейшей конституционной функцией адвокатуры является обеспечение права на защиту от уголовного обвинения и представительство физических и юридических лиц в суде. Делегируя соответствующую функцию института адвокатуры, государство должно обеспечить высокий уровень оказания адвокатами профессиональной юридической помощи, что, в свою очередь, может влиять на качество отправления правосудия и реализацию права на справедливый суд. В то же время, Конституцией Украины предусматривается независимость органов адвокатуры, а действующий Закон Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» вообще указывает на то, что адвокатура Украины это негосударственный самоуправляемый институт. Украинская адвокатура – это профессиональное общественное объединение.

Национальная ассоциация адвокатуры Украины признается негосударственной некоммерческой профессиональной организацией. В свою очередь адвокатура обладает публично-правовыми функциями, а включение в систему публичной власти негосударственных субъектов призвано создать эффективный механизм контроля со стороны общества за деятельностью государства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Адвокатура, правосудие, профессиональная правовая помощь, судебная система, органы государственной власти, независимость адвокатуры, защита прав и свобод человека и гражданина.

THE ROLE AND PLACE OF ADVOCACY IN THE STATE

Hlib Rybalko,

candidate of Law,
associate Professor

of the criminal law department

V. N. Karazin Kharkiv National University,

Kharkiv, 61022, 4 Svobody Square

e-mail: pro100lawyer@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the issue of determining the role and place of the bar in the state. The urgency of this issue was a consequence of the adoption in June 2016 of the Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine (regarding justice)" of 02.06.2016 № 1401-VIII.

Summary of the main research results. According to which the Constitution of Ukraine was supplemented by Article 131-2, which stipulates that the bar operates in Ukraine to provide professional legal assistance, and only a lawyer represents another person in court, as well as protection from criminal charges, except in certain cases. Thus, the bar, together with the prosecutor's office, was included in the justice system. Thus, the bar becomes one of the key elements of the justice system in Ukraine, as the most important constitutional function of the bar is to ensure the right to protection from criminal prosecution and representation of individuals and legal entities in court. By delegating the relevant function of the bar, the state must ensure a high level of professional legal assistance provided by lawyers, which, in turn, has a significant impact on the quality of justice and the exercise of the right to a fair trial. By delegating the relevant function of the bar, the state must ensure a high level of professional legal assistance provided by lawyers, which, in turn, has a significant impact on the quality of justice and the exercise of the right to a fair trial. At the same time, the Constitution of Ukraine provides for the independence of the bar, and the current Law of Ukraine "On Advocacy and Advocacy" generally indicates that the Bar of Ukraine is a non-governmental self-governing institution.

Conclusions. The Ukrainian Bar is a professional public association. The National Bar Association of Ukraine is recognized as a non-governmental non-profit professional organization. In turn, the bar is endowed with public law functions, and the inclusion of non-state actors in the system of public power is designed to create an effective mechanism of public control over the activities of the state.

KEY WORDS: Advocacy, justice, professional legal aid, judicial system, public authorities, independence of the bar, protection of human and civil rights and freedoms.

Вступ. Проведена влітку 2016 року конституційна судова реформа значною мірою торкнулася й статусу адвокатури. Так, внесені зміни до ст. 59 Конституції, в якій зазначається, що кожен має право на професійну правничу допомогу, та Розділ VIII «Правосуддя» Конституції України було доповнено ст. 131-2, в якій зазначається, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Таким чином адвокатуру було включено до системи правосуддя. У той же час, як передбачено Конституцією України, незалежність адвокатури гарантується, що дає підстави вважати, що конституційність принципу незалежності адвокатури, як одного з визначальних принципів в її організації та діяльності. Все це, призводить до того, що в Україні тривають дискусії з приводу визначення ролі й місця адвокатури в державі залишається дискусійним питання допустимості втручання держави в діяльність адвокатури, зміцнення гарантій її незалежності. Очевидно, що після внесення відповідних змін до Конституції чинний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» потребує суттєвого вдосконалення. З огляду на це питання конституційно-правового закріплення в Україні належної (оптимальної) моделі організації та діяльності адвокатури набуває особливої актуальності.

У науковій літературі питання щодо визначення місця і ролі адвокатури в державі та її взаємовідносини з органами державної влади розглядалися у роботах зарубіжних та вітчизняних науковців. Деяким, окремим аспектам цієї проблематики присвячували свої праці такі науковці: М.Ю. Барщевський, Є.Ю. Бова, О.Д. Бойков, Т.В. Варфоломеева, Є.В. Васильковський, М.М. Видря, Т.Б. Вільчик, О.О. Воронов, І.Ю. Гловацький, В.Г. Гончаренко, О.С. Деханов, А.В. Козьмініх, А.Г. Кучерена, С.Е. Лібанова, Р.Г. Мельніченко, М.М. Михеєнко, Н.Ю. Сакара, С.П. Сафулько, В.О. Святоцька, О.Д. Святоцький, Л.В. Тацій, П.В. Хотенець, Д.П. Фіолевський, О.Г. Яновська та інші вчені.

Викладення основного матеріалу. Мета статті – визначити місце та роль адвокатури у державі.

Сьогодні неможливо уявити собі розвинене громадянське суспільство без незалежного інституту адвокатури, який з огляду на його специфічні функції охороняє законні права та інтереси громадян

Україні завдяки здійсненню захисту від кримінального обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах в конфліктах з державою та іншими особами.

Адвокатура в демократичному суспільстві функціонує як незалежна інституція, тобто не підпорядкована державі, забезпечена від будь-якого стороннього втручання та є особливим правозахисним інститутом в Україні. Про це свідчить імператив професійного захисту прав та законних інтересів осіб у суді, публічно-правовий статус даного інституту, надання державою права на отримання правової допомоги абсолютно всім фізичним і юридичним особам. Незалежність адвокатури є одним з головних принципів адвокатської діяльності [1].

Згідно зі ст. 131² Розділу VIII (Правосуддя) Конституції України, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури є гарантованою. Засади організації й діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Винятково адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Отже, адвокатурі в Конституції України присвячено окрему норму, що дає підстави вважати, що адвокатура є одним з ключових елементів системи правосуддя в Україні, адже найважливішою конституційною функцією адвокатури є забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво фізичних та юридичних осіб в суді.

Делегуючи відповідну функцію інституту адвокатури, держава повинна забезпечити високий рівень надання адвокатами професійної правничої допомоги, що, в свою чергу, має значний вплив на якість здійснення правосуддя та реалізацію права на справедливий суд.

Водночас, відповідно до ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом.

Як зазначає Т. Вільчик, реалізація принципу незалежності професійної діяльності адвокатів безпосередньо пов'язана з дуалістичною природою інституту адвокатури в правовій державі: з одного боку, адвокат - це необхідний елемент системи правосуддя, а з іншого - професійний консультант (радник) громадян та їх об'єднань. Цю подвійну функцію адвокат може виконувати тільки в тому випадку, якщо йому гарантована необхідна незалежність. Тільки ця незалежність може забезпечити адвокату можливість співвідносити й урівноважувати ці двосторонні інтереси та займати правову позицію між двома полюсами. Двоїста позиція адвокатури в структурі суспільних відносин у силу характеру функцій, покладених на неї суспільством і державою, дозволяє саме їй пов'язувати воедино інтереси суспільства в державній системі судочинства [1].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Також низка міжнародних загальноєвропейських стандартів (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.) «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», прийняті восьмим Конгресом ООН з питань запобігання злочинності і поведіння з правопорушниками (27 серпня – 7 вересня 1990 р.)) не містять положень, які б встановлювали, що адвокатура – це державний чи підпорядкований державі орган, а правова допомога у цивільних, адміністративних та кримінальних справах – виключна функція держави. Більше того, держава сама встановила, що українська адвокатура – це професійне громадське об'єднання. А, як відомо, саме громадські об'єднання (організації) є організаційною основою громадянського суспільства.

Однак, визнання Національної асоціації адвокатів України недержавною некомерційною професійною організацією (ст. 45 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») не означає, що на це об'єднання громадян не може бути покладено публічно-правові функції [2].

Здійснення публічно-правових функцій не є монополією органів державної влади або місцевого самоврядування. Окремі недержавні структури можуть також наділятися такими функціями, це наприклад, органи нотаріату або органи адвокатського самоврядування, політичні партії. Публічно-правові завдання органів адвокатури полягають, наприклад, у, передбачених законом випадках, надавати безоплатне юридичне обслуговування окремих категорій громадян. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, визначаються в якості суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги. У такому випадку надання кваліфікованої юридичної допомоги є вже не правом, а обов'язком адвоката, пов'язаною зі здійсненням державою захисту прав і свобод людини й громадянина. А це зі свого боку обумовлює необхідність надання відповідних гарантій з боку держави.

У свою чергу, А. Воробйов, А. Поляков та Ю. Тихонравова розкриваючи місце та роль адвокатури у суспільстві та державі вважають, що адвокатура як правовий інститут не є належністю держави. Адвокатура не володіє примусовою силою, а впливає лише силою морального авторитету, силою думки, силою знання про належну соціально значущу поведінку індивідів, колективів, організацій і самої держави. Особа в громадянському суспільстві повинна бути вільною і володіти власністю. Свобода

дійсна у власності, яка захищається за допомогою правосуддя. Правосуддя може відправлятися як інститутами громадянського суспільства, так і державою. Правосуддя, яке виходить з громадянського суспільства (суд старійшин, становий суд, третейський суд), спирається на авторитет етичний. Але у всіх випадках, коли необхідним є застосування сили для забезпечення свободи і власності, ця сила виходить від держави. Бо держава – єдина організація, що має легітимне право на насильство [3].

У свою чергу С. Пашин, вказує не те, що держава у своєму повновладді прагне підім'яти громадянське суспільство, знищує передусім основи особистої незалежності підданих – громадянські свободи, ринок і приватну власність, закріпачує громадян аж до заборони їм вільно вибирати місце проживання і роботи. Пригнічуються канали зворотного зв'язку, будь-яке інакомислення, і з особливою люттю – преса і правозахисний рух. Підкуповуються грошима депутати, судді втрачають незалежність і зводяться до рівня звичайних державних службовців. Адвокатура перетворюється на підконтрольний державі (як правило, Міністерству юстиції) орган; адвокати, разом з іншими чиновниками, присягають на вірність державі. Запроваджуються ручні «правозахисники». [4].

Простежуючи еволюцію інституту адвокатури протягом останніх двох століть, можна констатувати ряд великих досягнень [5]. До них слід віднести розширення рівня незалежності адвокатури від судової та виконавчої гілок влади, зміцнення правових гарантій професійної діяльності адвокатів, формування фінансових зобов'язань держави відносно адвокатів, виконуючим «ходіння по справах бідних» [6]. При цьому чітко виявляється закономірність: ступінь незалежності й суверенності адвокатури визначається зрілістю демократичних інститутів держави. У свою чергу, правовий статус адвокатури завжди був певним показником захищеності особистості й одним із індикаторів, що свідчать про успіхи в просуванні до правової держави й розвинутого громадянського суспільства [7].

Як стверджує А. Козьмініх, аналіз конституційного законодавства і міжнародних пактів з прав людини свідчить, що в останню третину ХХ ст. юридична допомога усвідомлюється як одна з важливих гарантій прав особи, реалізація якої забезпечується механізмом співпраці держави і громадянського суспільства. Факт гарантії по забезпеченню юридичною допомогою через функціонування адвокатури – інституту громадянського суспільства – покладає на державу певні обов'язки щодо підтримки цього інституту. Ці зобов'язання можуть бути закріплені, як у законах про адвокатуру, так і в спеціальних договорах між співтовариством адвокатів і державою в особі Міністерства юстиції. Міжнародні пакти про права людини і багато національних конституцій обґрунтовано пов'язують правову допомогу адвокатів з правом кожного на судовий захист. Діяльність адвокатури не вичерпується судовим представництвом (захистом) – вона значно ширша, маючи і консультативний характер, і забезпечуючи ефективність судового захисту [8, с. 12].

Не випадково й низкою міжнародно-правових документів закріплено засадничу роль адвокатури в діяльності судової системи, підкреслено важливість її організації в спосіб, що забезпечує незалежність від будь-якого стороннього впливу на її діяльність.

Так, Консультативна рада європейських суддів (КРЕС) на основі Кодексу поведінки європейських адвокатів, Хартії основоположних принципів діяльності європейських адвокатів, Основних принципів Організації Об'єднаних Націй стосовно Незалежності Судової влади, Основних принципів Організації Об'єднаних Націй про Роль адвокатів та Бангалорських принципів поведінки суддів, підготувала Висновок про відносини між судьями та адвокатами, виходячи з принципу, що ці відносини впливають на якість і ефективність правосуддя та здатні їх вдосконалити [9].

У 2017 році Парламентська Асамблея Ради Європи підготувала меморандум «Аргументи на користь розроблення Європейської конвенції про юридичну професію», в якому зазначено: «Як визнав Європейський суд із прав людини, «специфічний статус адвокатів надає їм центральне місце під час здійснення правосуддя у ролі посередників між громадськістю і судами. Тому вони відіграють ключову роль у забезпеченні того, щоб суди, чия місія є засадничою у правовій державі, неодмінно користувалися довірою громадськості. Однак для того, щоби громадськість мала довіру до процесу відправлення правосуддя, вона також повинна мати довіру до здатності представників юридичної професії забезпечувати справедливе і ефективне представництво їхніх інтересів. Адвокати є головними дійовими особами в судовій системі, прямо залученими до її функціонування й до захисту сторони процесу». Роль адвокатів у забезпеченні ефективного захисту окремих прав виходить за межі судової системи. Вони надають правову допомогу до початку судового провадження та в рамках альтернативних способів вирішення спорів, коли важливі питання можливо вирішити без звернення до перевантаженої національної судової системи; дійсно, незалежна експертна правова допомога здатна знеохотити відірваних від реальності клієнтів виграти в суді безперспективні справи» [10].

Адвокатуру України складають усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Адвокат – фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом. Під поняттям «адвокатська діяльність» слід розуміти незалежну професійну діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Відповідно до ст. 59 Конституції України: «Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав». Цю статтю розміщено у розділі II Конституції України, яка регламентує захист прав і основоположних свобод людини та громадянина. Цим підкреслено особливий характер згаданого правового інституту, діяльність якого спрямована на допомогу державі у виконанні нею певних функцій, визначених Основним Законом.

Адвокатура – це професійне об'єднання, незалежне від органів влади. Це визначено у ч. 1 ст. 5 Закону: «Адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб». Адвокат – не державний службовець, а людина вільної професії, яка є незалежною від державної влади та громадськості – лише за такого статусу адвокатури та адвокатів є можливою ефективна полеміка з державним обвинуваченням, виявлення помилок слідства та суду.

Адвокатура у правовій системі здійснює три найважливіші функції:

1) захист обвинувачуваних (підозрюваних) на досудовому розслідуванні, підсудних у суді першої інстанції, засуджених в апеляційній та касаційній інстанціях;

2) надання правової допомоги громадянам та юридичним особам під час розгляду справ різних категорій (кримінальних, цивільних, адміністративних, конституційних) у судах або інших державних органах (правоохоронні органи, а також органи державної влади й місцевого самоврядування);

3) консультативна робота з надання порад, консультацій населенню і юридичним особам із правових питань.

Втім, основним призначенням адвокатури є надання професійної правничої допомоги кожному, хто її потребує. Право на професійну правничу допомогу є системою правових можливостей, що полягає в отриманні допомоги в реалізації прав, законних інтересів та обов'язків. Таку допомогу може бути надано у формі консультацій із юридичних питань, роз'яснення норм права, представництва інтересів у суді та в інших органах публічної влади, складання документів правового характеру та ін.

Також, слід звернути увагу на думку С. Прилуцького, як зазначає що, при наданні адвокатами кваліфікованої юридичної допомоги одночасно з приватним інтересом захищається й публічний інтерес усього суспільства, який передусім виражається у встановленні режиму законності, своєчасному припиненні порушень прав людини, їх відновленні й запобіганні таким порушенням у майбутньому. Тим самим юридична допомога з боку адвокатури усвідомлюється як одна з важливих гарантій прав особи, реалізація якої забезпечується механізмом співпраці держави і громадянського суспільства. При цьому професійна правова допомога адвокатів при здійсненні правосуддя є важливою запорукою права кожного на доступний та ефективний судовий захист. Водночас, будучи активним учасником механізму правозастосування, і більше того, займаючи самостійне місце у механізмі правосуддя, адвокатура повинна виконувати важливу функцію суспільного контролю у цій сфері [11].

Діяльність адвокатури й держави спрямована на єдино значиму мету – захист прав і свобод людини і тому не може бути протиставлена одна іншій. Так, як і держава, адвокатура здійснює свою діяльність на основі Конституції України, відповідно до якої вищою конституційною цінністю оголошені права і свободи людини, а їх захист – обов'язок держави. Тому відносини адвокатури й державної влади в суспільстві повинні носити рівноправний характер. Держава, яка визначає себе як правова, має бути зацікавлена в тому, щоб адвокатура була високопрофесійним інститутом. Держава повинна забезпечувати незалежність адвокатури й доступність юридичної допомоги; сприяти здійсненню заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів, вживати заходи щодо захисту адвокатів від переслідувань, необґрунтованих обмежень їх професійної діяльності, зауважує А. Козьмініх [12, с. 231]. Тому опозиція адвокатури до держави неможлива, а стосунки між державою та адвокатурою мають розвиватися лише як партнерські, що передбачає відсутність підпорядкованості один одному, наявність кореспондуючих прав і обов'язків, взаємної відповідальності за порушення умов партнерської взаємодії [1].

Як зазначає М. Завальний, представництво інтересів громадян у конституційному, кримінальному, адміністративному, цивільному, господарському судочинстві спрямовано не тільки на задоволення інтересу однієї приватної особи, а й на забезпечення принципу змагальності судового процесу, досягнення істини, захисту прав громадян, і тим самим, на створення демократичної правової держави, проголошеної Конституцією України [13].

Висновки. Адвокатура, хоча й виконує функцію особливої державної ваги – захист прав і законних інтересів громадян, однак не є державною структурою. Здійснення публічно-правових функцій не є монополією органів державної влади або місцевого самоврядування. Окремі недержавні структури у тому числі й адвокатура може також наділятися такими функціями. Адвокатура має виступати одним із самостійних інститутів громадянського суспільства, який активно контролюватиме і стримуватиме державу в її повновадді. Взаємодія органів державної влади й адвокатури повинна здійснюватися на основі партнерства та об'єднання зусиль в умовах побудови правової держави та формування громадянського суспільства в Україні. Адвокатура хоча й не належить до жодної з гілок влади, тим не менш, будучи специфічним суспільно-правовим інститутом, посідає важливе місце в системі соціальних

зв'язків, що забезпечують взаємодію різних гілок влади у державі. Прийняття змін у законодавство, з додержанням принципів такої взаємодії сприятиме досягненню балансу між інтересами інституту адвокатури й держави відповідно до вищої конституційної цінності – забезпечення прав людини, ефективної реалізації адвокатурою її конституційної функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчик Т.Б. Адвокатура й держава: взаємодія в забезпеченні прав і законних інтересів громадян / Т.Б. Вільчик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2014 № 10-1 том 1. С. 62-65.
2. Антошкіна В.К., Картамишева О.Є., Седих К. А. Адвокатура України : навч. посіб. Донецьк : Юго-Восток, 2012. 155 с.
3. Воробьёв А. В., Поляков А. В., Тихонравов Ю. В. Теория адвокатуры. М.: Грань, 2002. 496 с.
4. Пашин С. Государство и гражданское общество, или Игра в орлянку. Индекс/Досье на цензуру. 2001. No 16. URL: <http://www.index.org.ru/journal/16/pashin.html>
5. Резник Г.М. К вопросу о конституционном содержании понятия «квалифицированная юридическая помощь» / Г.М. Резник // Адвокат. – 2007. – № 4.
6. Бойков А.Д. Адвокатам подрезали крылья / А.Д. Бойков, Г.Б. Мирзоев // Адвокатские вести. – 2005. – № 5.
7. Коваль К. «Ручна» адвокатура не потрібна нікому» / К. Коваль [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://lawyersunion.org.ua/?p=4914>.
8. Козьмініх А. В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського су-спільства: автореф. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2008. 18 с.
9. Висновок КРСС No (2013) 16 про відносини між суддями та адвокатами [Електронний ресурс] // Судова влада України. – Режим доступу : <https://court.gov.ua/userfiles/KRES%-20Vusnovok.pdf>.
10. The case for drafting a European convention on the profession of lawyer. Committee on Legal Affairs and Human Rights. Doc. 14453. [Electronic resource]. – Access mode : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24296&lang=en>.
11. Прилуцький С.В. Адвокатура як незалежний інститут громадянського суспільства в конституційному механізмі правосуддя України / С.В. Прилуцький // Вісник кримінального судочинства № 3., 2017 с. 174-183.
12. Козьмініх А.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці / А.В. Козьмініх // Актуальні проблеми політики : зб. наук, праць / ОНЮА. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 36. – С. 228-235.
13. Завальний М.В. Адвокатура в системі недежрваних суб'єктів правоохорони України //Форум права: екстрон. наук. фахове вид. 2017. No 3. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_10.pdf

REFERENCES

1. Vilchyk TB Advocacy and the state: interaction in ensuring the rights and legitimate interests of citizens / T.B. Wilczyk // Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series. Jurisprudence. 2014 № 10-1 Volume 1. pp. 62-65.
2. Antoshkina VK, Kartamyshva OE, Sedykh KA Advocacy of Ukraine: textbook. Donetsk: South-east, 2012. 155 p.
3. Vorobyov AV, Polyakov AV, Tikhonravov Yu. V. Theory of advocacy. M.: Gran, 2002. 496
4. Pashin C. The State and Civil Society, or the Eagle Game. Index / Censorship Dossier. 2001. No 16. URL <http://www.index.org.ru/journal/16/pashin.html>
5. Reznik GM On the question of the constitutional content of the concept of "qualified legal assistance" / G.M. Reznik // Lawyer. – 2007. – № 4.
6. Boykov AD Lawyers had their wings cut off / A.D. Boykov, GB Mirzoev // Lawyers' News. - 2005. - № 5.
7. Koval K. "Manual" advocacy is not needed by anyone" / K. Koval [Electronic resource]. - Access mode: <http://lawyersunion.org.ua/?p=4914>.
8. Kozminykh AV The role of the institute of advocacy in the implementation of the human rights function of civil society: author's ref. ... Candidate of Political Science: special. 23.00.02. Odessa, 2008. 18 p.
9. Opinion No. 16 (2013) of the Consultative Council of European Judges to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the relations between judges and lawyers. Retrieved from <https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf>
10. The case for drafting a European convention on the profession of lawyer. Committee on Legal Affairs and Human Rights. Doc. 14453. [Electronic resource]. – Access mode : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24296&lang=en>
11. Pryluky SV Advocacy as an independent institute of civil society in the constitutional mechanism of justice of Ukraine / S.V. Pryluky // Bulletin of Criminal Procedure № 3., 2017 p. 174-183.
12. Kozminykh AV Advocacy as an institute of civil society in modern science / AV Kozminykh. Kozminykh // Actual problems of politics: collection. Sciences, Works / ONUA. - Odessa: Phoenix, 2009. - Issue. 36. - P. 228-235.
13. Zavalny MV Advocacy in the system of non-fat subjects of law enforcement of Ukraine // Forum prava: ektron. Science. specialties type. 2017. No 3. S. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_10.pdf

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW**

УДК 349.6 (4-672 ЄС)

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-17

**ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄС ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ
ВІДНОСИН У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Беспалова О. В.,

аспірант

Маріупольського державного університету,
м. Маріуполь, 87500, пр. Будівельників 129а,

e-mail: helgathemage@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9701-8703>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Стаття присвячена аналізу екологічної політики країн ЄС щодо регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки. У статті з'ясовано законодавче визначення поняття екологічної безпеки в Україні. Виявлено, що показником, який комплексно відображає різні аспекти стану довкілля, стійкості екологічних систем, а також ефективність державної політики в області екології є індекс екологічної ефективності. Проаналізовано індекс екологічної ефективності в розрізі країн Європейського Союзу. Автором здійснено розрахунок динаміки змін індексу екологічної ефективності для країн ЄС. Проведено поділ країн ЄС за регіонами.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Проаналізовано екологічне законодавство країн ЄС, зокрема, Данії, Словаччини, Франції та Мальти, які мають найвищі показники за індексом екологічної ефективності за 2018 рік в своєму регіоні. Визначено місце України в зазначеному рейтингу. Визначено, що індекс екологічної ефективності за 2020 рік розраховується за новою методикою, тому його вже неможливо використати в ретроспективі. З'ясовано, що підтримання екологічної безпеки є комплексним поняттям, яке охоплює широкий перелік заходів, процедур та напрацьованих практик щодо підтримання безпеки довкілля та безпеки людини на належному їхнього існування рівні, з метою захисту їх від антропогенного впливу та природних змін навколишнього природного середовища.

Висновки. Зроблено висновок про те, що по більшій частині структура та зміст екологічного законодавства країн ЄС схожа з українською, як в плані спеціалізації законів, так і державними структурами, які забезпечують виконання нормативно-правових актів. Однак, низька результативність наших державних служб все ще пов'язана з радянською спадщиною (як у Словаччині). Виокремлено потребу в більш детальному аналізі та окресленні перспектив впровадження в Україні досвіду Данії щодо питань регулювання земельних правовідносин, правил використання добрив, реалізації програм з використання нітратів, можливостей пільг для сільськогосподарських виробників. Визначено, що основним лейтмотивом екологічних політик країн ЄС є озеленення економіки та масштабне використання відновлювальних джерел енергії. Акцентовано увагу на нагальній потребі у проведенні загальнонаціональної політики екологічної просвіти громадян України, починаючи зі шкільного віку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: екологічна безпека, екологічна політика, Європейський Союз, законодавство, індекс екологічної ефективності, державна політика.

**ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СТРАН ЕС
ОТНОСИТЕЛЬНО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ
В СФЕРЕ ПОДДЕРЖАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Беспалова О. В.,

аспірант

Маріупольського державного університета
г. Маріуполь, 87500, пр. Строителей 129а,

e-mail: helgathemage@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9701-8703>

АННОТАЦИЯ: Стаття посвящена анализу экологической политики стран ЕС по регулированию общественных отношений в сфере поддержания экологической безопасности. В статье определено законодательное закрепление понятия экологической безопасности в Украине. Выявлено, что показателем, который способен комплексно отразить различные аспекты состояния окружающей среды, устойчивости экологических систем, а также эффективность государственной политики в области экологии является индекс экологической эффективности. Проанализирован индекс экологической эффективности в разрезе стран Европейского Союза. Автором осуществлен расчет динамики изменений индекса экологической эффективности для стран ЕС. Проведено разделение стран ЕС по регионам.

Проанализировано экологическое законодательство стран ЕС, в частности, Дании, Словакии, Франции и Мальты, которые имеют высокие показатели по индексу экологической эффективности за 2018 в своем регионе. Определено место Украины в указанном рейтинге. Определено, что индекс экологической эффективности за 2020 год

рассчитывался по новой методике, поэтому его невозможно использовать в ретроспективе. Выяснено, что поддержание экологической безопасности является комплексным понятием, которое охватывает широкий перечень мероприятий, процедур и наработанных практик по обеспечению безопасности окружающей среды и безопасности человека на должном для их существования уровне, с целью защиты их от антропогенного воздействия и естественных изменений окружающей среды.

Сделан вывод о том, что по большей части структура и содержание экологического законодательства стран ЕС схожа с украинской, как в плане специализации законов, так и государственными структурами, обеспечивающими выполнение нормативно-правовых актов. Однако, низкая результативность наших государственных служб все еще связана с советским наследием (как в Словакии). Выявлена потребность в более детальном анализе и определении перспектив внедрения в Украине опыта Дании по вопросам регулирования земельных правоотношений, правил использования удобрений, реализации программ по использованию нитратов, возможностей введения льгот для сельскохозяйственных производителей. Определено, что основным лейтмотивом экологических политик стран ЕС является озеленение экономики и масштабное использование возобновляемых источников энергии. Акцентировано внимание на необходимости в проведении полномасштабной политики экологического просвещения граждан Украины, начиная со школьного возраста.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экологическая безопасность, экологическая политика, Европейский Союз, законодательство, индекс экологической эффективности, государственная политика.

ECOLOGICAL POLICY OF EU COUNTRIES REGARDING THE REGULATION OF PUBLIC RELATIONS IN THE FIELD OF MAINTAINING ENVIRONMENTAL SAFETY

Olha Beshalova,

postgraduate student

Mariupol State University

Mariupol, 87500, 129a Budivelnkyiv Ave.,

e-mail: helgathamage@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9701-8703>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the environmental policy of the EU countries on the regulation of public relations in the field of environmental safety. The article clarifies the legislative definition of environmental safety in Ukraine. It was found that the indicator that comprehensively reflects various aspects of the environment, the sustainability of ecological systems, as well as the effectiveness of state policy in the field of ecology is the index of environmental efficiency. The index of ecological efficiency in the context of the countries of the European Union is analyzed. The author calculates the dynamics of changes in the environmental performance index for EU countries. The division of EU countries by regions has been carried out.

Summary of the main research results. The environmental legislation of the EU countries, in particular, Denmark, Slovakia, France and Malta, which have the highest indicators of the environmental efficiency index for 2018 in their region, is analyzed. The place of Ukraine in the specified rating is defined. It is determined that the environmental efficiency index for 2020 is calculated according to the new methodology, so it can no longer be used in retrospect. It is found that maintaining environmental safety is a complex concept that encompasses a wide range of measures, procedures and practices to maintain environmental safety and human security at the proper level of their existence, in order to protect them from anthropogenic impacts and natural changes.

Conclusions. It is concluded that for the most part the structure and content of environmental legislation of the EU is similar to the Ukrainian, both in terms of specialization of laws and government agencies that ensure compliance with regulations. However, the low efficiency of our public services is still linked to the Soviet legacy (as in Slovakia). The need for a more detailed analysis and outline of prospects for the implementation of the Danish experience in Ukraine on the regulation of land relations, rules for the use of fertilizers, implementation of programs for the use of nitrates, opportunities for benefits for farmers. It is determined that the main leitmotif of EU environmental policies is the greening of the economy and large-scale use of renewable energy sources. Emphasis is placed on the urgent need for a comprehensive policy of environmental education of Ukrainian citizens, starting from school age.

KEY WORDS: environmental safety, environmental policy, European Union, legislation, environmental performance index, public policy.

Вступ. До 1987 року та прийняття Резолюцій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) №41/92 і №42/93, які сформулювали та проголосили Всеохоплюючу систему міжнародного миру та безпеки, до якої входило, зокрема, забезпечення та підтримання екологічної безпеки, проблеми навколишнього природного середовища до сфери безпеки входили опосередковано. Дискусії щодо розширення концепції безпеки та включення до неї екологічних питань посилились після закінчення «холодної війни», коли поступово стихла показова військова конфронтація, що дозволило зосередити увагу на більш важливих питаннях миру, економічної та політичної взаємодії, стану довкілля.

Стабільний науково-технічний прогрес має одним з недоліків розвиток глобальної екологічної кризи, яка сьогодні охопила всю планету. Це й демографічні проблеми, і парниковий ефект, забруднення вод світового океану, скорочення біологічного різноманіття, природні катаклізми, епідемії різноманітного характеру, які забирають людські життя. Всі ці та інші екологічні проблеми вже важко вирішити лише в рамках однієї країни, для цього необхідні спільні зусилля науковців, політиків, бізнесменів та урядовців

усіх країн світу. Поступова ліквідація екологічної кризи та підтримання екологічної безпеки у всіх її напрямках – є найбільш актуальним вектором людської діяльності, адже від цього залежить наше майбутнє.

Досвідом для наслідування в даний час можуть поділитись країни Європейського Союзу (далі – ЄС), які за час свого спільного існування сформували чіткі підходи до вирішення екологічних питань.

Дослідженням європейського права навколишнього середовища та екологічної безпеки як предметної сфери його регулювання займались такі вітчизняні та зарубіжні науковці як М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова, А. Кісс, Д. Шелтон та ін. Питання правового забезпечення екологічної безпеки розглядали в своїх наукових працях В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімова, Г.І. Балюк, Т.Г. Ковальчук та ін.

Однак, екологічна ситуація у світі з кожним роком погіршується, що обумовлює постійну потребу в наукових дослідженнях теоретичного та практичного характеру. До того ж, є країни які мають позитивну практику реалізації обґрунтованої та ефективної екологічної політики, яка дозволяє підтримувати екологічну безпеку, і цей досвід необхідно досліджувати та адаптувати під українські реалії.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу екологічної політики країн ЄС з питання регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки з метою використання у цього досвіду в Україні.

Основні результати дослідження. Екологічна безпека є досить новим поняттям в сучасній юридичній науці та законодавстві України. Першим нормативним документом сучасної України, в якому є згадка про екологічну безпеку є Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, який має окремий розділ «Екологічна безпека», в якому передбачено, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. Відповідно до ст. 50 закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 під екологічною безпекою визнано такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. При цьому, екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [1]. Із визначення можна відмітити, що екологічна безпека охоплює дуже широкий спектр правових та екологічних питань, а запорукою забезпечення та підтримання екологічної безпеки є гармонійні та усталені відносини між державою та громадянами. Тож, частіше за все, екологічну безпеку досліджують нерозривно від екологічної політики країни, яка охоплює діяльність державних органів, спрямовану на забезпечення права кожного на безпечне життя і довкілля, та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Невід'ємною частиною екологічної політики є екологічне законодавство. Слід відмітити, що початком екологічної політики ЄС стало прийняття середньострокової Програми дій у сфері навколишнього середовища у 1973 році, коли ще ЄС була Європейським співтовариством. З того часу було прийнято ще шість подібних документів, які містили основні напрямки діяльності союзу по підтриманню сталості екологічних систем, поступового переходу до зеленої економіки та використання відновлювальних джерел енергії. Оскільки Програми затверджуються відповідними рішеннями Європейського Парламенту та Радою ЄС, то мають юридичну силу обов'язкових до виконання актів, на підставі яких кожна окрема країна-член ЄС закріплює на законодавчому рівні власну програму відповідно до своїх екологічних, адміністративних та фінансових можливостей.

Серед великої кількості виданих повноважними органами ЄС нормативно-правових документів у сфері охорони навколишнього середовища відмітимо директиви, які за загальним правилом, повинні бути перенесені до національного законодавства країн-учасниць. Найбільш важливими у сфері підтримання екологічної безпеки є Директива про середовище існування, Рамочна директива про відходи, Рамочна директива про якість повітря, Директива про промислові відходи. В рамках Римського договору, який прийшов на заміну Кіотському протоколу, наразі опубліковано також нові правила щодо загальноєвропейських лімітів викидів парникових газів та правила розподілу квот на аукціонах на період з 2021 по 2030 року.

Але тільки регламентація відносин по підтриманню стабільної екологічної ситуації не є запорукою ефективності виконання юридичних норм, і не здатна відобразити наслідки запровадження екологічної політики. Перед суспільством постало питання винайти такий показник, який би комплексно відображав різні аспекти стану навколишнього природного середовища та життєстійкості її екологічних систем, збереження біорізноманіття, стан протидії зміні клімату, а також ефективність державної політики в області екології. Одним з таких показників сьогодні є запроваджений в 2006 році Центром екологічного права та політики Йельського та Колумбійського університетів спільно з Об'єднаним дослідницьким центром Європейської комісії Індекс екологічної ефективності (EPI – Environmental Performance Index), який базується на 22 показниках, згрупованих в 10-ти категоріях (станом на 2018 рік).

Проаналізувавши дані EPI за період з 2014 по 2018 рік, нами було з'ясовано, що країни-члени ЄС стабільно входять в топ-50 держав (окрім Румунії, як а в 2014 році посідала 86 місце). Цей період було обрано з декількох причин. По-перше, склад ЄС в цей час не змінювався (останньою до об'єднання в 2013 році приєдналась Хорватія), по-друге, кількість країн у вибірці в 2014 році склала 178, порівняно з 132 в 2012 році, і в подальшому, в 2016 році вже було 180 країн (це наразі максимальна кількість для дослідження), по-третє, додалися показники для розрахунку й у вказаний період їх було в середньому 22. Інформація щодо топ-50 країн, за EPI станом на 2018 рік представлена в таблиці 1.

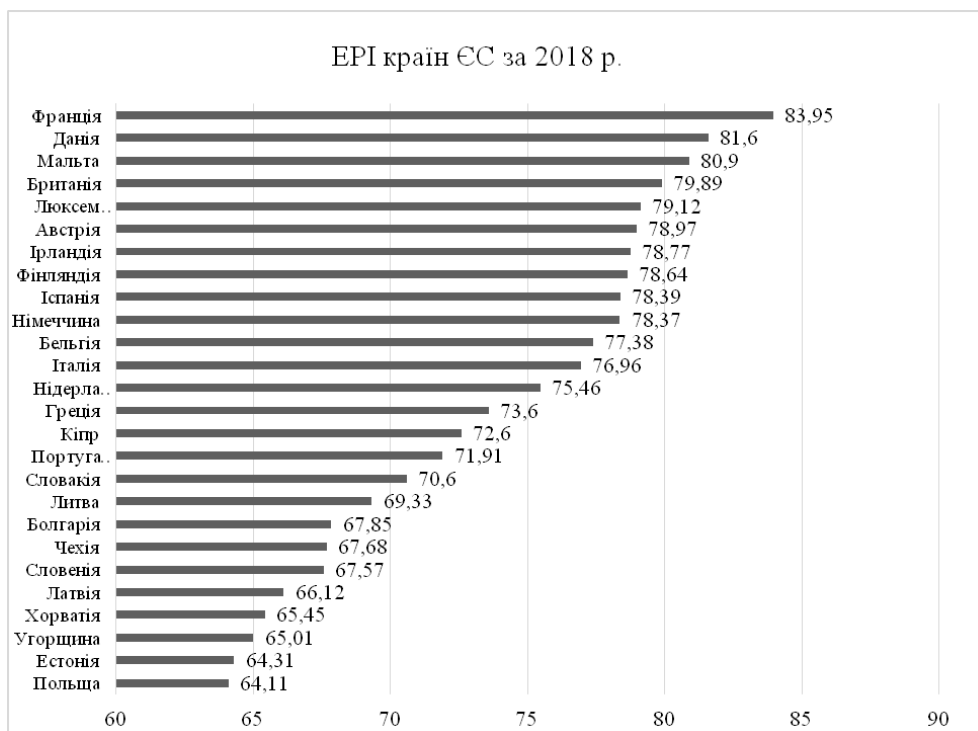
Таблиця 1.

Топ-50 країн за Індексом екологічної ефективності за 2018 рік

Країна	Місце в рейтингу	EPI	Країна	Місце в рейтингу	EPI
Швейцарія	1	87.42	Португалія	26	71.91
Франція	2	83.95	США	27	71.19
Данія	3	81.60	Словаччина	28	70.60
Мальта	4	80.90	Литва	29	69.33
Швеція	5	80.51	Коста-Ріка	30	67.85
Об'єднане Королівство	6	79.89	Болгарія	30	67.85
Люксембург	7	79.12	Катар	32	67.80
Австрія	8	78.97	Чеська Республіка	33	67.68
Ірландія	9	78.77	Словенія	34	67.57
Фінляндія	10	78.64	Тринідад і Тобаго	35	67.36
Ісландія	11	78.57	Сент-Вінсент та Гренадіни	36	66.48
Іспанія	12	78.39	Латвія	37	66.12
Німеччина	13	78.37	Туркменістан	38	66.10
Норвегія	14	77.49	Сейшельські острови	39	66.02
Бельгія	15	77.38	Албанія	40	65.46
Італія	16	76.96	Хорватія	41	65.45
Нова Зеландія	17	75.96	Колумбія	42	65.22
Нідерланди	18	75.46	Угорщина	43	65.01
Ізраїль	19	75.01	Білорусь	44	64.98
Японія	20	74.69	Румунія	45	64.78
Австралія	21	74.12	Домініканська Республіка	46	64.71
Греція	22	73.60	Уругвай	47	64.65
Тайвань	23	72.84	Естонія	48	64.31
Кіпр	24	72.60	Сінгапур	49	64.23
Канада	25	72.18	Польща	50	64.11
			Україна	109	52,87

Джерело: складено автором на підставі [3]

Для наочності представимо показник ЕРІ за 2018 рік в графічному форматі окремо для країн-членів ЄС (рис.1).

Рис. 1. Індекс екологічної ефективності країн ЄС за 2018 рік

Джерело: складено автором самостійно на підставі [2].

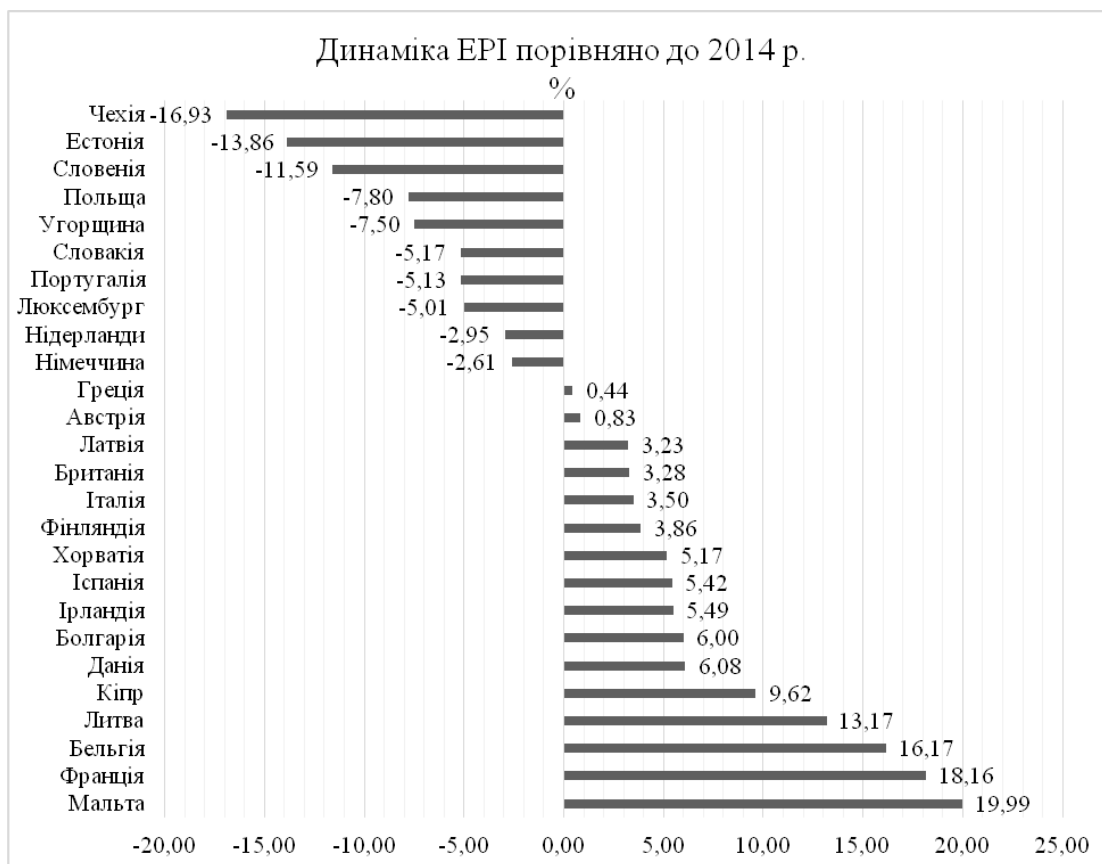
Оскільки шкала виміру зазначено індексу варіюється в діапазоні від 0 до 100, то діаграма підтверджує досить високий рівень ефективності екологічних політик європейських країн.

Слід відмітити динаміку індексу в досліджуваній період, у деяких країнах негативну (рис. 2).

В динаміці можна побачити значну різницю між ефективністю екологічної політики в країнах ЄС, від покращення на 19,99 % у Мальті до від'ємного показника 16,93 % в Чеській Республіці. Такі значні розбіжності обумовлюються, зокрема, різним географічним положенням, стартовими екологічними умовами, фінансуванням та економічними показниками.

За географічним показником умовно ЄС поділено на чотири регіони: південний (Португалія, Іспанія, Італія, Греція, Мальта, Болгарія, Кіпр та Хорватія), східний (Польща, Угорщина, Румунія, Чехія, Словаччина, Словенія), північний (Данія, Естонія, Ірландія, Латвія, Фінляндія, Литва та Швеція) та центральний і північно-західний (Австрія, Бельгія, Німеччина, Люксембург, Нідерланди, Франція, Великобританія, яка вибула зі складу ЄС на початку 2020 року, але в розрахунках вона присутня). Всі вони характеризуються певними особливостями екологічних політик.

Рис. 2. Зміни ЕРІ порівняно з базовим 2014 роком (в розрізі країн ЄС), %.

Джерело: складено автором самостійно.

Для досягнення мети дослідження виберемо з кожного географічного регіону по одній країні, яка посідає краще місце у рейтингу ЕРІ, що дозволить нам на конкретних прикладах проаналізувати екологічне законодавство як складову екологічної політики різних країн ЄС з питання регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки.

Особливістю південного регіону ЄС є аграрна направленість господарювання та розвинена туристична інфраструктура, що обумовлює такі екологічні проблеми як ерозія ґрунтів, забруднення повітря та води, особливо прибережних районів. З цього регіону для дослідження обрано Мальту, яка посідає 4 місце в рейтингу ЕРІ за 2018 рік та має найбільшу позитивну динаміку згідно рис. 2. Екологічне законодавство країни базується на трьох основних джерелах: міжнародні договори, законодавство ЄС та національні нормативно-правові акти. Мальта є учасником як напряму, так і через ЄС, наступних найбільш відомих та значних міжнародних угод: Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, Конвенція ООН з морського права, Конвенція щодо запобігання забруднення моря відходами та іншими викидами, Женевська конвенція про транскордонне забруднення повітря, Базельська конвенція про транскордонні перевезення шкідливих відходів, Віденська конвенція про охорону озонового шару та Орхуська конвенція про доступ до інформації та доступ до правосуддя з питань довкілля [3]. Щодо актів ЄС, то вони налічують більш ніж 200 рішень, які мають пряму юридичну силу та директив, які повинні запроваджуватись в національне законодавство. Основні документи було зазначено вище.

Національне законодавство Мальти щодо забезпечення та підтримання екологічної безпеки представлено законом про охорону навколишнього середовища, а також розгалуженою системою законодавчих актів, які групуються за різними напрямками, такими як, охорона вод, повітря, суші, захист від шуму, управління відходами, збереження біорізноманіття та природи. Головним державним органом, який керує екологічною політикою є Управління з навколишнього середовища та ресурсів.

В останні декілька років уряд Мальти почав запроваджувати масштабну реформу в енергетичному секторі, результатом якої є запровадження політики, сфокусованої на формуванні рівноваги між економічним та екологічним секторами. Дії було направлено на модернізацію енергетичної інфраструктури, включаючи перехід електрогенерації з використання нафти до використання

природного газу. Важливим напрямком також є запровадження програм стимулювання енергетики шляхом надання грантів та податкових кредитів на енергозберігаючі проекти (системи освітлення, теплоізоляція, сонячне опалення, фотоелектричні панелі, сонячні водонагрівачі та вітряні станції). Цими заходами уряд намагається підвищити частку використання поновлюваних джерел енергії, яка складає лише 6% (станом на 2019 рік) від загального обсягу вироблення енергії. Через дефіцит води, який й значною проблемою для Мальти, країна удосконалює регулювання порядку опріснення водних ресурсів та інвестує в заводи по очищенню стічних вод, які повинні знизити навантаження на бюджет в частині надання дотацій для промисловості та сільського господарства [4].

Однак, зусилля держави направлені не тільки на прийняття та запровадження норм, але й на екологічну освіту населення, активне впровадження цифрових державних послуг та інформування різних категорій громадян про їхні права та обов'язки. Наприклад, для фермерів функціонує онлайн-платформа з інформацією про те, як виконувати обов'язки щодо використання нітратів в господарській діяльності; на рівні уряду запроваджено програму по екологічній освіті у школах тощо.

Східний регіон Європи характеризується промисловими забрудненнями повітря та води через присутність в країнах вугільних та хімічних підприємств. Словаччину обрано для дослідження як країну з 28 місцем у рейтингу EPI, який є найвищим серед країн цього регіону. Національне законодавство у сфері екологічної політики та безпеки в Словацькій Республіці представлено Конституцією, яка закріплює право на життєздатне довкілля та обов'язок громадянина захищати та покращувати навколишнє середовище. Кодекси в цій сфері відсутні, серед законодавчої бази слід відмітити закони про відходи, про рибальство, про збір, зберігання та поширення екологічної інформації, про оцінку впливу на довкілля, про охорону атмосферного повітря, про воду та інші [5].

Вищим органом, який наділений обов'язками керування екологічною політикою є Міністерство навколишнього середовища. Функціонують також районні відділення, яких налічується 72, та Словацька екологічна інспекція. Система органів державної влади представлена муніципалітетами та спеціальними установами із захисту окремих екологічних сфер (наприклад, рибальства). Можливо через таку розгалужену систему управління в країні відмічають слабку реалізацію законодавчих норм.

Країна значною мірою залежить від атомної енергетики, близько 54% енергоспоживання покладається на це джерело, і станції продовжують будувати. На поновлювані джерела енергії припадає лише 6,8% виробництва енергії (станом на 2019 рік) [6]. В 2019 році уряд Словаччини ухвалив нову екологічну стратегію під назвою «Зелена Словаччина – Стратегія екологічної політики Словацької республіки до 2030 року». До цього діяла програма 1993 року, яка жодного разу не переглядалась. Основними напрямками нової стратегії є три напрямки: захист води та біорізноманіття, атмосферного повітря, а також запровадження та підтримання зеленої економіки. Окремо акцентовано увагу на покращенні стану національних парків та лісів країни [7].

Країни північного регіону ЄС відрізняються гармонійним розвитком та раціональним використанням природних ресурсів. Цей регіон представлено Данією, яка має 3 місце за індексом EPI. Ця країна має довгу історію розвитку екологічної політики, перший комплексний природоохоронний акт видано у 1973 році на базі раніше прийнятих (деякі з них сягали XIX століття) законів про охорону здоров'я, забруднення водотоків та регулювання відносин з сусідніми країнами з приводу недопущення забруднень довкілля промисловістю та фермерськими господарствами. Трохи раніше, в 1971 році було створено Міністерство охорони навколишнього середовища (з 1971 по 1973 роки воно називалось Міністерством по боротьбі з забрудненнями). Вже при формуванні Міністерства відмічається децентралізація. На центральному рівні Міністерство як вищий державний орган керує основними екологічними завданнями, муніципалітетам на місцях дозволяється видавати дозволи, проводити контроль та інспектування суб'єктів господарювання. Серед державних інститутів слід також відмітити наявність Міністерства клімату та енергетики, Екологічної економічної ради, Агентства з охорони навколишнього середовища, Агентство та Датське агентство природи.

Основним екологічним нормативно-правовим актом виступає закон про охорону навколишнього природного середовища. На рівні з ним існують закони про хімічні речовини та продукти, про забруднення ґрунтів та про екологічну відповідальність. Оскільки 60% від загальної площі країни займають сільськогосподарські угіддя характерною рисою екологічної політики Данії є правила використання добрив та рослин в сільському господарстві та національні програми з використання нітратів [8].

З метою вирішення питань якості та очищення повітря уряд Данії запровадив в 2010 році податок на викиди азоту, а також інвестовано в систему екологічно чистого громадського транспорту. Одним з амбітних планів для країни є запровадження програми на підставі енергетичної угоди з Folketing, згідно якої 100% електроенергії до 2030 року повинно бути отримано з відновлювальних джерел енергії. В рамках цього проекту заплановано будівництво трьох крупних офшорних вітроелектростанцій та зниження податків для осіб та суб'єктів господарювання, які використовують відновлювальні джерела енергії для своїх потреб [9].

Центральний та північно-західний регіон ЄС представлено Францією, яка займає 2 місце серед країн світу за рейтингом ЕРІ за 2018 рік. Основні принципи екологічного права викладено в Екологічній Хартії 2004 року, яка є частиною Конституції країни. На відміну від країн, які розглядалися, Франція має Екологічний кодекс, який містить значну кількість законів та наказів, що стосуються безпеки довкілля, зокрема, правила щодо збереження природних ресурсів, порядок моніторингу небезпечних видів діяльності, порядок розрахунку екологічних оцінок та регулювання громадських екологічних ініціатив. Французьке законодавство також має Гірський та Енергетичний кодекс, Кодекс з охорони здоров'я. Вищий орган влади в екологічній сфері представлено Міністерством з екологічних та інклюзивних перехідних процесів, який здійснює свою політику через п'ять генеральних управлінь: енергії та клімату; інфраструктури, транспорту та моря; планування, житла та природи; попередження технологічних ризиків; цивільної авіації. Ще одним державним органом у сфері підтримання екологічної безпеки є Генеральна рада з навколишнього середовища та сталого розвитку, яка має на меті консультування уряду з екологічних питань. Рада є спеціальним органом, що займається оцінкою впливу державних та приватних екологічних проєктів на довкілля.

Франція має розгалужену систему адміністративних органів, які займаються спеціальними екологічними питаннями, зокрема, ядерною безпекою, радіоактивними відходами тощо, а також місцеву владу, яка користується адміністративними засобами по відношенню до порушників екологічної безпеки.

Корисною є французька практика з приводу доступу громадян до екологічної інформації та участі громадськості у вирішенні екологічних питань. У країні існує Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією. Крім того, будь-яке публічне адміністративне рішення, план або проєкт, який може вплинути на стан довкілля, повинен бути наданий на розгляд громадян відповідної місцевості. Громадськість може представляти свої спостереження, думки та коментарі, зокрема, через інтернет [10].

Серед проблемних питань Франції аналітики називають державні плани по скороченню використання атомної енергії з 75% до 50% до 2025 року, які пов'язано зі збільшенням використання відновлювальних джерел енергії [11].

У червні 2020 року було опубліковано новий рейтинг країн за ЕРІ, який вже групує країни за 11 категоріями екологічних проблем, використовуючи 32 показники ефективності. Оскільки кількість показників змінилась, це впливає як на загальний рейтинг країн, так і на динаміку змін порівняно з базовим 2014 роком, в якому було використано меншу кількість показників. Вважаємо, що подібні зміни повинні зробити ЕРІ більш точним, однак, нова методика унеможливує співставлення рейтингових показників у ретроспективі.

Висновки. Екологічна безпека охоплює широкий спектр суспільних відносин із забезпечення та підтримання необхідного для життя людини, а також, існування та збереження біорізноманіття, навколишнього природного середовища. Процес підтримання екологічної безпеки на належному для життя рівні є складним та багатограним, що включає комплекс заходів, процедур та напрацьованих практик в екологічній площині. Європейські країни та світ вже давно використовують дефініції «environmental safety», «environmental policy» та «environmental law», і все активніше працюють в напрямку запровадження нових методів зменшення антропогенного впливу на довкілля в рамках національних екологічних політик.

Аналіз законодавств країн ЄС показує сформовану та працюючу адміністративну та нормативно-правову системи в екологічній галузі. Слід відмітити, що система законодавства країн ЄС має схожості з українською та представлена Конституціями країн, законом про охорону навколишнього природного середовища та законами за спеціалізацією (про охорону вод, суші, повітря тощо). Вітчизняна кодифікація екологічних норм подібна до існуючої у Франції, що є позитивним для України показником. Система органів влади, які забезпечують охорону довкілля у країнах ЄС, представлена профільними міністерствами, інспекціями, агентствами та управліннями. Щодо стану забезпеченості законодавчих норм та розгалуженістю державного апарату, який відповідальний за їхнє виконання, Україна більше тяжіє до практики Словаччини, що по більшій частині можна аргументувати радянською спадщиною моделі державного управління.

Корисною практикою для України, як для держави з 70% території, займаними сільськогосподарськими угіддями, може стати політика Данії щодо правил використання добрив, затвердження та реалізації програм з використання нітратів (з пільгами для сільськогосподарських підприємств, які не використовують нітрати тощо), а також поступове озеленення економіки та використання відновлювальних джерел енергії.

Крім цього, в рамках екологічної політики європейських країн щодо забезпечення та підтримання екологічної безпеки проводиться активна робота по екологічній освіті як на базі шкіл всіх рівнів, так і у сфері вищих навчальних закладів, що також потрібно активно впроваджувати в українській системі освіти. Існує нагальна потреба у формуванні та постійному підвищенні рівня правосвідомості громадян, забезпеченні їхнього доступу до екологічної інформації та можливостям по отриманню цього доступу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. №1264. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення 05.11.2020 р.)
2. Индекс экологической эффективности. Гуманитарный портал. ISSN 2310-1792. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2016/02/epi2018.pdf> (дата звернення 05.11.2020 р.)
3. R. Galea Cavallazzi, R. Gatt. Environment and climate change in Malta. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=24a7be19-1e87-4fcc-ae16-bf24f4565494> (дата звернення 05.11.2020 р.)
4. Malta's sustainable development vision for 2050. Ministry for the environmental, sustainable development and climate change. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://meae.gov.mt/en/Public_Consultations/MSDEC/Documents/Malta's%20Sustainable%20Development%20Vision%20for%202050.pdf (дата звернення 05.11.2020 р.)
5. Slovakia : Environmental and climate change law 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://iclg.com/practice-areas/environment-and-climate-change-laws-and-regulations/slovakia> (дата звернення 05.11.2020 р.)
6. Slovakia. Sustainable governance indicators. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sgi-network.org/2019/Slovakia> (дата звернення 05.11.2020 р.)
7. Envirostratégia 2030. Ministerstvo životného prostredia SR. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.minzp.sk/iep/strategicke-materialy/envirostrategia-2030/> (дата звернення 05.11.2020 р.)
8. Denmark: Environmental Issues, Policies and Clean Technology. How clean is your country? [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.azocleantech.com/article.aspx?ArticleID=555> (дата звернення 05.11.2020 р.)
9. Denmark. Sustainable governance indicators. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.sgi-network.org/2018/Denmark/Environmental_Policies (дата звернення 05.11.2020 р.)
10. France : Environmental and climate change law 2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://iclg.com/practice-areas/environment-and-climate-change-laws-and-regulations/france> (дата звернення 05.11.2020 р.)
11. France. Sustainable governance indicators. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sgi-network.org/2019/France> (дата звернення 05.11.2020 р.)

REFERENCES

1. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha : Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. №1264. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
2. Yndeks ekolohycheskoj efektyvnyosti. Humanitarnyi portal. ISSN 2310-1792. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2016/02/epi2018.pdf> (data zvernennia 05.11.2020 r.) [In Russian].
3. R. Galea Cavallazzi, R. Gatt. Environment and climate change in Malta. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=24a7be19-1e87-4fcc-ae16-bf24f4565494> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
4. Malta's sustainable development vision for 2050. Ministry for the environmental, sustainable development and climate change. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://meae.gov.mt/en/Public_Consultations/MSDEC/Documents/Maltas%20Sustainable%20Development%20Vision%20for%202050.pdf (data zvernennia 05.11.2020 r.)
5. Slovakia : Environmental and climate change law 2020. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://iclg.com/practice-areas/environment-and-climate-change-laws-and-regulations/slovakia> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
6. Slovakia. Sustainable governance indicators. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.sgi-network.org/2019/Slovakia> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
7. Envirostratégia 2030. Ministerstvo životného prostredia SR. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.minzp.sk/iep/strategicke-materialy/envirostrategia-2030/> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
8. Denmark: Environmental Issues, Policies and Clean Technology. How clean is your country? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.azocleantech.com/article.aspx?ArticleID=555> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
9. Denmark. Sustainable governance indicators. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.sgi-network.org/2018/Denmark/Environmental_Policies (data zvernennia 05.11.2020 r.)
10. France : Environmental and climate change law 2020. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://iclg.com/practice-areas/environment-and-climate-change-laws-and-regulations/france> (data zvernennia 05.11.2020 r.)
11. France. Sustainable governance indicators. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.sgi-network.org/2019/France> (data zvernennia 05.11.2020 r.)

УДК 341.215.4

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-18

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВОЗАХИСНИКІВ НА МІЖНАРОДНОМУ РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Варнавська К. А.,

аспірантка кафедри міжнародного
і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: varnavska06@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1257-089>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Питання щодо захисту і заохочення поваги до основоположних прав і свобод людини, гарантованих Міжнародною Хартією, неухильно перебуває на міжнародному порядку денному. Хоча основне зобов'язання щодо забезпечення прав людини покладається на держави, як основних суб'єктів міжнародного права, важливу роль у цій сфері відіграють правозахисники. Діяльність правозахисників, право яких «індивідуально і спільно з іншими, заохочувати і прагнути захищати і здійснювати права людини й основні свободи на національному та міжнародному рівнях» закріплено Декларацією Організації Об'єднаних Націй 53/144 (1998), часто пов'язано зі значними ризиками. Так, правозахисники нерідко самі стають жертвами порушень прав людини, висвітлюючи гострі ситуації порушень прав людини під час збройних конфліктів, з боку органів державної влади або інших суб'єктів приватного сектору. Такі випадки стають не лише порушення прав людини правозахисників, а й становлять загрозу для демократичного суспільства й верховенства прав у цілому. Існування такої ситуації вимагає ефективного та своєчасного реагування з боку держав та міжнародних організацій, зокрема на міжнародному регіональному рівні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті проаналізовано положення міжнародно-правових актів регіонального характеру (Африканський Союз, Організація Американських Держав, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі тощо) щодо становища правозахисників. Зазначено, що Декларація Організації Об'єднаних Націй про правозахисників (1998 р.) слугує зрілим актом у цій галузі. Крім цього, у статті наголошено на необхідності вироблення та прийняття у межах регіональних організацій актів щодо правового становища правозахисників та гарантій їхньої діяльності, які враховують специфіку географічного регіону. Зазначено також, що на міжнародному регіональному рівні створено відповідні моніторингові органи (Спеціальний доповідач з питань про правозахисників, Комісара з прав людини, Доповідач з питань правозахисників і органів правосуддя тощо), функції яких полягають у дослідженні правового становища правозахисників, збиранні інформації щодо порушення їхніх прав людини, найкращих видів практики у боротьбі з такими порушеннями. Крім цього, функціонування таких моніторингових органів та урахування їхніх напрацювань в удосконалення правової основи у цій галузі мають важливе значення для вироблення і єдиного уніфікованого юридично обов'язкового акта, щодо становища правозахисників на міжнародному рівні.

Висновки. Правова основа щодо становища правозахисників та гарантій їхньої діяльності на міжнародному регіональному рівні (АС, ОАД, ОБСЄ, РС тощо) побудована на основі Декларації ООН про правозахисників (1998 р.). Разом з тим, у прийнятих регіональних актах (резолуції, декларації, керівні принципи тощо) закріплено гарантії та заходи захисту прав правозахисників з урахуванням специфіки географічного регіону, культурних особливостей, традицій, віросповідання. Крім цього, в межах регіональних організацій створено спеціальні моніторингові органи та процедури, до повноважень яких входить діяльність щодо вивчення ситуацій порушення прав людини правозахисників, вироблення рекомендацій державам задля запобігання та викорінення таких порушень та узагальнення і поширення найкращих видів практики у цій сфері.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міжнародні міждержавні організації, правозахисник, права людини, право на захист, спеціальні процедури.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВООЩИТНИКОВ НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Варнавская К. А.,

аспирантка кафедры международного
и европейского права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: varnavska06@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1257-089>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Вопросы защиты и поощрения уважения к основополагающим правам и свободам человека, гарантированных Международной Хартией, неуклонно находится на международной повестке дня. Хотя основное обязательство по обеспечению прав человека возлагается на государства, как основных субъектов международного права, важную роль в этой сфере играют правозащитники. Деятельность правозащитников, право которых «индивидуально и совместно с другими, поощрять и стремиться защищать и осуществлять права человека и основные свободы на национальном и международном уровнях» закреплено Декларацией Организации Объединенных Наций 53/144 (1998) часто связано со значительными рисками. Так, правозащитники нередко сами становятся жертвами нарушений прав человека, освещая острые ситуации нарушений прав человека во время вооруженных конфликтов, со стороны органов государственной власти или других субъектов частного сектора. Такие случаи становятся не только нарушением прав человека правозащитников, но и представляют угрозу для демократического общества и верховенства права в целом. Существование такой ситуации требует эффективного и своевременного реагирования со стороны государств и международных организаций, в частности на международном региональном уровне.

Основные результаты исследования. В статье проанализированы положения международно-правовых актов регионального характера (Африканский Союз, Организация Американских Государств, Совет Европы, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе и т.д.) о положении правозащитников. Отмечено, что Декларация Организации Объединенных Наций о правозащитниках (в 1998 г.) служит образцовым актом в этой области. Кроме этого, в статье отмечена необходимость выработки и принятия в рамках региональных организаций актов касательно правового положения правозащитников и гарантий их деятельности, учитывающих специфику географического региона. Отмечено также, что на международном региональном уровне созданы соответствующие мониторинговые органы (Специальный докладчик по вопросу о правозащитниках, Комиссар по правам человека Докладчик по вопросу правозащитников и органов правосудия и т.д.), функции которых заключаются в исследовании правового положения правозащитников, сборе информации о нарушении их прав человека, лучших видов практики в борьбе с такими нарушениями. Кроме этого, функционирование таких мониторинговых органов и учет их наработок в совершенствование правовой основы в этой области имеют важное значение для выработки единого унифицированного юридически обязательного акта о положении правозащитников на международном уровне.

Выводы. Правовая основа касательно положения правозащитников и гарантий их деятельности на международном региональном уровне (АС, ОАГ, ОБСЕ, СЕ и т.д.) построена на основе Декларации ООН о правозащитниках (1998 г.). Вместе с тем, в принятых региональных актах (резолюции, декларации, руководящие принципы и т.д.) закреплены гарантии и меры защиты прав правозащитников с учетом специфики географического региона, культурных особенностей, традиций, религии. Кроме этого, в рамках региональных организаций созданы специальные мониторинговые органы и процедуры, в полномочия которых входит деятельность по изучению ситуаций нарушения прав человека правозащитников, выработка рекомендаций государствам для предотвращения и искоренения таких нарушений, а также обобщения и распространения лучших видов практики в этой сфере.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международные межправительственные организации, правозащитник, права человека, право на защиту, специальные процедуры.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DEFENDERS AT THE INTERNATIONAL REGIONAL LEVEL

Karolina Varnavskaya,

postgraduate student
of the Department of International
and European Law of the Law Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: varnavska06@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1257-089>

ANNOTATION: *Introduction.* The issue of protecting and promoting respect for fundamental human rights and freedoms guaranteed by the International Charter is firmly on the international agenda. Although the primary responsibility for ensuring human rights rests with States as key actors in international law, human rights defenders play an important role in this area. The activities of human rights defenders, whose right «individually and in association with others, to promote and to strive for the protection and realization of human rights and fundamental freedoms at the national and international levels» enshrined in United Nations Declaration 53/144 (1998), often involve significant risks. For example, human rights defenders themselves often fall victim to human rights abuses. Such cases not only violate the human rights of human rights defenders, but also pose a threat to a democratic society and the rule of law in general. The existence of such a situation requires an effective and timely response from states and international organizations, in particular at the international regional level.

The main results of the study. The article analyzes the provisions of international regional legal acts (African Union, Organization of American States, Council of Europe, Organization for Security and Cooperation in Europe etc.) on the situation of human rights defenders. It is noted that the United Nations Declaration on Human Rights Defenders (1998) serves as a model act in this area. The article emphasizes the need to develop and adopt within regional organizations acts on the legal status of human rights defenders and guarantees of their activities, which take into account the specifics of the geographical region. It is also noted that at the international regional level there are relevant monitoring bodies (Special Rapporteur on the Situation of Human Rights Defenders, Commissioner for Human Rights, Rapporteur on Human Rights Defenders and Justice Operators etc.), whose functions are to study the legal status of human rights defenders, collect information on violations human best practices in combating such violations.

Results. The legal basis for the status of human rights defenders and guarantees of their activities at the international regional level (AU, OAS, OSCE, CoE, etc.) is based on the UN Declaration on Human Rights Defenders (1998). At the same time, the adopted regional acts (resolutions, declarations, guidelines, etc.) enshrine guarantees and measures to protect the rights of human rights defenders, taking into account the specifics of the geographical region, cultural characteristics, traditions, religion. In addition, special monitoring bodies and procedures have been established within regional organizations to investigate human rights violations of the defenders, develop recommendations to states to prevent and eradicate such violations, and generalize and disseminate best practices in this area.

KEY WORDS: international intergovernmental organizations, human rights defender, human rights, right to protection, special procedures.

Вступ. Питання щодо захисту і заохочення поваги до основоположних прав і свобод людини, гарантованих Міжнародною Хартією, неухильно перебуває на міжнародному порядку денному. Хоча основне зобов'язання щодо забезпечення прав людини покладається на держави, як основних суб'єктів міжнародного права, важливу роль у цій сфері відіграють правозахисники. Діяльність правозахисників, право яких «індивідуально і спільно з іншими, заохочувати і прагнути захищати і здійснювати права людини й основні свободи на національному та міжнародному рівнях» закріплено Декларацією Організації Об'єднаних Націй 53/144 1998 року, часто пов'язано зі значними ризиками. Так, правозахисники нерідко самі стають жертвами порушень прав людини, висвітлюючи гострі ситуації порушень прав людини під час збройних конфліктів, з боку органів державної влади або інших суб'єктів приватного сектору. Такі випадки стають не лише порушення прав людини правозахисників, а й становлять загрозу для демократичного суспільства й верховенства прав у цілому. Існування такої ситуації вимагає ефективного та своєчасного реагування з боку держав та міжнародних організацій, зокрема на міжнародному регіональному рівні. Означене зумовлюється тим, загрозливі виклики правозахисній діяльності можуть мати значні відмінності залежно від географічного регіону її здійснення з огляду на особливості правових систем, віросповідання, культури, традицій тощо.

Стан дослідження. Слід зазначити, що питання щодо правового статусу правозахисників на міжнародному рівні не було предметом комплексного дослідження у науці міжнародного публічного права. Окремі питання щодо захисту прав і основоположних свобод людини висвітлювалися у роботах національних та зарубіжних науковців, таких як. В. Гутник, О. Київець, О. Мережко, О. Сенаторова, Т. Сироїд, Л. Фоміна та ін. Разом з тим, означена проблематика потребує ґрунтового дослідження.

Мета статті полягає у проведенні аналізу положень міжнародно-правових актів регіонального рівня щодо організаційно-правового механізму захисту правозахисників.

Для досягнення означеної мети поставлено такі **завдання**: проаналізувати міжнародно-правові акти регіонального рівня щодо забезпечення прав людини правозахисників; охарактеризувати організаційний механізм у сфері забезпечення прав правозахисників на міжнародному регіональному рівні.

Викладення основного матеріалу.

Незалежна й неупереджена діяльність правозахисників, які висвітлюють питання щодо державної політики в галузі прав людини, випадки систематичних або масових порушень прав і свобод, гарантованих міжнародними угодами в цій сфері та закріплених у національному законодавстві держав, забезпечують захист жертв порушень прав людини, сприяють їх доступу до ефективних засобів правового захисту і відшкодування, відіграє важливу роль для заохочення і просування прав людини, демократії та верховенства права. Разом з тим, така діяльність може мати негативні наслідки для самих правозахисників у вигляді порушення їхніх прав людини. Вони можуть ставати жертвами страт, катувань, побиття, самовільного арешту та затримання, погроз вбивством, переслідувань та наклепів, а також обмеження свободи пересування, вираження поглядів, об'єднання і зібрань. Такі порушення можуть бути спрямовані на самих правозахисників, організації та механізми, за допомогою яких вони працюють або на членів їхніх сімей. Деякі правозахисники піддаються більшому ризику через природу прав, які вони захищають або стикаються з ризиками, які є гендерно мотивованими і вимагають особливої уваги [1, с. 10]. Крім цього, ситуації щодо порушень прав правозахисників у зв'язку із здійсненням ними їхньої роботи, можуть мати значні відмінності у різних географічних регіонах світу, що зумовлено особливостями правових систем, віросповідання, культури, традицій тощо.

З огляду на означене в межах міжнародних регіональних організацій було прийнято низку правових актів у цій сфері та засновано контрольні й моніторингові органи, діяльність яких спрямована на вивчення ситуацій щодо порушення прав людини правозахисників, вироблення рекомендацій державам задля запобігання та викорінення таких порушень та криміналізації відповідних діянь з урахуванням відповідної регіональної специфіки та універсального міжнародного досвіду.

Так, зокрема, в межах Організації Африканської Єдності (з 2002 р. – Африканський Союз), під час першої конференції міністрів з прав людини у 1999 р., було прийнято Декларацію і План дій Гранд-Бей (Маврикій), у положеннях яких було відзначено, що прийняття Декларації Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про захист правозахисників на 54-годинній сесії Комісії ООН з прав людини знаменує собою важливий поворотний момент, і закликало уряди африканських країн зробити відповідні кроки щодо здійснення Декларації в Африці (п. 19) [2].

У положеннях Кігалійської декларації, що була прийнята за підсумками Першої конференції міністрів Африканського союзу (далі – АС) з прав людини в Африці (2003 р.) також було визнано важливу роль організацій громадянського суспільства в цілому і правозахисників зокрема в заохоченні та захисті прав людини в Африці, і закликало держави-члени та регіональні установи захищати їх і заохочувати участь організацій громадянського суспільства у процесах прийняття рішень з метою консолідації представницької демократії та сталого розвитку (п. 28) [3].

Питанню правового становища правозахисників було приділено увагу й у Керівних принципах щодо свободи асоціацій та зібрань в Африці (2017 р.), зокрема, наголошено на тому, що обмеження прав на свободу асоціацій та зібрань обмежують потенціал для вільної суспільної сфери і відкритого демократичного суспільства, а обмеження на незалежне громадянське суспільство перешкоджають діяльності правозахисників і просуванню прав людини [4].

У 2019 році Африканська комісія з прав людини і народів, на своїй 65-й черговій сесії, що проходила з 21 жовтня по 10 листопада 2019 р. в Банжулі, Гамбія, наголосила на необхідності дотримання на континентальному рівні конвенцій та інших стандартів і керівних принципів, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй, зокрема, Декларації ООН про правозахисників (1998 р.), та постановила розробити Африканську декларацію про підвищення ролі правозахисників і їх захисту в Африці [5].

Крім цього, резолюцією АСНР/Res.69 (XXXV)04 Африканської комісії з прав людини і народів (2004 р.) було визнано значущість роботи правозахисників у просуванні прав людини, демократії та верховенства закону в Африці та, разом із цим, зазначено про серйозну стурбованість триваючими порушеннями щодо окремих осіб і членів їхніх сімей, груп або організацій, які працюють над заохоченням і захистом прав людини і народів, а також зростаючими ризиками, з якими стикаються правозахисники в Африці. З урахуванням означеного, Комісія ухвалила заснувати посаду Спеціального доповідача з питання про правозахисників. До мандату Спеціального доповідача було включено низку повноважень, зокрема: шукати, одержувати, вивчати інформацію про становище правозахисників в Африці і діяти відповідно до неї; подавати звіти на кожній черговій сесії Африканської комісії; співпрацювати і брати участь у діалозі з державами-членами, національними правозахисними установами, відповідними міжурядовими органами, міжнародними та регіональними механізмами захисту правозахисників та іншими зацікавленими сторонами; розробляти і рекомендувати ефективні стратегії для кращого захисту правозахисників; підвищувати обізнаність та сприяти здійсненню Декларації ООН про правозахисників в Африці [6].

Резолюцією АСНПР / Res.273 (LV) 2014 було розширено сферу дії мандату Спеціального доповідача, включивши в нього питання, що стосуються репресалій щодо правозахисників. Так, зокрема, Комісія зазначила, що мандат Спеціального доповідача з питання про правозахисників не охоплює конкретного питання про моніторинг репресалій щодо правозахисників, які співпрацюють з африканською системою прав людини та виказала рішучість боротися з усіма перешкодами та всіма формами насильства і репресалій проти них. З огляду на це, мандат Спеціального доповідача було розширено такими повноваженнями: збирати інформацію та здійснювати ефективний розгляд випадків репресалій; документувати та вести бази даних про випадки репресалій, доведених до його / її відома; надавати Комісії рекомендації щодо вжиття невідкладних заходів для розгляду конкретних випадків репресалій; подавати звіти про репресії на кожній черговій сесії Комісії у звіті про діяльність Спеціального доповідача; забезпечувати відстеження зареєстрованих випадків [7].

У 2018 році Африканська комісія з прав людини і народів, зауваживши щодо зростаючого числа нападів на свободу асоціацій та зібрань в Африці, особливо у світлі поточних проблем, що характеризуються поступовим обмеженням цивільного простору, прийняттям/переглядом деякими державами законодавчих і нормативних положень, які значно обмежують здійснення право на свободу асоціацій і зібрань правозахисників і організацій громадянського суспільства та зазіхає на здійснення громадянином права на свободу асоціації, зборів і вираження думки, вирішила створити терміном на два роки Групу на підтримку мандата Спеціального доповідача з питання про правозахисників і репресії в Африці, якій було доручено просувати і контролювати ефективне здійснення Керівних принципів зі свободи асоціації і зборів в Африці. Членами групи було призначено низку організацій, серед яких: Міжнародна служба з прав людини (ISHR); Інститут прав людини та розвитку в Африці (IHRDA); Західноафриканська мережа правозахисників (WANHRDN); проект «Правозахисники на Сході та в Африці Рогу» (EHAHRDP); Африканський центр демократії та прав людини (ACDHRS); Каїрський інститут досліджень прав людини (CIHRS); Мережа правозахисників Центральної Африки (REDHAC); Інститут прав людини Південної Африки (HURISA); Мережа африканських національних правозахисних установ (NANHRI); Міжнародний центр некомерційного права (ICNL); Associação Justiça, Paz e Democracia (AJPD); Мережа правозахисників Південної Африки (SAHRDN); Північноафриканська мережа правозахисників; Всесвітній рух за права людини (FIDH) та ін. [8].

Варто зазначити, що питанню правового становища правозахисників було приділено увагу в межах Організації Американських держав (далі – ОАД). Так, Комісія у своєму річному звіті за 1998 рік підкреслила важливість і етичний аспект роботи, що виконується окремими особами й організаціями, які займаються просуванням, моніторингом і наданням консультацій в галузі прав людини. Комісія також рекомендувала державам-членам ОАД вжити всіх необхідних заходів для захисту фізичної недоторканності правозахисників і забезпечення їх можливості працювати в належних умовах (Розділ VII, рекомендація 4). Після того, як ці рекомендації були представлені державам-членам, Генеральна асамблея ОАД прийняла резолюцію 1671, під назвою «Правозахисники в Північній і Південній Америці: підтримка окремих осіб, груп і організацій громадянського суспільства, які працюють над просуванням і захистом прав людини в Північній і Південній Америці». У цій резолюції Генеральна Асамблея доручила Постійній раді в координації з Міжамериканською комісією продовжити вивчення питання про правозахисників у регіоні. У 2001 році Генеральна Асамблея звернулася до Комісії з проханням розглянути можливість підготовки дослідження в цій галузі (AG/RES.1818).

У 2001 році з урахуванням прохання Генеральної Асамблеї, а також зацікавленості громадянського суспільства в тому, щоб в Міжамериканській комісії був координатор, який би стежив за проблемою правозахисників, Виконавчий секретаріат прийняв рішення створити Групу з прав людини правозахисників, роль якої полягає в координації діяльності Виконавчого секретаріату в цій галузі і, зокрема, у відстеженні становища правозахисників у всьому регіоні [9].

Крім цього, під час своєї 141-ї сесії, що відбулася в березні 2011 року, Комісія прийняла рішення про створення Управління доповідача з питань правозахисників з урахуванням отриманих петицій та в інтересах підвищення обізнаності про важливу роль прав людини правозахисників та органів правосуддя. Згодом, підрозділ було перетворено на Канцелярію доповідача.

Канцелярія Доповідача надає підтримку у спеціалізованому аналізі петицій, поданих Міжамериканській комісії щодо передбачуваних порушень прав людини правозахисників і осіб, які беруть участь у системі правосуддя (органи правосуддя). Канцелярія Доповідача також підтримує Комісію, готуючи дослідження про становище правозахисників і працівників системи правосуддя і, зокрема, про перешкоди, з якими вони стикаються під час виконання своєї роботи. Ці дослідження спрямовані на те, щоб допомогти визначити і розробити міжнародні стандарти захисту правозахисників і працівників системи правосуддя, а також надати державам рекомендації щодо належного дотримання їхніх міжнародних зобов'язань.

Канцелярія доповідача за попередньою згодою держави може відвідувати країни регіону. Під час цих візитів Канцелярія Доповідача встановлює контакти з державними органами та організаціями

громадянського суспільства. Ці відвідування дозволяють Комісії, і зокрема Канцелярії доповідача, більше дізнатися про проблеми, з якими стикаються правозахисники й органи правосуддя в регіоні, і дати рекомендації державам з метою забезпечення дотримання і здійснення прав людини.

Канцелярія Доповідача бере участь у пропагандистській діяльності, пов'язаної із захистом прав людини правозахисників і організаторів правосуддя. Наприклад, він бере участь у семінарах, конференціях, спеціальних зустрічах та семінарах, присвячених становищу правозахисників і органів правосуддя, механізмів їх захисту та міжнародним зобов'язанням, взятим на себе державами, серед іншого [9].

Підтримка роботи правозахисників, їх захист і створення сприятливих умов для їх діяльності лежать в основі мандату Комісара. Комісар допомагає державам-членам у виконанні їх зобов'язань у цьому відношенні, надаючи поради і рекомендації. Вона піднімає питання, пов'язані з робочим середовищем правозахисників і справами тих, хто стикається з цим ризиком, за допомогою свого діалогу з владою, а також публічно, в тому числі через засоби масової інформації. Вона також виступала в Європейському суді з прав людини по ряду справ, що стосуються правозахисників. Комісар і її / його Управління регулярно контактують з правозахисниками і щорічно організують взаємні тематичні консультації.

Означеному питанню було приділено увагу й у діяльності Ради Європи.

Так, у Плані дій СМ(2005)80 final, прийнятому під час Третього саміту 2005 року було наголошено на тому, що Рада Європи, будучи основним форумом для захисту та просування прав людини в Європі, через свої різні механізми та інституції відіграватиме динамічну роль у захисті прав окремих осіб та сприятиме неоціненному залученню неурядових організацій до активного захисту прав людини [10].

У Декларації Комітету Міністрів про дії Ради Європи щодо поліпшення захисту правозахисників та сприяння їх діяльності, прийнятій на 1017-му засіданні постійних представників міністрів у 2008 р., було засуджено будь-які напади на правозахисників і порушення їхніх прав у державах-членах Ради Європи та закликано такі держави вчинити низку дій, зокрема, створити умови, які сприяли б роботі правозахисників, дозволяючи окремим особам, групам або асоціаціям вільно здійснювати свою діяльність на правовій основі, що відповідає міжнародним стандартам; вживати ефективних заходів для захисту, сприяння та дотримання прав правозахисників і забезпечувати повагу до їх діяльності; зміцнювати судові системи і забезпечувати наявність ефективних засобів правового захисту для тих, чії права і свободи були порушені; вживати ефективних заходів для попередження нападів або переслідувань правозахисників, забезпечувати проведення незалежних та ефективних розслідувань подібних актів; забезпечувати, щоб законодавство, особливо в галузі свободи асоціацій, мирних зібрань та вираження думки, відповідало міжнародним стандартам у галузі прав людини і, за необхідності, звертатися до Ради Європи за відповідними рекомендаціями; забезпечувати ефективний доступ правозахисників до Європейського суду з прав людини, Європейської комісії з соціальних прав і іншим механізмам захисту прав людини відповідно до застосовних процедур тощо.

Крім цього, Декларацією було розширено мандат Комісара з прав людини. Зокрема, закликано Комісара зміцнити роль і можливості свого бюро для забезпечення ефективного захисту правозахисників шляхом продовження дій на підставі інформації, отриманої від правозахисників і з інших відповідних джерел, включаючи омбудсменів або національних організацій із захисту прав людини; продовження зустрічей з широким колом правозахисників під час відвідування країн і при підготовці публічних доповідей про становище правозахисників; зверненнями до компетентних органів влади для надання їм сприяння в пошуку рішень проблем, з якими можуть стикатися правозахисники; роботи в тісній співпраці з іншими міжурядовими організаціями та установами, зокрема, з координаційним центром ОБСЄ, з Європейським Союзом тощо [11].

З огляду на це, підтримка роботи правозахисників, їх захист і створення сприятливих умов для їх діяльності лежать в основі мандату Комісара. Комісар допомагає державам-членам у виконанні їхніх зобов'язань у цьому напрямку, надаючи поради і рекомендації; піднімає питання, пов'язані з робочим середовищем правозахисників і справами тих, хто стикається з цим ризиком, за допомогою свого діалогу з владою, а також через засоби масової інформації; виступає в Європейському суді з прав людини у низці справ, що стосуються правозахисників; контактує з правозахисниками й організовує тематичні консультації [12].

У межах ОБСЄ було вироблено правову основу, спрямовану на захист правозахисників. Так, у Будапештському документі «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» (1994 р.) було акцентовано увагу на необхідності захисту тих, хто відстоює права людини, і доопрацювання та прийняття в межах ООН Декларації про право і обов'язки осіб, груп і громадських органів зміцнювати і відстоювати загально визнані права людини й основні свободи (Розд.VIII, п. 18)) [13].

Учасники паралельної конференції громадянського суспільства у прийнятій Дублінській декларації «Безпека правозахисників: час для дій ОБСЄ» (2012 р.) закликали ОБСЄ прийняти більш широке і чітке зобов'язання щодо забезпечення безпеки і захисту правозахисників протягом наступних кількох років та невідкладно вжити ряд інших конкретних кроків щодо розробки відповідних механізмів та інструментів

для забезпечення безпеки і захисту правозахисників, зокрема: створення групи незалежних експертів з безпеки і захисту правозахисників; розробка керівних принципів для інститутів і місії ОБСЄ на місцях щодо вирішення питань безпеки і захисту правозахисників в їх роботі; заснування мандата Представника ОБСЄ з безпеки і захисту правозахисників в якості окремого інституту в межах ОБСЄ з мандатом; включення питання безпеки і захисту правозахисників у стандартний порядок денний ОБСЄ з людського виміру [14].

У 2014 році були розроблені Керівні принципи щодо захисту правозахисників, засновані на зобов'язаннях та загальноновизнаних стандартах у галузі прав людини, які взяли на себе держави-учасниці ОБСЄ. Керівні принципи не встановлюють нових норм і не створюють «особливих» прав для правозахисників; у них насамперед ідеться про захист людських прав тих, хто наражається на ризик через власну правозахисну діяльність [15].

У звіті Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини «Відповідальність держав: захист правозахисників в регіоні ОБСЄ (2014-2016 рр.) Реалізація міжнародних стандартів, викладених у Керівних принципах БДПІЛ щодо захисту правозахисників» 2017 року було наведено огляд та аналіз критичних проблем, з якими стикаються правозахисники в регіоні ОБСЄ, а також прикладів позитивної практики держав-учасниць ОБСЄ з їх захисту. Звіт також містить рекомендації щодо усунення виявлених прогалин у галузі захисту правозахисників, які слід розглядати в поєднанні з Керівними принципами БДПІЛ щодо захисту правозахисників (Керівними принципами) [16].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можемо зробити такі висновки: правова основа щодо становища правозахисників та гарантій їхньої діяльності на міжнародному регіональному рівні (АС, ОАД, ОБСЄ, РЕ тощо) побудована на основі Декларації ООН про правозахисників (1998 р.). Разом з тим, у прийнятих регіональних актах (резолуції, декларації, керівні принципи тощо) закріплено гарантії та заходи захисту прав правозахисників з урахуванням специфіки географічного регіону, культурних особливостей, традицій, віросповідання. Крім цього, в межах регіональних організацій створено спеціальні моніторингові органи та процедури, до повноважень яких входить діяльність щодо вивчення ситуацій порушення прав людини правозахисників, вироблення рекомендацій державам задля запобігання та викорінення таких порушень та узагальнення і поширення найкращих видів практики у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights. Fact Sheet No. 29. United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet29en.pdf>.
2. Grand Bay (Mauritius) Declaration and Plan of Action (1999). URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=44>.
3. AU: Kigali Declaration (2003, The 1st African Union (AU) Ministerial Conference on Human Rights in Africa meeting on 8 May 2003 in Kigali, Rwanda). URL: <https://www.achpr.org/presspublic/publication?id=16>.
4. African Commission on Human and Peoples' Rights: Guidelines on Freedom of Association and Assembly in Africa (adopted at the Commission's 60th Ordinary Session held in Niamey, Niger, from 8 to 22 May 2017). URL: <https://www.achpr.org/presspublic/publication?id=22>.
5. Resolution on the Drafting of an African Declaration on the Promotion of the Role of Human Rights Defenders and their Protection in Africa - ACHPR/Res.432(LXV)2019. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=463>.
6. Resolution on the renewal of the African Commission on Human and Peoples' Rights' Special Mechanisms' mandates - ACHPR/Res.425(LXV)2019. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=456>.
7. ACHPR/Res.273 (LV) 2014: Resolution on Extending the Scope of the Mandate of the Special Rapporteur on Human Rights Defenders in Africa. URL: <https://www.achpr.org/adoptedresolution>.
8. ACHPR/Res. 406 (LXIII) 2018: Resolution on the Establishment of a Group to Support the Mandate of the Special Rapporteur on Human Rights Defenders and Focal Point on Reprisals in Africa for the Promotion and Monitoring of the Effective Implementation of the Guidelines on Freedom of Association and Assembly in Africa. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=426>.
9. Rapporteurship on Human Rights Defenders and Justice Operators. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/defenders/default.asp>.
10. CM(2005)80 final 17 May 2005. Action Plan. URL: https://www.coe.int/t/dcr/summit/20050517_plan_action_en.asp.
11. Декларация Комитета Министров о действиях Совета Европы по улучшению защиты правозащитников и содействию их деятельности (Принята Комитетом министров 6 февраля 2008 года на 1017-м заседании постоянных представителей министров). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d3e64.
12. Commissioner for Human Rights. Human Rights Defenders. URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/human-rights-defenders>.
13. Будапештский документ 1994 года на пути к подлинному партнерству в новую эпоху. СБСЕ. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/a/39558.pdf>.
14. Dublin declaration security of human rights defenders: time for OSCE to act (Adopted by the participants of the Parallel Civil Society Conference Dublin, 5 December 2012). URL: http://www.civicsolidarity.org/sites/default/files/dublin_declaration_on_human_rights_defenders_final.pdf.

15. Керівні принципи щодо захисту правозахисників. БДПЛ ОБСЄ. 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/150476.pdf>.

16. Ответственность государств: защита правозащитников в регионе ОБСЕ (2014–2016 гг.). Реализация международных стандартов, изложенных в Руководящих принципах БДИПЧ по защите правозащитников. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/6/341381_0.pdf.

REFERENCES

1. Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights. Fact Sheet No. 29. United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet29en.pdf>.

2. Grand Bay (Mauritius) Declaration and Plan of Action (1999). URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=44>.

3. AU: Kigali Declaration (2003, The 1st African Union (AU) Ministerial Conference on Human Rights in Africa meeting on 8 May 2003 in Kigali, Rwanda). URL: <https://www.achpr.org/presspublic/publication?id=16>.

4. African Commission on Human and Peoples' Rights: Guidelines on Freedom of Association and Assembly in Africa (adopted at the Commission's 60th Ordinary Session held in Niamey, Niger, from 8 to 22 May 2017). URL: <https://www.achpr.org/presspublic/publication?id=22>.

5. Resolution on the Drafting of an African Declaration on the Promotion of the Role of Human Rights Defenders and their Protection in Africa - ACHPR/Res.432(LXV)2019. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=463>.

6. Resolution on the renewal of the African Commission on Human and Peoples' Rights' Special Mechanisms' mandates - ACHPR/Res.425(LXV)2019. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=456>.

7. ACHPR/Res.273 (LV) 2014: Resolution on Extending the Scope of the Mandate of the Special Rapporteur on Human Rights Defenders in Africa. URL: <https://www.achpr.org/adoptedresolution>.

8. ACHPR/Res. 406 (LXIII) 2018: Resolution on the Establishment of a Group to Support the Mandate of the Special Rapporteur on Human Rights Defenders and Focal Point on Reprisals in Africa for the Promotion and Monitoring of the Effective Implementation of the Guidelines on Freedom of Association and Assembly in Africa. URL: <https://www.achpr.org/sessions/resolutions?id=426>.

9. Rapporteurship on Human Rights Defenders and Justice Operators. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/defenders/default.asp>.

10. CM(2005)80 final 17 May 2005. Action Plan. URL: https://www.coe.int/t/dcr/summit/20050517_plan_action_en.asp.

11. Декларация Комитета Министров о действиях Совета Европы по улучшению защиты правозащитников и содействию их деятельности (Принята Комитетом министров 6 февраля 2008 года на 1017-м заседании постоянных представителей министров). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d3e64.

12. Commissioner for Human Rights. Human Rights Defenders. URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/human-rights-defenders>.

13. Будапештский документ 1994 года на пути к подлинному партнерству в новую эпоху. СБСЕ. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/a/39558.pdf>.

14. Dublin declaration security of human rights defenders: time for OSCE to act (Adopted by the participants of the Parallel Civil Society Conference Dublin, 5 December 2012). URL: http://www.civicsolidarity.org/sites/default/files/dublin_declaration_on_human_rights_defenders_final.pdf.

15. Керівні принципи щодо захисту правозахисників. БДПЛ ОБСЄ. 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/150476.pdf>.

16. Ответственность государств: защита правозащитников в регионе ОБСЕ (2014–2016 гг.). Реализация международных стандартов, изложенных в Руководящих принципах БДИПЧ по защите правозащитников. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/6/341381_0.pdf.

УДК 341.215.4

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-19

ПРАВО НА ЗДОРОВ'Я ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ – ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного

і європейського права

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,

м. Харків, 61022, Майдан свободи, 4,

e-mail: syroid 02@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Стаття присвячена актуальним питанням у галузі забезпечення права на здоров'я літніх людей з урахуванням сучасних реалій. Зокрема, в ній акцентовано увагу на існуючих проблемних аспектах через призму права на гідне поводження й автономію. Досліджено проблематику жорстокого поводження з особами похилого віку, що негативно впливає на стан їх фізичного і психічного здоров'я; надання паліативної допомоги, яка сприяє поліпшенню якості життя пацієнтів із захворюваннями, що обмежують тривалість життя; зосереджено увагу на проблемі деменції, яка є однією з основних причин інвалідності і залежності серед літніх людей в усьому світі; зважаючи на ту обставину, що літні люди знаходяться у групі високого ризику під час COVID-19, зосереджено увагу на захисті цієї категорії осіб під час пандемії.

Основні результати дослідження. Проведено аналіз існуючої правової основи співпраці держав щодо подолання негативних тенденцій в наданні допомоги літнім людям у галузі охорони здоров'я, зокрема: Торонтська декларація про глобальне запобігання жорстокого поводження з людьми похилого віку, Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, Європейська соціальна хартія (переглянута), Міжамериканська конвенція про захист прав людей похилого віку, Глобальний план дій щодо заходів громадської охорони здоров'я у відповідь на деменцію на 2017-2025 рр., Керівництво «На шляху до плану по деменції», Керівні принципи Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо зниження ризику когнітивних функцій і деменції. Крім того, зосереджено увагу на рекомендаціях головних органів міжнародних міжурядових організацій, зокрема, Комітету міністрів Ради Європи, та міжнародних договірних органів у цій сфері – Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок (Загальна рекомендація № 24, Загальна рекомендація № 27) тощо. Зроблено відповідні висновки і рекомендації.

Висновки. Слід констатувати, що існуюча тенденція населення до старіння, є реаліями сьогодення і спонукає суспільство до пошуків нових шляхів існування за цих обставин. Старіння вже не розглядається як проблема, а скоріш за все, як виклик і можливість суспільства зреагувати та прийняти своєчасні заходи по адаптації. Міжнародним співтовариством докладаються суттєві зусилля щодо створення правової основи, розробки стандартів, розвитку міжнародної співпраці задля забезпечення літнім людям гідної старості. Завдання для урядів полягає в імплементації міжнародних норм у національне законодавство та оптимізація національних заходів у цій сфері.

Галузь охорони здоров'я для літніх людей є самою чутливою, оскільки мова йде про гідне існування, тому вона потребує виваженої стратегії, складовою якої повинна стати: профілактика захворювань (проведення діагностики, медичного догляду тощо); розробка, удосконалення, запровадження доступної і недорогої системи довгострокового догляду із залученням до цієї роботи самих літніх осіб і підготовка фахівців, які працюватимуть у цій сфері; здійснення навчання осіб, які неофіційно доглядають за літніми людьми; здійснення регулярного незалежного моніторингу послуг з довгострокового догляду, побудованому на чітких принципах і правах, які літні люди можуть реалізовувати самостійно; надання переваги догляду на дому; створення відповідних служб з наданням консультативної, психологічної, правової тощо допомоги літнім людям; суттєве значення має й поінформованість суспільства про старіння з метою розуміння проблематики і незавдання повторної психологічної травми літнім людям у результаті якої вони відчуватимуть себе «тягарем» для суспільства, а не повноцінними його членами.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: допомога, захист, здоров'я, літні люди, права людини, права основа.

ПРАВО НА ЗДОРОВЬЕ ПОЖИЛЫХ ЛИЦ – ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Сыроед Т. Л.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующая кафедрой международного
и европейского права
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, Площадь Свободы, 4,
e-mail: syroid 02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена актуальным вопросам в области обеспечения права на здоровье пожилых людей с учетом современных реалий. В частности, в ней акцентируется внимание на существующих проблемных аспектах сквозь призму права на достойное обращение и автономию. Исследована проблематика жестокого обращения с лицами пожилого возраста, которое негативно влияет на состояние их физического и психического здоровья; оказания паллиативной помощи, способствующей улучшению качества жизни пациентов с заболеваниями, ограничивающими продолжительность жизни; сосредоточено внимание на проблеме деменции, являющейся одной из основных причин инвалидности и зависимости среди пожилых людей во всем мире; учитывая то обстоятельство, что пожилые люди находятся в группе высокого риска в условиях COVID-19, акцентировано на защите этой категории лиц.

Проведен анализ существующей правовой основы сотрудничества государств по преодолению негативных тенденций в оказании помощи пожилым людям в области здравоохранения, в частности: Торонтская декларация о глобальном предотвращении жестокого обращения с пожилыми людьми, Конвенция Совета Европы о предотвращении насилия в отношении женщин и домашнего насилия и борьбе с этими явлениями, Европейская социальная хартия (пересмотренная), Межамериканская конвенция о защите прав пожилых людей, Глобальный план действий сектора общественного здравоохранения по реагированию на деменцию 2017-2025 гг., документы Всемирной организации здравоохранения в отношении деменции. Кроме того, сосредоточено внимание на рекомендациях, принятых главными органами международных межправительственных организаций, в частности, Комитета министров Совета Европы, и международных договорных органов в этой сфере – Комитета по экономическим, социальным и культурным правам, Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин (Общая рекомендация № 24, Общая рекомендация № 27) и др. Сделаны соответствующие выводы и рекомендации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: помощь, защита, здоровье, пожилые люди, права человека, правовая основа.

THE RIGHT OF ELDERLY PEOPLE TO HEALTH – THE CHALLENGES OF TODAY

Tetiana Syroid,

Head of the department,
D.J.S., Professor,
VN Kharkiv National University Karazin,
Kharkiv, 61022, Freedom Square 4,
e-mail: syroid 02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the topical issues in the area of ensuring the right of the older persons to health, taking into account modern realities. In particular, it focuses on the existing problematic aspects through the prism of the right to decent treatment and autonomy. The issue of abuse of the elderly, which negatively affects their physical and mental health and providing palliative care, which helps to improve the quality of life of patients with diseases that limit life expectancy have been analyzed; it focuses on the problem of dementia, which is one of the leading causes of disability and dependence among older people around the world; given the fact that older people are at high risk during COVID-19, the focus is on protecting this category of people during a pandemic.

The main results of the study. An analysis of the existing legal framework for cooperation between states to overcome the negative trends in the provision of health care to the elderly, in particular: the Toronto Declaration on the Global Prevention of Elder Abuse, the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, the European Social Charter (revised), the Inter-American Convention on Protecting the Human Rights of Older Persons, the Global action plan on the public health response to dementia 2017-2025, the “Towards a Dementia Plan” Guide, World Health Organization Guidelines for Reducing the Risk of Cognitive Function and Dementia. In addition, attention is paid to the recommendations of the main bodies of international intergovernmental organizations, in particular the Committee of Ministers of the Council of Europe, and international treaty bodies in this field - the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (General recommendation № 24, General recommendation № 27) etc. Relevant conclusions and recommendations have been made.

Conclusions. It should be noted that the existing tendency of the population to age is a reality of today and encourages society to seek new ways of life in these circumstances. Aging is no longer seen as a problem, but rather as a challenge and an opportunity for society to respond and take timely adaptation measures. The international community is making significant efforts to create a legal framework, develop standards, and develop international cooperation to ensure a decent old age for the elderly. The task for governments is to implement international norms into national legislation and to optimize national measures in this area.

The field of healthcare for the older persons is the most sensitive, as it is a question of a decent standard of living, so it needs a balanced strategy, which should include: disease prevention (diagnosis, medical care, etc.); development, improvement, introduction of an affordable and inexpensive system of long-term care with the involvement of the elderly themselves in this work and training of specialists who will work in this field; training of persons who informally care for the elderly; regular independent monitoring of long-term care services, based on clear principles and rights that older people can exercise on their own; giving preference to home care; creation of appropriate services to provide advice, psychological, legal assistance to the elderly. It is also important for society to be aware of aging in order to understand the problems and not to cause repeated psychological trauma to the older persons so they don't feel like a "burden" for society, rather than full members.

KEY WORDS: care, protection, health, older persons, human rights, legal framework.

Вступ. Старіння населення, під яким розуміють результат взаємодії збільшення середньої тривалості життя і падіння народжуваності, є реаліями сучасності. Так за даними Доповіді Відділу народонаселення Департаменту економічних та соціальних питань ООН 2019 р., населення планети виросте в найближчі 30 років на 2 мільярди людей і до 2050 р. досягне 9700000000. Цей процес особливо помітний в країнах Європи і Північної Америки. У 2018 р. кількість літніх людей у віці від 65 років і старше вперше перевищила число дітей до 5 років. Головні причини старіння населення світу – збільшення тривалості життя і зниження рівня народжуваності. За даними доповіді, сьогодні у світі на одну жінку в середньому припадає 2,5 новонароджених дитини, а до 2050 р. цей показник складе 2,2 дитини на одну жінку. Експерти підкреслюють, що зменшення частки працездатного населення веде до серйозних проблем, зокрема пов'язаних із соціальним забезпеченням людей похилого віку, виплатою пенсій, зміною динаміки на ринку праці. Найбільш швидкими темпами населення зростає в найбідніших країнах світу, що призводить до додаткових труднощів у боротьбі з бідністю, нерівністю і голодом, а також підриває зусилля по зміцненню систем освіти та охорони здоров'я [1]. Зважаючи на ту обставину, що саме в літньому віці особи потребують додаткового медичного догляду у зв'язку з активізацією хронічних захворювань, розвитку старечих хвороб (деменція та ін.), існує нагальна потреба щодо консолідації усіх зусиль задля адаптування (переформатування) системи надання медико-санітарної та інших видів допомоги задля забезпечення права літніх людей на найвищий досяжний рівень життя (права на здоров'я). Означене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її теоретичне і практичне значення.

Слід вказати, що питання захисту права на здоров'я літніх людей не знайшли широкого висвітлення в роботах науковців, разом із тим загальні питання захисту прав літніх людей висвітлено у працях таких вітчизняних і зарубіжних авторів як: Абашидзе А., Березіна О., Бірюкова О.С., Зогий І., Хендель Н., Фоміна Л., Баєр Б. (Britta Baer), Гулд Е. (Elise Gould), Шефер А. (Schafer A.), Щербаківа К. та ін.

Виходячи з вищезначеного тематика статті є актуальною і має за мету аналіз конвенційних норм, програмних документів, рекомендацій спеціальних міжнародних інституцій, якими регламентовано право літніх людей на здоров'я; акцентування уваги на проблемних аспектах захисту цієї категорії осіб; розробку відповідних висновків і рекомендацій, направлених на покращення становища цієї категорії осіб.

Викладення основного матеріалу. Люди похилого віку мають такі самі права, що й інші люди. Проте коли справа доходить до реалізації цих прав, вони стикаються з такими проблемами, як дискримінація, соціальна ізоляція, економічна маргіналізація через низькі пенсії. Люди похилого віку більш уразливі з точки зору зловживань і насильства, в тому числі з боку своїх же родичів. З огляду на стрімке старіння населення світу, ці проблеми потребують конкретних і системних рішень, особливо в Європі, в якій медіанний вік вже є найбільшим у світі.

Літні люди дуже вразливі для жорстокого поводження. Погане здоров'я, включаючи певні стани, такі як деменція, є значним фактором ризику зловживань. У Торонтській декларації про глобальне запобігання жорстокого поводження з людьми похилого віку 2002 р. [2] жорстоке поводження з людьми похилого визначається як «одноразова або повторювана дія або відсутність належних дій у будь-яких відносинах, в яких існує очікування довіри, яке заподіює шкоду або страждання літній людині». Жорстоке поводження може бути фізичним, психологічним, емоційним, сексуальним або фінансовим або бути викликано зневагою. Це може відбуватися вдома або в установах по догляду як офіційними, так і неформальними опікунами.

Жорстоке поводження з людьми похилого віку як і раніше є забороненою темою в багатьох країнах, і про неї мало говорять. Оцінити масштаби явища дуже складно через відсутність достовірної інформації і даних. Однак, за оцінками, не менше 4 мільйонів осіб в Європейському регіоні ВООЗ піддаються жорстокому поводженню з людьми похилого віку протягом одного року (п. 30) [3].

Стаття 2 (п. 2) Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [4] закликає сторони застосовувати Конвенцію до усіх жертв насильства в сім'ї, здійснюваного щодо чоловіків і дітей (Преамбула). Домашнє насильство включає насильство між поколіннями, яке може приймати форму фізичного, сексуального, психологічного та

економічного насильства з боку людини щодо своєї дитини або батька (жорстоке поводження з людьми похилого віку).

Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок у Загальній рекомендації № 27 стосовно літніх жінок і захисту їх прав людини (2010) акцентував увагу на численних формах дискримінації стосовно жінок похилого віку, які нерідко мають багатогранний характер, при цьому вплив фактору віку обтяжується іншими формами дискримінації за ознакою статі, етнічного походження, інвалідності, рівня бідності, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, статусу мігранта, сімейного стану, грамотності та інших аспектів (п. 13). Зокрема існує проблематика відмови літнім жінкам, що є біженцями або внутрішньо переміщеними особами, в доступі до медичного обслуговування, оскільки вони не мають правового статусу або юридичних документів і / або проживають далеко від медичних установ. Вони можуть також мати проблеми культурного та мовного характеру в ході доступу до цих послуг (п. 18).

Не в усіх випадках забезпечено право літніх жінок на самовизначення і згоду в питаннях медичного обслуговування. Рівень соціального обслуговування літніх жінок, включаючи довгостроковий догляд за ними, може диспропорційно знижуватися при різкому скороченні державних асигнувань. Проблеми постменопаузних, пострепродуктивних та інших пов'язаних з віком і статтю захворювань і розладів психічного і фізичного здоров'я все частіше залишаються поза увагою наукових і академічних досліджень, державної політики та систем надання послуг. Інформація про сексуальне здоров'я і ВІЛ / СНІД рідко надається у формі, яка прийнятна, доступна і придатна для літніх жінок. Багато літніх жінок не мають приватної медичної страхівки або не включаються до програм, що фінансуються державами, оскільки вони не роблять внесків у ці програми, коли вони працюють у неофіційному секторі або безоплатно займаються діяльністю по догляду (п. 21).

Документ покладає на держави-учасниці низку зобов'язань, зокрема: а) ліквідувати негативні стереотипи і змінити соціальні та культурні системи поведінки, які згубні і шкідливі для літніх жінок з тим, щоб скоротити масштаби фізичного, сексуального, психологічного, словесного й економічного насильства, з якими стикаються жінки похилого віку, включаючи літніх жінок-інвалідів, з урахуванням негативних стереотипів і культурної практики; б) прийняти законодавство, яке визнає і забороняє насильство, включаючи побутове та сексуальне насильство і насильство в інтернатних установах, щодо жінок похилого віку, в тому числі літніх жінок-інвалідів. Розслідувати всі акти насильства скоєні щодо жінок похилого віку, включаючи акти, вчинені в результаті існування традиційної практики і переконань, а також порушувати в даному зв'язку судове переслідування і карати винних у скоєнні цих актів; в) приділяти особливу увагу насильству щодо жінок похилого віку в умовах збройних конфліктів, впливу збройних конфліктів на життя літніх жінок, зокрема враховувати становище літніх жінок при розгляді питань про сексуальне насильство, примусове переміщення та умови життя біженців під час збройних конфліктів (п. 36-38).

Комітетом рекомендовано державам-учасницям прийняти всеосяжну політику в галузі охорони здоров'я, спрямовану на захист потреб літніх жінок в галузі медичного обслуговування відповідно до Загальної рекомендації Комітету № 24 (1999) про жінок і здоров'я. Така політика повинна забезпечувати недороге і доступне медичне обслуговування всіх літніх жінок за допомогою, коли це доцільно, скасування внесків пацієнтів, підготовки працівників охорони здоров'я з хвороб престарілих осіб, надання лікарських препаратів для лікування старечих хронічних і незаразних захворювань, довгострокового медико-санітарного та соціального обслуговування, включаючи обслуговування, яке дозволяє жити незалежно, і паліативне лікування. Положення про довгострокове обслуговування повинні передбачати здійснення заходів щодо заохочення зміни проведення і способу життя з тим, щоб відстрочити виникнення проблем зі здоров'ям, наприклад таких заходів, як здоровий режим харчування й активний спосіб життя, а також щодо забезпечення дешевого доступу до медичного обслуговування, включаючи діагностику та лікування хвороб, зокрема тих, які найбільш широко поширені серед літніх жінок. Політика в галузі охорони здоров'я повинна також забезпечувати, щоб медичне обслуговування літніх жінок, включаючи літніх жінок-інвалідів, ґрунтувалося на вільній та інформованій згоді відповідних осіб (ст. 45).

Державам-учасницям слід прийняти спеціальні програми, підготовлені з урахуванням фізичних, душевних, емоційних і медичних потреб літніх жінок, приділяючи особливу увагу жінкам, які належать до меншин, і жінкам-інвалідам, а також жінкам, які піклуються про онуків і внучок та інших молодих сімейних утриманців у результаті міграції молодих батьків, і жінкам, які піклуються про членів сім'ї, інфікованих і порушених ВІЛ / СНІДом (ст. 45-46) [5].

Рекомендація СМ / Рес (2014) 2 Комітету міністрів державам-членам щодо сприяння захисту прав людей похилого віку [6] покладає на держави-учасниці низку зобов'язань: захищати людей похилого віку від насильства, жорстокого поводження та навмисного або ненавмисного нехтування. Такий захист повинен надаватися незалежно від того, відбувається це вдома, в установі чи деінде; забезпечити відповідні заходи з підвищення обізнаності та інших заходів для захисту людей похилого віку від фінансових зловживань, включаючи обман або шахрайство; вжити достатніх заходів, спрямованих на

підвищення обізнаності серед медичного персоналу, медичних працівників, неформальних опікунів чи інших осіб, які надають послуги літнім людям виявляти насильство чи зловживання в усіх умовах, консультувати їх щодо того, які заходи вживати, якщо вони підозрюють, що зловживання мало місце, і зокрема заохочувати їх повідомляти про зловживання компетентні органи. Держави-члени повинні вжити заходів для захисту осіб, які повідомляють про зловживання, від будь-якої форми помсти; проводити ефективне розслідування достовірних заяв у разі скоєння насильства або жорстокого поводження щодо осіб похилого віку; надавати літнім людям, які постраждали від жорстокого поводження або насилля, відповідну допомогу та підтримку (розділ IV, ст. 16-20).

У 2017 р. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ) у своїй резолюції 2168 акцентувала на проблематиці поширення негативних стереотипів щодо осіб похилого віку, які, на жаль, продовжують існувати в основі вікової дискримінації і насильства стосовно них, а також їхньої ізоляції. Асамблея закликала держави-члени Ради Європи вжити таких заходів з метою боротьби з ейджизмом, поліпшення догляду за літніми людьми та запобігання їхній соціальній ізоляції: забезпечити літнім людям мінімальний життєвий дохід і відповідне житло, щоб вони могли жити гідно; заборонити законодавчо дискримінацію за віком при наданні товарів і послуг; надавати підтримку для продовження працевлаштування та навчання бажаним категоріям осіб; пропагувати позитивне ставлення до старіння за допомогою інформаційних кампаній, орієнтованих на засоби масової інформації, постачальників послуг і широкої громадськості; забезпечити наявність, доступність медичної допомоги та довгострокового догляду для людей похилого віку; інтегрувати медичні та соціальні послуги для літніх людей; забезпечити належну підготовку медичних фахівців у галузі геріатрії і створити геріатричні центри по всій території, де це можливо; заохочувати орієнтований на людину підхід до надання допомоги, організовуючи її з урахуванням потреб і переваг літніх людей і залучаючи їх до планування; прийняти хартію прав літніх людей в установах по догляду, яка буде використовуватися, зокрема, для розширення прав і можливостей літніх людей і для спостереження за установами тривалого догляду незалежним органом; забезпечувати належну допомогу і підтримку літнім людям, що живуть у своїх будинках, включаючи медичне обслуговування і догляд, їжу на колесах і допомогу по дому; забезпечити фінансову та практичну підтримку осіб, які здійснюють неформальний догляд, включаючи навчання, консультації і поради, і вжити заходів для надання їм перепочинку; підвищувати обізнаність про фізичне, психологічне і фінансове насильство по відношенню до літніх людей і збирати відповідні дані, в тому числі про пов'язані з ними фактори ризику, з метою складання плану дій щодо викорінення такого насильства; сприяти активному старінню за рахунок створення сприятливого для людей середовища, включаючи місця для сумісної діяльності літніх людей і молодих поколінь, з метою зміцнення зв'язків між поколіннями; заохочувати волонтерство літніх людей як у своїй країні, так і за кордоном, а також волонтерство для підтримки літніх людей (ст. 5) [7].

Інший важливий аспект права літніх людей на гідне поводження та автономію стосується паліативної допомоги. Слід визнати, що численні стереотипи про безпорадність, немічність і залежність літніх людей самі по собі вже є проблемою, тоді як багато людей похилого віку спростовують їх.

Поряд з цим, потрібно прийняти і той факт, що в процесі старіння стан нашого здоров'я, як правило, природним чином погіршується. У літньому віці іноді відбуваються когнітивні порушення, в результаті чого ми втрачаємо таку необхідну нам автономію, тоді як наша потреба в догляді все більше збільшується. Коли потреба в допомозі стосується повсякденних справ, таких як покупки в магазинах, приготування їжі, харчування, підтримання особистої гігієни, прання і прибирання, постає питання про довгостроковий догляд за літньою людиною.

Паліативна допомога полягає в поліпшенні якості життя пацієнтів із захворюваннями, що обмежують тривалість життя, та їх рідних шляхом зняття болю і симптомів, а також надання психологічної підтримки. Цим вона відрізняється від терапевтичної медицини, для якої лікування хвороби або продовження життя пацієнта є більш пріоритетним завданням, ніж його самопочуття. Проте і паліативна, і терапевтична допомога можуть надаватися паралельно.

На міжнародному рівні все більше значення надається паліативній допомозі як невід'ємної частини охорони здоров'я, а відмова в ній визнається порушенням прав людини. Спеціальні доповідачі ООН з питань про тортури і про право на здоров'я заявляли, що відмова в знеболюванні при сильному болю і стражданнях може вважатися жорстоким, нелюдським і принижуючим гідність поводження.

Серед документів Ради Європи, що торкаються означеного питання слід вказати Європейську соціальну хартію (переглянута) (1996), якою закріплено зобов'язання сторін з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальну та медичну допомогу: забезпечити, щоб будь-якій малозабезпеченій особі, яка неспроможна отримати достатніх коштів своїми власними зусиллями або з інших джерел, зокрема за рахунок допомоги по соціальному забезпеченню, надавалась належна допомога, а в разі захворювання забезпечувався догляд, якого вимагає стан її здоров'я; забезпечити, щоб політичні або соціальні права осіб, які отримують таку допомогу, на цій підставі не обмежувалися; передбачити, що кожна людина може отримувати у відповідних державних чи приватних службах такі

поради та персональну допомогу, які можуть бути необхідними для запобігання виникненню особистого або сімейного нужденного становища, для його подолання чи полегшення (ст. 13, п. 1-3) [8]. Та рекомендації, прийняті організацією, зокрема Рекомендацію Rec (2003) 24 Комітету міністрів державам-членам щодо організації паліативної допомоги якою визначено, що політика паліативного догляду повинна ґрунтуватися на таких цінностях як: права людини і права пацієнта, людська гідність, соціальна згуртованість, демократія, справедливість, єдність, рівність чоловіків і жінок, участь і свобода вибору. Нею зазначено, що паліативний догляд має такі основні аспекти: полегшення симптомів; психологічна, духовна й емоційна підтримка; підтримка сім'ї; підтримка в скорботі.

Рекомендація ґрунтується на таких принципах: здійснення паліативного догляду є життєво важливою складовою служби охорони здоров'я. Умови для його розвитку та функціональної інтеграції повинні бути включені в національні стратегії охорони здоров'я; будь-яка людина, що потребує паліативного догляду, повинна мати можливість отримати її без зволікання в існуючих обставинах, наскільки це прийнятно і допустимо, збігається з її або його потребами й уподобаннями; здійснення паліативного догляду має реальні досягнення в підтримці максимально високого рівня життя пацієнтів; здійснення паліативного догляду вимагає злагоджених дій висококваліфікованої і такої, що має відповідне обладнання, багатofункціональної команди, яка включає в себе представників різних професій; нагальні проблеми повинні бути розглянуті у випадку бажання пацієнта; забезпечення доступності паліативного догляду; програми навчання паліативному догляду повинні бути пов'язані із загальним навчанням усіх професійних співробітників системи охорони здоров'я; проведення досліджень, націлених на підвищення якості догляду; здійснення паліативного догляду повинно мати відповідний та об'єктивний рівень фінансування; професійні співробітники охорони здоров'я, які беруть участь у паліативному догляді, повинні повністю поважати права пацієнта, виконувати професійні зобов'язання і норми, і в цьому контексті діяти в інтересах пацієнта [9].

Рекомендація СМ / Rec (2014) 2 Комітету міністрів державам-членам щодо сприяння захисту прав людей похилого віку покладає на держав-членів зобов'язання щодо надання літнім людям, які страждають небезпечними для життя або обмежують життя захворюваннями, паліативної допомоги з тим, щоб забезпечити їх благополуччя і дозволити їм жити і вмирати з гідністю; забезпечити наявність та доступність ліків для паліативної допомоги.

Резолюція передбачає право літньої людини, що потребує паліативної допомоги, на отримання до неї доступу без невинуватої затримки в умовах, відповідних його або її потребам і перевагам, у тому числі в будинках тривалого догляду.

Слід заохочувати членів сім'ї і друзів супроводжувати невиліковно хворих або вмираючих людей похилого віку. Вони повинні отримувати професійну підтримку, наприклад, з боку амбулаторних служб паліативної допомоги.

Медичні працівники, які надають паліативну допомогу, повинні повністю поважати права пацієнтів і дотримуватися професійних обов'язків і стандартів. Слід заохочувати навчання всіх зацікавлених медичних і соціальних працівників і фахівців у галузі паліативної допомоги (розділ D. Паліативна допомога) [6].

Крім того, з 2015 р. Європейська мережа державних структур щодо захисту прав людини (ENNHRI) запровадила важливий проект, що стосується дотримання прав літніх людей при довгостроковому догляді за ними. У червні 2017 р. мережа оприлюднила доповідь, в основу якої лягли спостереження шести її членів – національних правозахисних установ Бельгії, Хорватії, Німеччини, Угорщини, Литви та Румунії. У доповіді йдеться про те, що незважаючи на правильні методи роботи, відданість справі і величезні зусилля багатьох людей, які професійно доглядають за літніми людьми, претензії з точки зору дотримання прав людини існують до будинків престарілих у всіх шести країнах (що співвідноситься з результатами аналогічних досліджень, проведених 11 іншими членами мережі ENNHRI в останні роки). В основному вони пов'язані з браком фінансування та відсутністю обліку дотримання прав людини при організації та здійсненні довгострокового догляду за людьми похилого віку.

Зрозуміло, довгостроковий догляд не зводиться до умов інтернату, і у людей, яким він необхідний, повинна бути можливість вибирати, як їм жити при наявності належної підтримки. У цьому сенсі особливо важлива Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права інвалідів (КПІ), яку ратифікували ЄС і 45 з 47 держав-членів Ради Європи. Крім статті 25 «Здоров'я», де визнаються потреби літніх людей, у статті 19 КПІ також передбачається право на самостійний спосіб життя і залучення до місцевої спільноти. Дотриманням цього права, у сукупності з повагою гідності та самовизначення, слід керуватися при організації довгострокового догляду, в тому числі в умовах інтернатів, більшість резидентів яких, за наявними даними, мають ту чи іншу форму інвалідності.

Для багатьох людей похилий вік загрожує високим ризиком соціальної ізоляції і бідності при обмеженому доступі до недорогих високоякісних медичних і соціальних послуг. Ось чому необхідні ефективні державні стратегії, спрямовані на те, щоб забезпечити стійкі позитивні тенденції і зробити так,

щоб довгими роками життя могли насолоджуватися абсолютно все, незалежно від того, де вони живуть і до якої соціально-економічної групи належать.

Ще однією нагальною проблемою, що загрожує літнім людям є деменція – це загальний термін для кількох захворювань, що зачіпають пам'ять, інші когнітивні здібності та поведінку, які суттєво заважають здатності людини підтримувати свою повсякденну діяльність. Деменція – це синдром, зазвичай хронічного або прогресуючого характеру, при якому спостерігається погіршення когнітивної функції (тобто здібності обробляти думки) понад те, що можна було б очікувати від нормального старіння. Це впливає на пам'ять, мислення, орієнтацію, розуміння, розрахунок, здатність до навчання, мову і судження. Свідомість не порушено. Порушення когнітивної функції зазвичай супроводжується, а іноді і передусе погіршення емоційного контролю, соціальної поведінки або мотивації. Деменція виникає в результаті безлічі захворювань і травм, які в першу чергу або раптом впливають на мозок, таких як хвороба Альцгеймера або інсульт. Хоча вік є найсильнішим відомим фактором ризику розвитку деменції, він не є нормальною частиною старіння.

Людям з деменцією часто відмовляють в основних правах і свободах, доступних іншим. У багатьох країнах фізичні і психологічні обмеження широко використовуються в будинках для людей похилого віку та у відділеннях невідкладної допомоги, навіть коли діють правила, що захищають права людей на свободу і вибір.

Забезпечення найвищої якості допомоги людям з деменцією й особам, які здійснюють догляд за ними, створення відповідного і сприятливого законодавчого середовища, заснованого на міжнародно визнаних стандартах прав людини є вкрай необхідними. У цьому зв'язку слід підкреслити внесок, який робить ВООЗ у цій сфері, зокрема вона тісно співпрацює з державами-членами та іншими відповідними зацікавленими сторонами, щоб поліпшити життя людей з деменцією та їхніх опікунів, водночас зменшуючи вплив деменції на громади та країни. Організація визнає деменцію одним з пріоритетів громадської охорони здоров'я [10].

Міжамериканська конвенція про захист прав людини похилого віку 2015 р. містить статтю «Право на здоров'я» відповідно до якої людям похилого віку гарантовано право на фізичне і психічне здоров'я без будь-якої дискримінації. Для реалізації цього права, серед інших зобов'язань, передбачено зобов'язання держав-учасниць щодо запровадження необхідних заходів для забезпечення доступності послуг паліативної допомоги для літніх людей, а також для підтримки їх сімей; забезпечити наявність і доступність ліків, визнаних ВООЗ в якості основних, включаючи контрольовані ліки, необхідні для паліативної допомоги, для літніх людей (ст. 19 «l», «m») [11].

У травні 2017 р. ВООЗ схвалила Глобальний план дій щодо заходів громадської охорони здоров'я у відповідь на деменцію на 2017-2025 рр. [12] в якому міститься всеосяжна програма дій для осіб, що формулюють політику, міжнародних, регіональних і національних партнерів та ВООЗ у таких галузях, як підвищення обізнаності про деменцію і розробка ініціатив щодо створення сприятливих умов для людей з деменцією; скорочення ризику деменції; діагностика, лікування та догляд; дослідження та інновації; і підтримка осіб, які здійснюють догляд за людьми з деменцією. Мета плану полягає в тому, щоб поліпшити життя людей з деменцією, осіб, які здійснюють за ними догляд, та їхніх сімей, скоротивши при цьому наслідки деменції для окремих осіб, громад і країн. У рамках зусиль щодо практичної реалізації Плану була створена Глобальна обсерваторія з деменції – міжнародна платформа епідеміологічного моніторингу, призначена для осіб, що формулюють політику, і дослідників і покликана спростити моніторинг та обмін інформацією, що стосується політики щодо деменції, надання послуг, епідеміологічної обстановки і наукових досліджень.

Була створена Міжнародна платформа спостереження за деменцією (Global Dementia Observatory, GDO) для політиків і дослідників, щоб полегшити моніторинг і обмін інформацією про політику щодо деменції, надання послуг, епідеміології і дослідження. ВООЗ також розробляє платформу для обміну знаннями для полегшення обміну передовим досвідом у галузі деменції.

ВООЗ також розробила Керівництво «На шляху до плану по деменції», яке надає державам-членам рекомендації щодо створення і впровадження плану по деменції. Керівництво тісно пов'язане з ДУО ВООЗ і включає в себе супутні інструменти, такі як контрольний список для керівництва при підготовці, розробці та реалізації плану по деменції. Його також можна використовувати для відображення зацікавлених сторін і встановлення пріоритету.

Керівні принципи ВООЗ щодо зниження ризику когнітивних функцій і деменції [13] містять науково обґрунтовані рекомендації з втручання щодо зниження тих, що піддаються зміні факторів ризику деменції, таких як відсутність фізичної активності та нездорове харчування, а також по контролю захворювань, пов'язаних із деменцією, включаючи гіпертонію і діабет.

Деменція також є одним з пріоритетних станів у Програмі дій ВООЗ щодо усунення прогалин у галузі психічного здоров'я (mhGAP) [14], яка є ресурсом для лікарів широкого профілю, особливо в країнах з низьким і середнім рівнем доходу, з метою надання їм допомоги в наданні першої допомоги психічним, неврологічним і психіатричним хворим і з розладами, пов'язаними із вживанням психоактивних речовин.

Крім того, ВООЗ розробила програму навчання знанням і навичкам для осіб, які здійснюють догляд за особами, що страждають на деменцією iSupport, яка вже реалізується в деяких державах. Вона включає п'ять модулів і супутні вправи, а саме: 1) введення в деменцію; 2) доглядальниця; 3) турбота про мене; 4) забезпечення повсякденного догляду; і 5) робота зі змінами поведінки [15].

У 2015 р. була проведена Перша Міністерська конференція ВООЗ із глобальних дій проти деменції (Женева, 16 і 17 березня) на яку зібралися міністри всього світу, а також експерти з дослідницьких, клінічних та неурядових організацій, з метою обговорення глобальних проблем, пов'язаних із деменцією. Мета конференції – підвищити освіченість соціально-економічного тягаря, створеного деменцією та підкреслити, що цей тягар можна зменшити, якщо весь світ візьме на себе зобов'язання поставити деменцію на перше місце в глобальній повістці дня здорового життя [16].

Особи похилого віку знаходяться у групі високого ризику під час пандемії COVID-19 про що свідчить Заява про пандемію коронавірусної інфекції (COVID-19) й економічних, соціальних і культурних правах Комітету з економічних, соціальних і культурних прав (2020) в якій зазначено, що пандемія COVID-19 наочно ілюструє важливість неподільності і взаємозалежності усіх прав людини. Ця пандемія, по суті, являє собою глобальну загрозу здоров'ю. При цьому вона має численні наслідки для здійснення цивільних і політичних прав, оскільки деякі заходи, що вживаються державами для боротьби з цим явищем, накладають жорсткі обмеження на свободу пересування та інші права. Таким чином, вкрай важливо, щоб прийняті державами заходи по боротьбі з цією пандемією були розумними і пропорційними для забезпечення захисту всіх прав людини (п. 3).

Нинішня криза серйозно зачіпає знедолені і маргіналізовані групи населення. Люди похилого віку, особи з раніше існуючими захворюваннями й особи з ослабленою імунною системою в особливій мірі можуть бути схильні до серйозних наслідків для здоров'я, якщо вони заражені COVID-19. Великому ризику зараження піддаються й інші групи, наприклад групи, що знаходяться в установах по догляду інтернатного типу або в громадських місцях проживання, ув'язненні й особи, які перебувають в місцях утримання під вартою, а також особи, які проживають в неформальних поселеннях або в інших місцях, де відсутній належний доступ до води і миючих або дезінфікуючих засобів. Підвищеному ризику інфікування піддаються певні категорії працівників, такі як працівники служб доставки, збирачі сміття, некваліфіковані робітники і сільськогосподарські працівники, оскільки характер їх роботи не дозволяє їм скористатися можливістю роботи з дому з використанням цифрових технологій.

Заява містить зобов'язання держав-учасниць направляти максимум наявних у них ресурсів на повне здійснення всіх економічних, соціальних і культурних прав, включаючи право на здоров'я (пп. 5, 14).

Вона також містить низку рекомендацій, направлених на забезпечення захисту вразливих категорій осіб під час пандемії, й акцентує увагу на тому, що заходи, які приймаються на національному рівні повинні ґрунтуватися на найкращих наукових даних для захисту здоров'я населення. Нею зазначено, що всім державам-учасницям слід у терміновому порядку прийняти спеціальні, цілеспрямовані заходи, в тому числі в рамках міжнародного співробітництва, для захисту таких вразливих груп, як літні люди, інваліди, біженці і порушені конфліктом групи населення, а також громади і групи, що піддаються структурній дискримінації і знаходяться в несприятливих умовах, і для пом'якшення наслідків пандемії для таких груп. Такі заходи включають, зокрема: забезпечення водою та миючими і дезінфікуючими засобами тих громад, які їх не мають; здійснення цільових програм по збереженню робочих місць, заробітної плати та пільг для всіх трудящих, включаючи незареєстрованих трудящих-мігрантів; введення мораторію на виселення або відчуження закладеної нерухомості у людей під час пандемії; здійснення програм соціальної допомоги та підтримки доходів з метою забезпечення продовольчої безпеки і гарантованого доходу для всіх, хто потребує; прийняття спеціально розроблених заходів з охорони здоров'я та забезпечення засобів до існування вразливих груп меншин, таких як рома, а також корінних народів; і забезпечення недорогого і рівноправного доступу до інтернет послуг для всіх в освітніх цілях.

Слід також прийняти нормативні заходи для запобігання спекуляції на продукти харчування, гігієнічні товари й основні ліки та матеріали. До числа рекомендованих заходів входять повне скасування податку на додану вартість на такі предмети поставок під час пандемії і субсидування вартості основних продуктів харчування та гігієнічних засобів для забезпечення їх доступності для бідних верств населення (п. 15, 17) [17].

Висновок: Виходячи з вищезначеного слід констатувати, що існуюча тенденція населення до старіння, є реаліями сьогодення і спонукає суспільство до пошуків нових шляхів існування за цих обставин. Старіння вже не розглядається як проблема, а скоріш за все, як виклик і можливість суспільства зреагувати та прийняти своєчасні заходи по адаптації. Міжнародним співтовариством докладаються суттєві зусилля щодо створення правової основи, розробки стандартів, розвитку міжнародної співпраці задля забезпечення літнім людям гідної старості. Завдання для урядів полягає в імплементації міжнародних норм у національне законодавство та оптимізація національних заходів у цій сфері.

Галузь охорони здоров'я для літніх людей є самою чутливою, оскільки мова йде про гідне існування, тому вона потребує виваженої стратегії, складовою якої повинна стати: профілактика захворювань (проведення діагностики, медичного догляду тощо); розробка, удосконалення, запровадження доступної і недорогій системи довгострокового догляду із залученням до цієї роботи самих літніх осіб і підготовка фахівців, які працюватимуть у цій сфері; здійснення навчання осіб, які неофіційно доглядають за літніми людьми; здійснення регулярного незалежного моніторингу послуг з довгострокового догляду, побудованому на чітких принципах і правах, які літні люди можуть реалізовувати самостійно; надання переваги догляду на дому; створення відповідних служб з наданням консультаційної, психологічної, правової тощо допомоги літнім людям; суттєве значення має й поінформованість суспільства про старіння з метою розуміння проблематики і незавдання повторної психологічної травми літнім людям у результаті якої вони відчуватимуть себе «тягарем» для суспільства, а не повноцінними його членами.

ЛІТЕРАТУРА

1. World Population Ageing 2019 Highlights. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf> (дата звернення 15.10.2020 р.)
2. The Toronto Declaration on the Global Prevention of Elder Abuse. URL: https://www.who.int/ageing/projects/elder_abuse/alc_toronto_declaration_en.pdf?ua=1 (дата звернення 16.10.2020 р.)
3. Human rights of older persons and their comprehensive care. URL: <https://pace.coe.int/en/files/23538/html> (дата звернення 16.10.2020 р.)
4. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e> (дата звернення 16.10.2020 р.)
5. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 27 on older women and protection of their human rights. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/472/53/PDF/G1047253.pdf?OpenElement> (дата звернення 17.10.2020 р.)
6. Recommendation CM/Rec (2014)2 of the Committee of Ministers to member States on the promotion of human rights of older persons. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c649f (дата звернення 16.10.2020 р.)
7. Resolution 2168 (2017) Human rights of older persons and their comprehensive care. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=23768&lang=en> (дата звернення 10.10.2020 р.)
8. Европейская социальная хартия (пересмотренная). URL: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cf96> (дата звернення 10.10.2020 р.)
9. Recommendation Rec (2003) 24 of the Committee of Ministers to member states on the organization of palliative care. URL: [https://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec\(2003\)24_en.pdf](https://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec(2003)24_en.pdf) (дата звернення 16.10.2020 р.)
10. Dementia. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/dementia> (дата звернення 11.10.2020 р.)
11. Inter-American convention on Protecting the human rights of older persons (A-70). URL: http://www.oas.org/en/sla/dil/inter_american_treaties_a-70_human_rights_older_persons.asp (дата звернення 16.10.2020 р.)
12. Глобальный план действий сектора общественного здравоохранения по реагированию на деменцию на период 2017 – 2025 гг. URL: https://www.who.int/mental_health/neurology/dementia/infographic-dementia2017-2-ru.pdf?ua=1 (дата звернення 11.10.2020 р.)
13. Directrices de la OMS para la reducción de los riesgos de deterioro cognitivo y demencia. URL: https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52426/9789275322574_spa.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 15.10.2020 р.)
14. mhGAP Mental Health Gap Action Programme Scaling up care for mental, neurological, and substance use disorders. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43809/9789241596206_eng.pdf?sequence=1 (дата звернення 15.10.2020 р.)
15. iSupport For Dementia Training and support manual for carers of people with dementia. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/324794/9789241515863-eng.pdf?ua=1> (дата звернення 16.10.2020 р.)
16. First WHO Ministerial conference on global action against dementia 16-17 march 2015, Geneva, Switzerland. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/179537/9789241509114_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 17.10.2020 р.)
17. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Statement on the coronavirus disease (COVID-19) pandemic and economic, social and cultural rights. URL: <https://undocs.org/en/E/C.12/2020/1> (дата звернення 16.10.2020 р.)

REFERENCES

1. World Population Ageing 2019 Highlights. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf> (data zvernennja 15.10.2020 r.)
2. The Toronto Declaration on the Global Prevention of Elder Abuse. URL: https://www.who.int/ageing/projects/elder_abuse/alc_toronto_declaration_en.pdf?ua=1 (data zvernennja 16.10.2020 r.)
3. Human rights of older persons and their comprehensive care. URL: <https://pace.coe.int/en/files/23538/html> (data zvernennja 16.10.2020 r.)
4. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e> (data zvernennja 16.10.2020 r.)

5. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 27 on older women and protection of their human rights. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/472/53/PDF/G1047253.pdf?OpenElement> (data zvernennja 17.10.2020 r.)
6. Recommendation CM/Rec (2014)2 of the Committee of Ministers to member States on the promotion of human rights of older persons. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c649f (data zvernennja 16.10.2020 r.)
7. Resolution 2168 (2017) Human rights of older persons and their comprehensive care. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=23768&lang=en> (data zvernennja 10.10.2020 r.)
8. Evropejskaja social'naja hartija (peresmotrennaja). URL: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cf96> (data zvernennja 10.10.2020 r.)
9. Recommendation Rec (2003) 24 of the Committee of Ministers to member states on the organization of palliative care. URL: [https://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec\(2003\)24_en.pdf](https://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec(2003)24_en.pdf) (data zvernennja 16.10.2020 r.)
10. Dementia. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/dementia> (data zvernennja 11.10.2020 r.)
11. Inter-American convention on Protecting the human rights of older persons (A-70). URL: http://www.oas.org/en/sla/dil/inter_american_treaties_a-70_human_rights_older_persons.asp (data zvernennja 16.10.2020 r.)
12. Global'nyj plan dejstvij sektora obshhestvennogo zdavoohranenija po reagirovaniju na demenciju na period 2017 – 2025 gg. URL: https://www.who.int/mental_health/neurology/dementia/infographic-dementia2017-2-ru.pdf?ua=1 (data zvernennja 11.10.2020 r.)
13. Directrices de la OMS para la reducción de los riesgos de deterioro cognitivo y demencia. URL: https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52426/9789275322574_spa.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data zvernennja 15.10.2020 r.)
14. mhGAP Mental Health Gap Action Programme Scaling up care for mental, neurological, and substance use disorders. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43809/9789241596206_eng.pdf?sequence=1 (data zvernennja 15.10.2020 r.)
15. iSupport For Dementia Training and support manual for carers of people with dementia. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/324794/9789241515863-eng.pdf?ua=1> (data zvernennja 16.10.2020 r.)
16. First WHO Ministerial conference on global action against dementia 16-17 march 2015, Geneva, Switzerland. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/179537/9789241509114_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data zvernennja 17.10.2020 r.)
17. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Statement on the coronavirus disease (COVID-19) pandemic and economic, social and cultural rights. URL: <https://undocs.org/en/E/C.12/2020/1> (data zvernennja 16.10.2020 r.)

УДК 341.01

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-20

ПРАВА ЛЮДИНИ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Шамраєва В. М.,

доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного
і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
e-mail: v.shamraeva@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7140-3742>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* На сучасному етапі розвитку світового політичного процесу однією з головних проблем виявилось забезпечення ефективної дії механізмів захисту прав людини, як на національному так і на міжнародному рівнях. Головним покликанням юридичної науки у цій сфері стає надання експертних оцінок проблемних питань та науково розроблених рекомендацій щодо удосконалення механізмів захисту прав людини у сучасних міжнародних відносинах і особливо у кризових ситуаціях, що стали майже перманентними у житті світового співтовариства. *Метою* даної публікації стала реалізація ретроспективного аналізу еволюції розвитку правового закріплення прав людини на міжнародному рівні та тернових проблем у цій сфері.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Таким чином у даній публікації розглянуто основні етапи становлення права прав людини, виокремлені основні проблеми розвитку, окреслено місце прав людини у сучасних міжнародних відносинах та подано основну характеристику викликам, що стоять перед державами у процесі реалізації співробітництва у сфері забезпечення прав людини.

Пошук специфіки прав людини і виявлення механізмів їх формування представляють окрему проблему для правознавців. Важливим в контексті сучасної реальності представляється юридичний аспект закріплення прав людини в міжнародних нормативно-правових документах. Саме за допомогою розкриття даного питання можливо виокремити основні етапи еволюції закріплення прав людини у міжнародному праві.

Висновки. Розвиток міжнародно-правового закріплення прав людини значно вплинув на еволюцію міжнародного права в цілому. Під впливом цих процесів національний суверенітет, як базовий принцип міжнародного права почав набувати нових обрисів, особа набула багато рис міжнародної правосуб'єктності. Завдяючи недержавному нормотворенню сфера закріплення і захисту прав людини має тенденцію до саморозвитку і постійної адаптації до мінливих потреб розвитку суспільства у соціальній та моральній сферах. Права людини є феноменом культури, що відображає систему ціннісних орієнтацій особи, вкоріненої в конкретній історичній епосі і залежить від ідеології світового правового співтовариства. Проблема прав людини, їх захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз вимагає негайного вирішення, обумовлюючи пріоритетність розгляду правових проблем серед широкого спектру глобальних проблем людства. В той же час необхідно підкреслити, що демократичний розвиток сучасного суспільства та права людини нерозривно пов'язані. Цей зв'язок передбачає також, що права людини мають бути визнані законними у результаті демократичних процедур, але поза рамками національних правових систем знаходиться моральне обґрунтування, необхідне для того, щоб переконати суб'єктів міжнародного права, що кожна людина навіть поза рамками національної правової системи має користуватися всіма гарантованими правами та свободами.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: права людини, ООН, Міжнародний біль про права, баланс прав та інтересів особи, реалізація прав людини.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Шамраева В. М.,

доктор политических наук, доцент,
профессор кафедры международного
и европейского права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: v.shamraeva@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7140-3742>

АННОТАЦИЯ: На современном этапе развития мирового политического процесса одной из главных проблем оказалось обеспечение эффективного функционирования механизмов защиты прав человека, как на национальном, так и на международном уровнях. *Целью* данной публикации стала реализация ретроспективного анализа эволюции развития правового закрепления прав человека на международном уровне и наиболее значимых проблем в этой сфере.

В данной публикации рассмотрены основные этапы становления права прав человека, выделены основные проблемы развития, определены место прав человека в современных международных отношениях и представлена основная характеристика вызовом, стоящим перед государствами в процессе реализации сотрудничества в сфере обеспечения прав человека.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: права человека, ООН, Международный боль о правах, баланс прав и интересов личности, реализация прав человека.

HUMAN RIGHTS IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS: EVOLUTION OF DEVELOPMENT, PROBLEMS AND PROSPECTS

Valentina Shamraeva,

Doctor of Political Science, Associate Professor,
Professor of the Department
of International and European Law
Faculty of Law
Kharkiv National
VN Karazin University,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: v.shamraeva@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7140-3742>

ANNOTATION: *Introduction.* At the present stage of development of the world political process, one of the main problems has been to ensure the effective operation of human rights protection mechanisms, both at the national and international levels. The main vocation of legal science in this area is to provide expert assessments of problematic issues and scientifically developed recommendations for improving the mechanisms of human rights protection in modern international relations and especially in crisis situations that have become almost permanent in the life of the world community. The purpose of this publication was to implement a retrospective analysis of the evolution of the development of legal consolidation of human rights at the international level and the thorny problems in this area.

Summary of the main research results. Thus, this publication considers the main stages of human rights, highlights the main problems of development, outlines the place of human rights in modern international relations and presents the main characteristics of the challenges facing states in the implementation of cooperation in the field of human rights.

Finding the specifics of human rights and identifying mechanisms for their formation is a separate problem for jurists. The legal aspect of enshrining human rights in international legal instruments is important in the context of modern reality. It is through the disclosure of this issue that it is possible to identify the main stages of the evolution of the consolidation of human rights in international law.

Conclusions. The development of international legal consolidation of human rights has significantly influenced the evolution of international law as a whole. Under the influence of these processes, national sovereignty, as a basic principle of international law, began to take on new forms, and the individual acquired many features of international legal personality. Thanks to non-state rule-making, the sphere of consolidation and protection of human rights tends to self-development and constant adaptation to the changing needs of society in the social and moral spheres. Human rights are a cultural phenomenon that reflects the system of value orientations of a person rooted in a particular historical epoch and depends on the ideology of the world legal community. The problem of human rights, their protection from external and internal threats requires an immediate solution, making it a priority to consider legal issues among a wide range of global problems of mankind. At the same time, it must be emphasized that the democratic development of modern society and human rights are inextricably linked. This connection also implies that human rights must be recognized as legitimate as a result of democratic procedures, but outside the national legal systems there is a moral justification necessary to convince the subjects of international law that everyone, even outside the national legal system must enjoy all guaranteed rights and freedoms.

KEY WORDS: human rights, UN, International pain on rights, balance of rights and interests of a person, realization of human rights.

Вступ. В даний час в системі ціннісної ієрархії на перший план висуваються цінності свободи, гідності, справедливості, що обумовлює інтерес до розуміння прав людини в контексті сучасної реальності розвитку міжнародних відносин. Світова політична криза виявила слабкі сторони сфери міжнародних відносин (її етичної складової), неспроможність ряду міжнародних організацій підтримувати стабільність в світовій політиці. Найбільш уразливою сферою у даній ситуації став захист прав людини, як на національному так і на міжнародному рівнях.

У зв'язку з цим актуальним представляється звернення до питання відповідності існуючих прав людини функціонуючій системі нормативно-правових актів, що покликані регулювати дану сферу.

Метою даної публікації стала реалізація ретроспективного аналізу еволюції розвитку правового закріплення прав людини на міжнародному рівні та тернових проблем у цій сфері.

Вирішення зазначеного завдання у значній мірі сприятиме створенню дійсно правової держави в Україні, як головного фактору успішності соціально-економічних реформ, що реалізуються у нашій державі. Від успішних перетворень у цій сфері залежать не тільки демократичний процес у суспільстві, а й економічне зростання та соціально-політична стабілізація і світового співтовариства загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці еволюції прав людини та окремим аспектам їх дослідження були присвячені праці багатьох правників, зокрема це: С. С. Алексеев, Б.М. Бабій, С.С. Дністрянський, Б.О. В.М. Корецький, О.Г. Тихомиров, І.Е. Фарбер, О. Хеффе. Наприклад, формуванню визначення, сутності поняття прав людини присвячені роботи М. Вітрука, А.М. Колодія, М.І. Козюбри, О. Лукашової, І.І. Лукашука, С. В. Максимова, О. В. Петришина, П.М. Рабіновича. З'ясуванню сутності прав людини, історичного розвитку ідеї цього явища присвячено спеціальні наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема С. Добрянського, Т. Ярошевської, В. Трубникова та інших, у яких здійснено спроби розкрити сутність.

В той же час у процесі дослідження проблеми прав людини актуальними залишаються такі основоположні питання, як проблема визначення універсального поняття прав людини, яке б було незалежним від часу, простору, особливостей цивілізаційного розвитку; проблема співвідношення демократії, державного суверенітету та дотримання прав людини на глобальному і регіональному рівнях.

Основні результати дослідження. Пошук специфіки прав людини і виявлення механізмів їх формування представляють окрему проблему для правознавців. Важливим в контексті сучасної реальності представляється юридичний аспект закріплення прав людини в міжнародних нормативно-правових документах. Саме за допомогою розкриття даного питання можливо виокремити основні етапи еволюції закріплення прав людини у міжнародному праві, а також глибше зрозуміти актуальні проблеми розвитку прав людини на сучасному етапі.

З прадавніх часів мислителі виокремлювали в людині три основні складові: тіло, душа і дух, що було згодом визнано і наукою [25, с. 237; 29, с. 304; 11, с. 5]. Людині – її духовному, моральному і тілесному початку – з народження належать незалежно від її приналежності до певної держави вся існуюча сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав і свобод. Тілесній складовій особи належать так звані матеріальні блага, а іншим - нематеріальні чи немайнові блага (Божественні, духовні і моральні) [11, с. 7], які знайшли втілення і реалізацію в правах і свободах людини і громадянина.

Через існування розмаїття підходів до визначення та трактування прав і свобод людини і громадянина у науці викликає потреба їх класифікації. На сьогодні в теорії права існують досить різні підходи до класифікації прав і свобод людини і громадянина. Останнім часом вчені все частіше говорять про так звані «п'ять поколінь прав» людини [17, с. 399-400; 7,4]. Дана класифікація базується на еволюційній підставі [4]. Наприклад, «перше покоління» прав людини (хронологічний етап формування і закріплення – кінець XVIII століття) - це етап юридичного проголошення тих прав і свобод, які випливають з особистої гідності людини і громадянина в правовій державі. Їх метою було забезпечення свободи, тобто створення гарантій щоб дозволити суспільству і окремій особі звільнитися від обмежень феодального порядку. Ці права стали атрибутами людської особистості. «Першим поколінням» прав людини прийнято вважати громадянські і політичні права.

Права «першого покоління» в цілому «протистоять» державі, від якої вимагається, щоб права і свободи поважалися. Громадянські і політичні права були утверджені в ході низки буржуазно-демократичних революцій в Європі, а також США. Вони знайшли своє відображення і офіційне закріплення у французькій Декларації прав і свобод людини і громадянина, Декларації незалежності США та ін.

Процес формування «другого покоління прав» людини пов'язаний з процесом соціалізації суспільства. Хронологічно це кінець XIX – початок XX століття. Тут мова йде про права і свободи, які реалізуються за допомогою держави. Ці права за своєю природою дозволяють людям стати рівними. За змістом це економічні, соціальні і культурні права і свободи або так звані права рівності. Перш за все, до

них відносяться право на працю, на прийнятний рівень життя, право на освіту та багато соціальних гарантій: прав на допомогу з безробіття і пенсію та ін.

В рамках сучасної «гуманітаризації» права в світовій політиці стався своєрідний «поворот до людини». Відомо, що до Другої світової війни між державами були укладені лише окремі угоди, де передбачалися заходи із забезпечення лише деяких прав людини і особи. Серед них можна виокремити Паризький договір 1856 р., Берлінський договір 1878 р., створення в 1919 р. Міжнародної організації праці і в 1921 р. Ліги Націй [15, с. 101-102].

Істотний прорив в сфері міжнародно-правового закріплення прав людини почався після утворення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. Перед організацією була поставлена мета «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії» [26].

У 1946 р. за дорученням Економічної і Соціальної Ради ООН Комісія з прав людини почала розробляти комплекс міжнародно-правових актів, який отримав назву «Міжнародна хартія прав» [24].

Першим актом за хронологією в числі таких актів виступала Загальна декларація прав людини, а потім був запланований до прийняття єдиний Пакт з прав людини. Загальна декларація з'явилася після нелегкого переговорного процесу, оскільки зіткнулися суперечливі позиції різних груп держав - членів ООН. Так, тогочасні «західні держави» будували свої аргументи, посилаючись на Конституцію США 1787 р. і Французьку декларацію 1789 р. і відстоювали включення в підсумковий текст документа виключно переліку громадянських і політичних прав. Для радянської делегації головним завданням було закріплення в Декларації широкого спектру соціальних та економічних прав, а також права народу на самовизначення і рівності прав народу і кожної національності в межах держави» [14, с. 29].

Незважаючи на відмінності в підходах до питання про те, яким повинен бути текст Загальної декларації, державам-учасникам вдалося прийняти узгоджений варіант. Тому багато статей документа носять загальний характер, не мають точних правових меж.

В результаті, Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН, стала результатом спільних зусиль світового співтовариства. Вона носила рекомендаційний характер, оскільки резолюції Генеральної асамблеї не створюють обов'язкових норм міжнародного права. Але безперечним є те, що Декларація була першим універсальним міжнародно-правовим актом, в якому держави світового співтовариства погодили, систематизували і проголосили основні права і свободи, які повинні бути надані кожній людині на Землі. Це і право на життя, свободу та особисту недоторканність, рівність перед законом, свобода думки, совісті і релігії, зборів і асоціацій та ін. (група громадянських і політичних прав, «перше покоління» прав людини).

У Декларації отримали закріплення також соціальні та економічні права, що було новим для того часу: право на працю і на відпочинок, на соціальне забезпечення і на гідний життєвий рівень («друге покоління» прав людини) [5].

Після прийняття Загальної декларації прав людини почався процес її визнання на міжнародному і національному рівнях. На міжнародному рівні Декларація стала ядром всієї системи універсальних міжнародних актів з прав людини в рамках ООН (на сьогодні це близько діючих 200 документів). Вона є правовим орієнтиром і стандартом для десятків і сотень регіональних міжнародних договорів: Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. [9], Американської конвенції про права людини 1969 р. [1], Африканської Хартії прав людини і народів 1981 р. [3] та ін.

На національному рівні в ряді держав Декларація втілювалася у вигляді прямих посилань на її положення, безпосереднього включення цих положень в тексти національних конституцій. Більшість національних конституцій, прийнятих після 1948 року, містять перелік фундаментальних прав, які або відтворюють положення Декларації, або розміщені в документі такого рівня під її впливом [40].

Значимість Декларації неодноразово підкреслювалася в основних актах і підсумкових документах міжнародних нарад і конференцій. В Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. говориться, що «в області прав людини і основних свобод держави-учасники будуть діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і Загальної декларації прав людини» [23].

В результаті світове співтовариство розробило і прийняло такі документи, що входять до Міжнародного біллію про права людини: Загальну декларацію прав людини 1948 р. [5], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 16 грудня 1966 р. [20], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р. [19], а також Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [27], Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, спрямований на скасування смертної кари 1989 р. [6], також Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, що вступив в силу 10 грудня 2008 р. [28].

В той же час не дивлячись на досить швидкий розвиток і удосконаленні діючих норм у сфері захисту прав людини, дану сферу на обійшли і проблемні питання еволюції. Наприклад досить часто окремі

міжнародні гравці намагаються використати проблематику дотримання прав людини задля досягнення своїх інтересів, поширення впливу у певних регіонах і т.д. На світову арену почала повертатися і конфронтаційна поведінка окремих держав, часто використовуються ізоляціоністські механізми відстоювання національних інтересів, що крім ряду супутніх проблем негативно впливає і на дотримання прав людини у таких ситуаціях. Таким прикладами може стати сучасна міжнародна діяльність Російської Федерації, або Велика Британія, що ініціювала вихід з Європейського Союзу з його наднаціональною правовою системою. Подібні тенденції, з одного боку, відповідають трендам світового розвитку і позиціонуванню певних держав в міжнародному середовищі. З іншого, вони доволі небезпечні, оскільки коли такі заходи у реалізації національної політики починають зворотний рух, вони не зупиняються в рівноважному положенні, яке державі або групі держав найбільш вигідно.

Найбільш негативний сценарій розвитку таких тенденцій, це, наприклад, наростання суперечностей у відносинах між Росією і іншими державами та Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), хоча така ситуація не є виключенням. За те, щоб вивести свою країну з-під юрисдикції Страсбурзького суду, активно виступали і впливові кола Великобританії. Приводом стали приписи Лондону надати ув'язненим право на участь у парламентських виборах і внести для цього необхідні зміни в національне законодавство [39]. Перспективи вивести країну з-під юрисдикції Суду ЄС в рамках Брекзита їм було недостатньо [30].

Пункт про відмову від юрисдикції ЄСПЛ містився і у виборчій програмі кандидата на виборах президента Франції Франсуа Фійон [Чернега 2017], який представляв консервативні сили правих у Франції. Змінилося ставлення до ЄСПЛ в Угорщині і Румунії. У Страсбург надходить зростаюча маса індивідуальних заяв про поведінку з ув'язненими і інтернованими в обох країнах, що принижує людську гідність [33]. ЄСПЛ відреагував констатацією наявності у цих державах проблем системного характеру. В цілому в Південно-Східній Європі діяльність ЄСПЛ почали розглядати як додатковий негативний фактор, що збільшує проблеми пов'язані із розгортанням міграційної кризи в ЄС. Як інституцію, що заважає державам в непростих умовах знаходити вирішення, які б їх влаштували, хоча і не в усьому бездоганні. Так, прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан взагалі закликав реформувати ЄСПЛ, якщо країни регіону хочуть впоратися з міграційною кризою [31].

Приблизно така ситуація стосувалася і Туреччини, оскільки Анкара ставала часто згадуватися у позовах до Страсбурзького суду причиною чого стала боротьба офіційної влади з наслідками невдалого військового перевороту в ході якої було заарештовано тисячі людей [38]. Дії турецької влади не завжди узгоджуються з приписами Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та усталеною практикою ЄСПЛ. За загальною кількістю звернень до ЄСПЛ Туреччина вже вийшла на друге місце з 48 країн-учасниць, незважаючи на тимчасове припинення дії багатьох положень Конвенції [34].

Наступним трендом, що аналізується є процес трансформації сучасного міжнародного права під впливом розвитку права прав людини. З прийняттям Міжнародного Білля про права людини і його фактичним перетворенням, поряд з Статутом ООН, в загальноновизнану норму побудови сучасного світового порядку держави відмовилися розглядати деякі питання свого внутрішнього устрою в якості своєї виключної компетенції. Передали істотну частину свого суверенітету на регулювання міжнародній спільноті. Раніше спроби впливати на внутрішні процеси у державі вважалися неприпустимим втручанням у внутрішні справи, недружніми діями. Сьогодні ж негативна реакція на турботу інших про те, щоб законодавство держав і правозастосовна практика відповідали нормам захисту прав людини, претензії що це є втручанням у внутрішні справи, стали розцінюватися як «варварство» і зневага державами своїх міжнародних зобов'язань [10].

Проблематика прав людини стала загальною компетенцією міжнародної спільноти. Вона стала предметом регулювання універсальних та регіональних конвенцій, договорів загального і спеціального характеру [32, 35, 36, 37]. З інструменту регулювання відносин між державами міжнародне право, в частині захисту прав людини, багате в чому перетворилося на інструмент регулювання відносин між державою і особою, державою і суспільством, на знаряддя обмеження свавілля державної влади.

Виникає якісно нова ситуація, коли міжнародне право регулює відносини в трикутнику «приватна особа (група осіб, суспільство) - національні держави - всі інші учасники міжнародного спілкування». Тим самим виходить, що правом наполягати на позитивних заходах і вживати заходів у разі передбачуваного порушення державою своїх зобов'язань можуть користуватися і самі потерпілі, і всі ті, кого норми права у сфері захисту прав людини на це уповноважують. З іншого боку у держав, груп держав і міжнародного співтовариства в цілому з'являється широке поле для такого співробітництва, яке було б дійсно взаємовигідним. Міжнародне право обумовлює належну поведінку. Чи в змозі держави скористатися такою перспективою, залежить від їх політичної культури, розуміння того, що в світі не існує вищих і нижчих культур, вищих і нижчих цивілізацій, і здатності діяти відповідно.

Наступною проблемою у розвитку досліджуваної проблематики є наділення особи міжнародною правосуб'єктністю. Класичне міжнародне право виходило з того, що його суб'єктами є держави і тільки вони. Лише вони володіють тими якостями, які потрібні для володіння міжнародною, а не суто

національною правосуб'єктністю. Єдиний виняток становили міжнародні міждержавні організації (ММУО). Закріплення міжнародних норм у сфері захисту прав людини надало приватним особам процесуальні права виходити на міжнародну арену, заперечувати позиції національної держави, закликати її до відповідальності. А також примушувати державу, за посередництвом міжнародних органів, визнавати допущені порушення, відновлювати порушені права, виплачувати справедливую компенсацію, змінювати поточне законодавство і правозастосовчу практику [21, с. 3-19].

В той же час припущення про те, що міжнародне право у сфері захисту прав людини надало приватним особам лише процесуальні права є неповним. Згідно з традиційними уявленнями, в повному обсязі міжнародну правосуб'єктність мають тільки ті, хто, крім відповідальності, участі в міжнародному розгляді і т.д., в силах створювати міжнародне право, змінювати його, контролювати дотримання. Але що потрібно механізми міжнародного захисту прав людини інтегрують особу в багаторівневі міжнародні або навіть наднаціональні механізми примусу національної держави до уточнення національного законодавства і правозастосовчої практики відповідно до її міжнародних зобов'язань. Це стало принциповим моментом, оскільки проходить наділення приватної особи правом ініціювати фактично каскадні зміни у правовому полі. Наприклад, у ситуації коли особа звертається до ЄСПЛ або договірних органів ООН, вони констатують порушення та пропонують національній державі вжити заходів індивідуального або універсального характеру щодо їх виправлення.

Даючи при цьому дещо інше або якісно нове, розуміння норм міжнародного права і національна держава «приймає до виконання» ці нові трактовки самостійно через зацікавленість, або під тиском міжнародних механізмів контролю. Таким чином формується нова правова реальність, а міжнародні зобов'язання і міжнародне право еволюціонують завдяки активності приватних осіб. Звичайно ж, в даному випадку індивіди виступають в якості повноцінних суб'єктів міжнародного права і це принципово нова ситуація.

Норми міжнародного права у сфері захисту прав людини є правом результату. Вони вимагають від держав утримуватися від певного набору дій і одночасно домагатися в повному обсязі здійснення інших для досягнення конкретного результату - дотримання прав людини і їх якнайшвидшого відновлення в разі порушення. Дана позиція є системоутворюючою характеристикою міжнародного права у даній сфері регулювання. Цим воно відрізняється від загального міжнародного права, яке, скоріше, регулює відносини, ніж концентрує зусилля своїх суб'єктів на досягненні пропонованих, заздалегідь обумовлених і чітко сформульованих цілей. Цим воно змушує його змінюватися і еволюціонувати в заданому йому напрямку.

Міжнародний Білль про права людини, ЄКПЛ та основний пакет додаткових протоколів до неї стали частиною міжнародного права і зайняли в ньому привілейоване становище у другій половині минулого століття. З того часу затвердження, використані в них норми, залишаються майже не змінними. Галузеві (спеціалізовані) конвенції з прав людини детально регламентували зобов'язання щодо окремих найбільш уразливих груп населення і кваліфікували як злочини особливо небезпечні і злісні прояви порушень прав людини. Кодифікацію норм у сфері захисту прав людини вони не ставили за основне завдання. Навіть при розробці своєї Хартії про фундаментальні права Європейського Союзу в більшості випадків лише повторювалася редакція статей ЄКПЛ [13]. Але застосовуються норми у сфері захисту прав людини в даний час в зовсім іншому вигляді. Вони змінювалося паралельно з еволюцією сучасного суспільства. На європейському континенті, інструментом таких змін стали судова практика, судова нормотворчість, а на глобальному рівні – діяльність системи договірних органів ООН. Держави-учасники надали ЄСПЛ можливість трактувати положення ЄКПЛ в своїх постановках уточнюючи і доповнюючи їх.

Сьогодні перед світовими державами постало питання того, як зуміти захистити права людини не тільки способом закріплення переліку прав в міжнародно-правових актах, але і зробити їх ефективними, застосовними для вирішення реальної ситуації? Однією з відповідей на цей виклик стала концепція «відповідальність захищати». Її розробка може бути пояснена з урахуванням історичних передумов: тенденція до радикального сепаратизму, з постійними фактами порушення прав людини і практика інтервенцій за "гуманітарних мотивів" стала причиною різкого стрибка сепаратизму в 1990-х роках [16, с. 42].

У сучасних міжнародних відносинах дуже гостро стоїть питання – як визначити необхідність вступу в конфлікт сил міжнародної спільноти, не порушивши при цьому суверенітету держав, про непорушність якого йдеться в Статуті ООН? Існуюче протиріччя між визначенням рівня внутрішньодержавної загрози масового порушення прав людини і порядком реагування на неї міжнародним співтовариством стало об'єктом для аналізу видних зарубіжних і вітчизняних фахівців. У доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй К. Аннана від 27 березня 2000 р «Ми, народи: роль ООН в XXI столітті» зазначається, що в прийдешньому столітті «потрібно забезпечити більш ефективну інтеграцію стратегій запобігання конфліктів, постконфліктного миробудівництва, надання гуманітарної допомоги і допомоги з метою розвитку» [2]. Йдеться про необхідність появи нових міжнародно-правових концепцій, однією з яких стала концепція «відповідальності захищати». Суть останньої полягає в «встановленні нового

державного обов'язку захищати своє населення і нести відповідальність з боку міжнародного співтовариства в разі його невиконання» [15, с. 115].

У вересні 2000 р. під егідою ООН була створена Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету, до якої входили найбільш компетентні спеціалісти міжнародники в цих сферах. Комісія провела п'ять зустрічей і 11 регіональних круглих столів та консультацій на п'яти континентах (засідання проходили у Пекіні, Каїрі, Мапуту, Делі, Сантьяго, Брюсселі, Женеві, Лондоні, Оттаві, Парижі, Санкт-Петербурзі, Вашингтоні) [15, с. 115].

У грудні 2001 року Комісія представила доповідь і додатки до неї, що носять назву «Відповідальність захищати» (The Responsibility to Protect - скорочено RtoP). Окрім іншого у даному документі закріплено шість підстав для легітимної силової акції:

1) серйозність загрози (чи є загроза заповдіяння шкоди державі або людині в достатній мірі ясною і серйозною, щоб виправдати застосування військової сили, пов'язана вона з геноцидом і іншими масовими вбивствами та порушеннями міжнародного гуманітарного права);

2) коректна сформульована мета (втручання повинно бути направлено на допомогу населенню, а не на зміну існуючого ладу);

3) надзвичайний характер застосування силових засобів (перед використанням силових засобів необхідно використовувати дипломатичну площадку мирного врегулювання спору);

4) достатні підстави (військові дії можуть бути легітимізовані, тільки якщо їх використання має обґрунтовані шанси на досягнення успішного результату щодо запобігання масових злочинів проти цивільного населення);

5) розумні засоби силової акції (засоби повинні бути відповідні передбачуваним підсумкам, а також бути співставні з причиною втручання);

6) правильні наміри (першочерговою і головною метою втручання повинно бути припинення страждань цивільного населення) [15, с. 116].

Слід зазначити, що ряд положень концепції «Відповідальність захищати» були вироблені державами задовго до прийняття доповіді Комісії з питань втручання та державного суверенітету в 2001 р. Наприклад, в ст. 1 Женевської конвенції 1949 р. закріплено обов'язок «дотримуватися і змушувати дотримуватися» міжнародного гуманітарного права незалежно від того, чи йде мова про міжнародний або внутрішній конфлікт [18, с. 899].

Подальша увага міжнародного співтовариства до концепції «Відповідальність захищати» знайшла відображення в Підсумковому документі Всесвітньої саміту 2005 р., де в п. 138 значиться, що глави держав і урядів домовилися про те, що «кожна держава зобов'язана захищати (responsibility to protect) своє населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності. Цей обов'язок тягне за собою необхідність запобігання таким злочинам» [12].

Окремо слід відзначити звернення Генерального секретаря ООН до питань «відповідальності захищати» в своїх доповідях до Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй: «При більшій свободі», 2005 р. [8], «Виконання обов'язків захищати», 2009 р., «Ранне попередження, оцінка та відповідальність захищати», 2010 р., «Роль регіональних і субрегіональних угод в реалізації відповідальності захищати», 2011 р. [22].

Таким чином, можна констатувати, що проблема прав людини не залишається надзвичайно актуальною для міжнародного правового співтовариства. Більш того, концепція «Відповідальність захищати» являє собою правову теорію, розроблену експертами-міжнародниками, її суспільна цінність незаперечна, оскільки, не дивлячись на відсутність правового статусу, в ній міститься свого роду «Кодекс гуманітарних інтервенцій», який передбачає підстави для легітимної силової акції, критерії втручання, правила надання гуманітарної допомоги.

Висновки. Таким чином, права людини є феноменом культури сучасного міжнародного співтовариства, що відображає систему ціннісних орієнтацій особи, вкоріненої в конкретній історичній епосі і залежить, відповідно, від ідеології світового правового співтовариства. Проблема прав людини, її захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз вимагає вирішення, обумовлюючи пріоритетність розгляду правових проблем серед широкого спектру глобальних проблем людства.

По суті, право в сфері захисту прав людини зайняло серед інших галузей міжнародного права провідне місце. Зробилося частиною, якщо ні серцевиною громадського порядку. Знайшло характер загального принципу права, якому, нарівні з конституціями або близько до того, повинні підкорятися поточне законодавство і правозастосовча практика.

У контексті сучасної світової політичної реальності виходить, що міжнародне право в його природній формі - прав людини - на практиці демонструє низку проблем у його розвитку. Одним з таких питань є криза політико-правової діяльності. Актуальною стала і тема про «подвійні стандарти» в інтерпретації принципів і норм права в сфері захисту прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Американская конвенция о правах человека 22 ноября 1969 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://base.garant.ru/2559460/>.
2. Аннан Кофи А. «Мы, народы». Роль Организации Объединенных Наций в XXI веке. / Кофи Аннан. – М. : Информациология, 2000. – 130 с.
3. Африканская Хартия прав человека и народов 26 июня 1981 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.memo.ru/prawo/reg/afrika.htm>.
4. Бороздина Я.А. Классификация прав и свобод человека / Я.А. Бороздина // Международное публичное и частное право. – 2007. – № 6. – С. 29-37.
5. Всеобщая декларация прав человека. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
6. Второй факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах, направленный на отмену смертной казни от 15 декабря 1989 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml.
7. Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю. Права человека / А.Н. Головистикова, Л.Ю. Грудцына - М., 2006. – 300 с.
8. Доклад Генерального секретаря ООН «При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/events/pastevents/largerfreedom.shtml>
9. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Рим, 4 ноября 1950 г.). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-001.htm>.
10. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: учебник. Под ред. Л.М. Энтина 3-е изд. М.: Норма. 2011. 780 с.
11. Ивентьев С.И. Духовно-нравственные права и свободы человека и гражданина. – Казань: ТИСБИ, 1999. 2 сентября. [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://iventev.narod.ru/>.
12. Итоговый документ Всемирного саммита 16 сентября 2005 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005.shtml (дата обращения: 10.11.2016).
13. Казинян А.Г. Хартия основных прав Европейского Союза. /А.Г. Казинян // Московский журнал международного права. - 2003. №1 (49). - С.70-93.
14. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. / А.Карташкин . - М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. - 288 с.
15. Кожевников К.К. Демократия и международное право: иллюзия и реальность. / К.К. Кожевников - М. : Юрист, 2014. - 150 с.
16. Кокошин А.А. Феномен глобализации и интересы национальной безопасности / А. А. Кокошин // Внешняя политика и безопасность национальной России. 1991–2002 / сост. Т.А. Шаклеина : в 4 т. - М., 2002. Т. 1. – С. 120-129.
17. Лазарев В.В. Общая теория права и государства. – М.: Юристъ. 1996. – 244 с.
18. Международное публичное право : сб. док. / сост. К.А. Бекашев и др. - М. : Проспект, 2009. - 1200 с.
19. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml.
20. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
21. Нефедов Б.И. Регулирует ли международное право отношения с участием частных лиц? (Часть 1). / Б.И. Нефедов // Московский журнал международного права. 2017.№ 1 (105). - С. 3-19.
22. Обсуждение вопроса об ответственности по защите в Генеральной Ассамблее. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/preventgenocide/adviser/responsibility.shtml>.
23. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинкский Заключительный акт 1 августа 1975 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>.
24. Резолюция 5 (I). ЭКОСОС от 16 февраля 1946 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/041/60/IMG/NR004160.pdf?OpenElement>.
25. Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Кардинальный поворот. / В.Ю Тихоплав, Т.С. Тихоплав – СПб.: ИД «Весь», 2005. – 180 с.
26. Устав ООН. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-i/index.html>.
27. Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml
28. Факультативный протокол к Международному пакту об экономических, социальных и культурных правах 10 декабря 2008 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/optprotocol_icescr.shtml.
29. Ярцев В.В. Мир души. /В. Ярцев – Омск: Книжное издательство. 1994. – 200 с.
30. Allen K., Parker G. UK lays out plans for repealing and replacing EU laws. - Financial Times. April 19, 2017. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/dee074c0-149f-11e7-80f4-13e067d5072c>.
31. Brunnsden J. Hungary PM says refugee policy a threat to “Christian identity”. – Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/7ecde2c2-af12-329a-9133-29a7bee08e31>.
32. Brysk A., Stone M. Expanding Human Rights: 21st Century Norms and Governance. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 2017. - 296 p.
33. Conférence de press. Discours du Président Guido Raimondi. 26 janvier 2017. Cour européenne des droit de l’homme. [Electronic resource] - Access mode: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=press/events&c=fre>.

34. Conférence de press. Discours du Président Guido Raimondi. 26 janvier 2017. Cour européenne des droit de l'homme. [Electronic resource] - Access mode: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=press/events&c=fre>.
35. Costigan R., Stone R. Textbook on Civil liberties & Human Rights. Oxford: Oxford University Press. 2017. – 560 p.
36. Davis H. Human Rights Law Directions. Oxford: Oxford University Press. 2016. - 584 p.
37. Hehir A., Murray R.W. Protecting Human Rights in the 21st Century. New York: Routledge. 2017. - 278 p.
38. Srivastava M. Detentions put Turkey on collision course with European court. Tens of thousands of people arrested since failed coup are still awaiting trial. - Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/73f5f3aa-10b3-11e7-b030-768954394623>.
39. Warrell H., Kuchler H. UK sets out options on prisoner voting. - Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/fdd7eefa-3487-11e2-8986-00144feabdc0>.
40. Yagawick W. Hong Kong and the International Politic of Human Rights // Human rights in Hong Kong. - Hong Kong, 1992. – P. 145-152.

REFERENCES

1. Amerikanskaya konventsiya o pravakh cheloveka 22 noyabrya 1969 g. [The American Convention on Human Rights of November 22, 1969]. [Online] Available from: <http://base.garant.ru/2559460/>. [In Russian]
2. Annan, K.A. (2000) "My, narody". Rol' Organizatsii Ob"edinennykh Natsiy v XXI veke [We, the peoples. The role of the UN in the 21st century]. Translated from English. Moscow: Informatsiologiya. [In Russian]
3. Afrikanskaya Khartiya prav cheloveka i narodov 26 iyunya 1981 g. [African Charter on Human and Peoples' Rights. June 26, 1981]. [Online] Available from: <http://www.memo.ru/pravo/reg/afrika.htm> [In Russian]
4. Borozdina YA.A. Klassifikatsiya prav i svobod cheloveka / YA.A. Borozdina //Mezhdunarodnoye publichnoye i chastnoye pravo. [Borozdina Ya.A. Classification of human rights and freedoms] - 2007. - № 6. – S. 29-37. [In Russian]
5. Vseobshchaya deklaratsiya prav cheloveka [Universal Declaration of Human Rights]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. [In Russian]
6. Vtoroy fakul'tativnyy protokol k Mezhdunarodnomu paktu o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh, napravlenyy na otmenu smertnoy kazni ot 15 dekabrya 1989 g. [The Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, aiming at the 207 abolition of the death penalty of 15 December 1989]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml; http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/deathpro.shtml. [In Russian]
7. Golovistikova A.N., Grudtsyna L.YU. Prava cheloveka [Human rights] / A.N. Golovistikova, L.YU. Grudtsyna - M., 2006. – 300 s. [In Russian]
8. Doklad General'nogo sekretarya OON "Pri bol'shey svobode: k razvitiyu, bezopasnosti i pravam cheloveka dlya vsekh". [Online] Available from: <http://www.un.org/ru/events/pastevents/largerfreedom.shtml>. [In Russian]
9. Evropeyskaya Konventsiya o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod (Rim, 4 noyabrya 1950 g.) [European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 4 November 1950)]. [Online] Available from: <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-001.htm>. [In Russian]
10. Yevropeyskoye pravo. Pravo Yevropeyskogo Soyuza i pravovoye obespecheniye zashchity prav cheloveka: uchebnyk. Pod. red. L.M. Entina 3-ye izd. [European law. European Union law and legal support for the protection of human rights: textbook. Under. ed. L.M. Entina 3rd ed.] M.: Norma. 2011. 780 s. [In Russian]
11. Ivent'yev S.I. Dukhovno-nravstvennyye prava i svobody cheloveka i grazhdanina. [Spiritual and moral rights and freedoms of man and citizen] – Kazan': TISBI, 1999. 2 sentyabrya. [Online] Available from: <http://iventev.narod.ru/> [In Russian]
12. Itogovyy dokument Vsemirnogo sammita 16 sentyabrya 2005 g. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005.shtml. [In Russian]
13. Kazinyan A.G. Khartiya osnovnykh prav Yevropeyskogo Soyuza. [Charter of Fundamental Rights of the European Union.] /A.G. Kazinyan // Moskovskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava. - 2003. №1 (49). - S.70-93. [In Russian]
14. Kartashkin, V.A. (2011) Prava cheloveka: mezhdunarodnaya zashchita v usloviyakh globalizatsii [Human rights: international protection in the context of globalization]. Moscow: Norma: INFRA-M. - 288 p. [In Russian]
15. Kozhevnikov, K.K. (2014) Demokratiya i mezhdunarodnoye pravo: illyuziya i real'nost' [Democracy and international law: illusion and reality]. Moscow: Yurist. - 150 p. [In Russian]
16. Kokoshin, A.A. (2002) Fenomen globalizatsii i interesy natsional'noy bezopasnosti [The phenomenon of globalization and the interests of national security]. In: Shakleina, T.A. Vneshnyaya politika i bezopasnost' natsional'noy Rossii. 1991–2002: v 4 t. [Foreign policy and security of the national Russia. 1991–2002. In 4 vols]. Vol. 1. Moscow: INO-Tsentr. – P. 120-129 [In Russian]
17. Lazarev V.V. Obschchaya teoriya prava i gosudarstva. / V.V. Lazareva –M.: Yurist". 1996. – 244 s. [In Russian]
18. Bekyashev, K.A. et al. (2009) Mezhdunarodnoye publichnoye pravo [International Public Law]. Moscow: Prospekt. - 1200 p. [In Russian]
19. Mezhdunarodnyy pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh ot 16 dekabrya 1966 g. [International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml; http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. [In Russian]
20. Mezhdunarodnyy pakt ob ekonomicheskikh, sotsial'nykh i kul'turnykh pravakh ot 16 dekabrya 1966 g. [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 16 December 1966]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml; http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. [In Russian]

21. Nefedov B.I. Reguliruyet li mezhdunarodnoye pravo otnosheniya s uchastiyem chastnykh lits? (Chast' 1). [Does international law regulate relations involving private individuals? (Part 1).] / B.I. Nefedov // Moskovskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava. 2017. № 1 (105). - S. 3-19. [In Russian]
22. Obsuzhdenie voprosa ob otvetstvennost' po zashchite v General'noy Assamblee [Discussion on the issue of responsibility for protection in the General Assembly]. [Online] Available from: <http://www.un.org/ru/preventgenocide/adviser/responsibility.shtml>. [In Russian]
23. Organizatsiya po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope. Khel'sinskiy Zaklyuchitel'nyy akt 1 avgusta 1975 g. [Organization for Security and Cooperation in Europe. Helsinki Final Act of August 1, 1975]. [Online] Available from: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>. [In Russian]
24. Rezolyutsiya 5 (I). EKOSOS ot 16 fevralya 1946 goda [Resolution 5 (I). ECOSOC of 16 February 1946]. [Online] Available from: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/041/60/IMG/NR004160.pdf?OpenElement>. [In Russian]
25. Tikhoplav V.YU., Tikhoplav T.S. Kardinal'nyy povorot. [Cardinal turn.] / V.YU Tikhoplav, T.S. Tikhoplav – SPb.: ID «Ves'», 2005. – 180 s. [In Russian]
26. Ustav OON [The UN Charter]. [Online] Available from: <http://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-i/index.html>. [In Russian]
27. Fakul'tativnyy protokol k Mezhdunarodnomu paktu o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh ot 16 dekabrya 1966 g. [Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml [In Russian]
28. Fakul'tativnyy protokol k Mezhdunarodnomu paktu ob ekonomicheskikh, sotsial'nykh i kul'turnykh pravakh 10 dekabrya 2008 g. [Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 10 December 2008]. [Online] Available from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/optprotocol_icescr.shtml. [In Russian]
29. Yartsev V.V. The world of the soul. /AT. Yartsev - Omsk: Book Publishing House. 1994. – 200 p. [In Russian]
30. Allen K., Parker G. UK lays out plans for repealing and replacing EU laws. - Financial Times. April 19, 2017. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/dee074c0-149f-11e7-80f4-13e067d5072c>.
31. Brunnsden J. Hungary PM says refugee policy a threat to "Christian identity". – Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/7ecde2c2-af12-329a-9133-29a7bee08e31>.
32. Brysk A., Stone M. Expanding Human Rights: 21st Century Norms and Governance. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 2017. - 296 p.
33. Conférence de press. Discours du Président Guido Raimondi. 26 janvier 2017. Cour européenne des droit de l'homme. [Electronic resource] - Access mode: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=press/events&c=fre>.
34. Conférence de press. Discours du Président Guido Raimondi. 26 janvier 2017. Cour européenne des droit de l'homme. [Electronic resource] - Access mode: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=press/events&c=fre>.
35. Costigan R., Stone R. Textbook on Civil liberties & Human Rights. Oxford: Oxford University Press. 2017. – 560 p.
36. Davis H. Human Rights Law Directions. Oxford: Oxford University Press. 2016. - 584 p.
37. Hehir A., Murray R.W. Protecting Human Rights in the 21st Century. New York: Routledge. 2017. - 278 p.
38. Srivastava M. Detentions put Turkey on collision course with European court. Tens of thousands of people arrested since failed coup are still awaiting trial. - Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/73f5f3aa-10b3-11e7-b030-768954394623>.
39. Warrell H., Kuchler H. UK sets out options on prisoner voting. - Financial Times. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.ft.com/content/fdd7eefa-3487-11e2-8986-00144feabdc0>.
40. Yagawick W. Hong Kong and the International Politic of Human Rights // Human rights in Hong Kong. - Hong Kong, 1992. – P. 145-152.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 30

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: В. Ю. Радівілова

Підписано до друку 29.12.2020 р. Формат 60×84 1/8

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 21,96. Обл.-вид. арк. 25,53

Наклад 100 пр. Зам. №

Ціна договірна

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

тел. +380-057-705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №3367 від 13.01.2009 р.